

65
с 1178

АЛЬБЕРТ ПРОВОЗИН

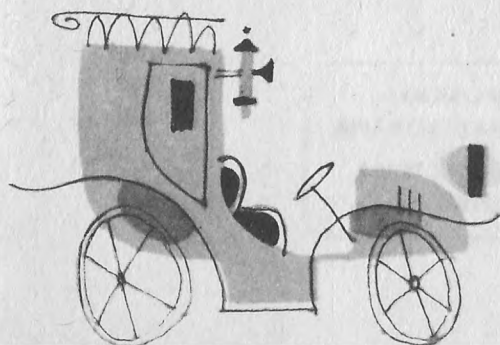
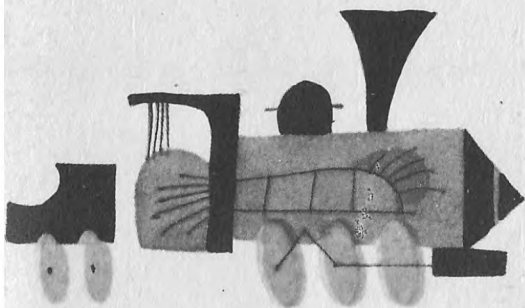
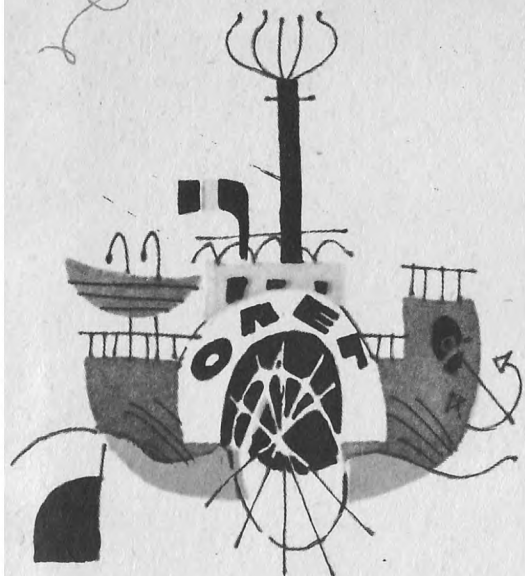
ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПЛАНЕТУ ЕКОНОМІКА





**МИ ЦІНИМО КОМУНІЗМ
ТІЛЬКИ ТОДІ, КОЛИ ВІН
ОБГРУНТОВАНИЙ ЕКОНОМІЧНО.
В. І. Л Е Н І Н**

АЛЬБЕРТ ПРОВОЗИН



1178
**ЕКСПЕДИЦІЇ
НА ПЛАНЕТУ
ЕКОНОМІКА**

НАРИСИ

Для середнього
шкільного віку

Художник
ЮРІЙ ЖОЛУДІВ

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1985

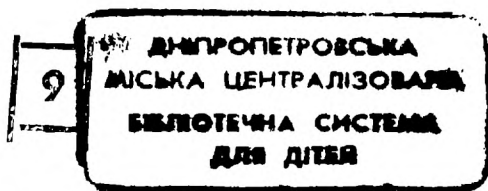
Какую бы профессию не избрал, став взрослым, нынешний школьник, знание экономики всюду будет необходимо ему, если он хочет быть сознательным членом социалистического общества, своей собственной работой активно приближать коммунистическое Завтра. Вот почему человек в наши дни должен как можно раньше начинать освоение экономической культуры.

Чтобы помочь этому, автор книги приглашает юного читателя в необычное путешествие — на воображаемую планету Экономика. Там участников увлекательной экспедиции ожидают удивительнейшие приключения. Но происходят они в мире, вполне реальных экономических явлений и закономерностей. Постигая их, читатель знакомится с историей экономических учений, узнает о различиях между обыденным и научным пониманием экономических процессов, убеждается в необходимости глубоко осваивать теоретическое наследие классиков марксизма-ленинизма. Перед ним раскрывается и ряд важнейших черт экономики реального социализма, которая, в противовес экономике капиталистической, призвана служить человеку труда, его всестороннему развитию.

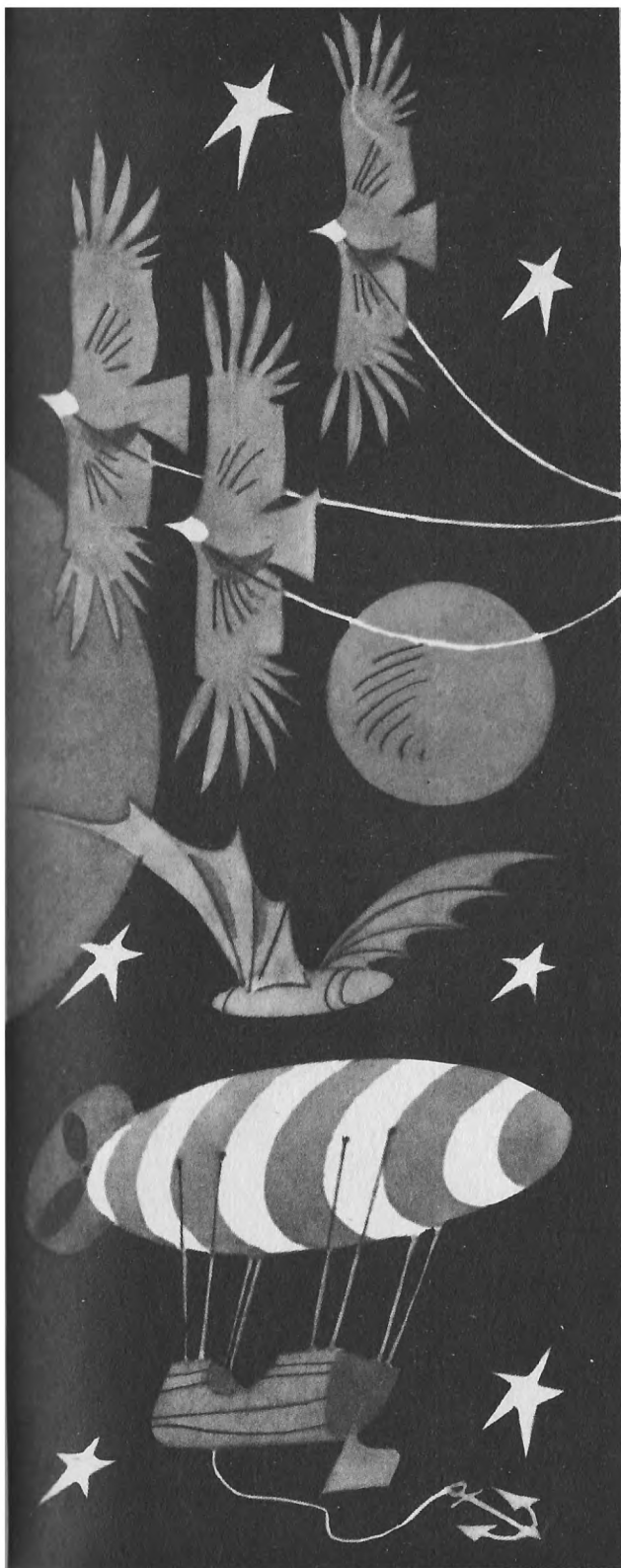
Рецензенти
доктор економічних наук,
професор Д. М. ЧЕРВАНЬОВ,
В. В. ЧУХЛІБ

22661

0



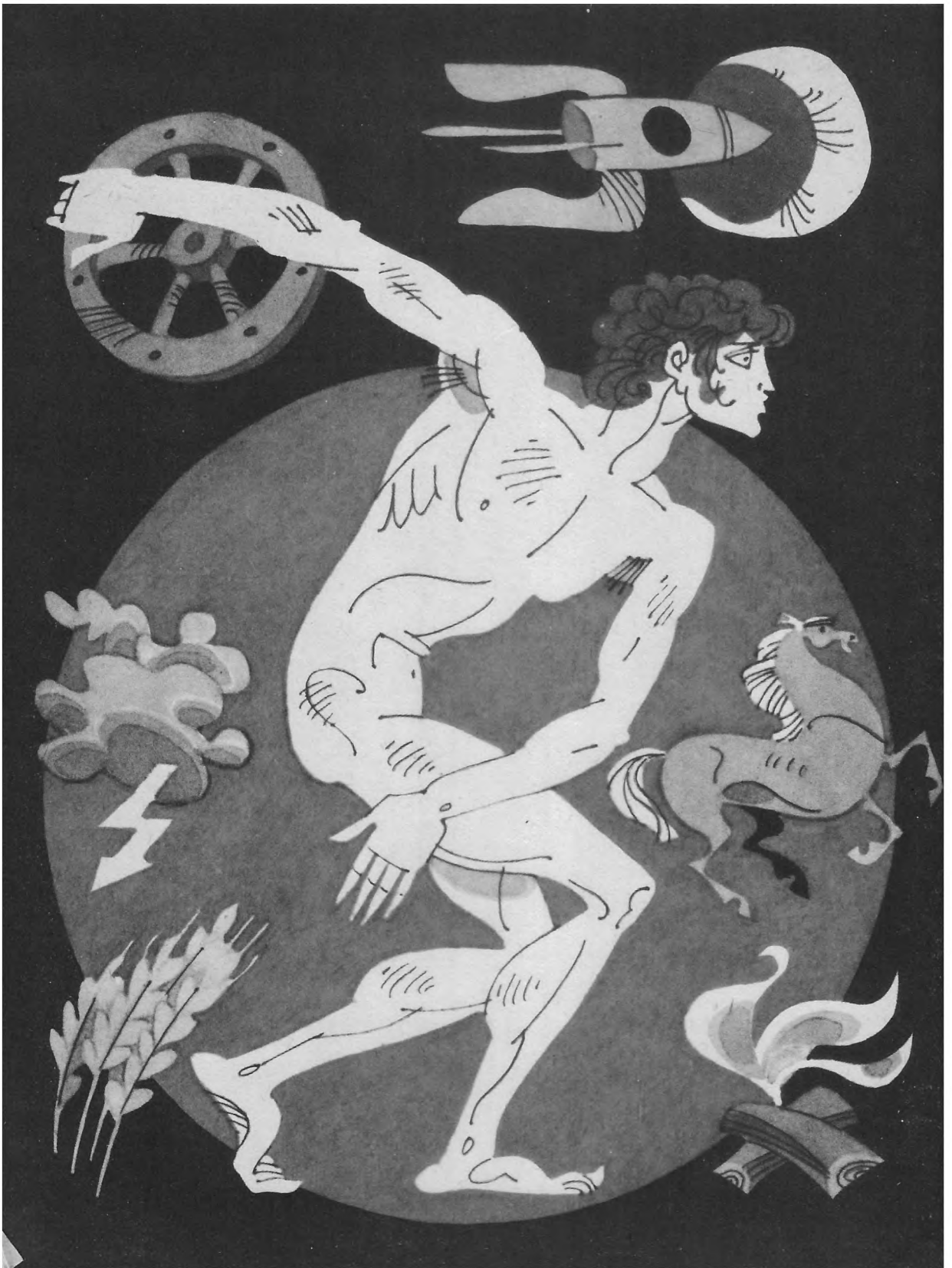
4802010000—205
П 14.85.
М206(04)—85



1

ПЕРЕД
СТАРТОМ





НА ВІСТРІ ЧАРІВНОГО ПРОМЕНЯ

Рен Боз увімкнув ку-установку. Вона запрацювала, набираючи дедалі більшої сили, і ось уже небачено могутній реактор народив грандіозної потужності промінь. Його вістря вирвалось назовні і полинуло до далекого сузір'я, спресовуючи простір у надщільний згусток. За мить перед фізиком сплинув світ незвіданої, але такої вимріяної землянином планети. На екрані постала невимовної краси юнка. Рен Боз встиг помітити здивовану й воднораз чарівну посмішку доньки далекої цивілізації.

... Цей епізод з науково-фантастичного роману Івана Єфремова «Туманність Андромеди», пройнятий захоплюючою мрією про перемогу людства над Простором і Часом, мимоволі ожив у моїй уяві, коли, юний друже, в мене остаточно склався задум цієї книги. Адже й перед нами з тобою стоїть по суті таке ж завдання, яке спробував розв'язати один з найкolorитніших героїв єфремівського твору,— проникнути у багатий і цікавий світ, досягнути його природу і відтак відчутти щастя відкриття, яке обіцяють далекі мандри.

Людині від природи притаманна пристрась до подорожування. Але не в одному тільки географічному розумінні цього слова. Бо одне тільки подолання відстаней — це ще не надбання.

З цього приводу варто навести репліку відомого російського флотоводця С. Й. Макарова, який, незважаючи на своє походження з різночинців, зміг за часів царату дійти до віцеадміральського звання. Так ось, одного разу на зауваження когось із дворянського оточення, що йому, мовляв, легко було стати знаменитим, адже він здійснив дві навколосвітні подо-

рожі, Макаров, посміхаючись, відповів: «Мій чемодан теж подорожував зі мною, але так і залишився чемоданом».

Що ж, воістину щасливий той, кому притаманний потяг до справді захоплюючих мандрів — потяг не тільки до небачених досі місцевостей, країв і країн, а й до незвіданих часів і навіть істин! Батько космонавтики Костянтин Едуардович Ціолковський, наприклад, безвіздно жив, як відомо, у Калузі,— заштатному на той час, глухому провінційному місті, а душею був у галактиках! І чи не поклик таємничих світів вчувається у тому, що всі ми ще з дитинства захоплюємося пригодницькою і фантастичною літературою? До речі, один з її корифеїв Жюль Верн майже всі свої романи написав, не виходячи, власне, з свого кабінету. Але його твори більше, мабуть, ніж інші, дають нам змогу відриватися від буденності й обмеженості безпосереднього нашого оточення і подумки полинати у незвичні для нас сфери...

То що це за чудесна сила дозволяла і Ціолковському, і Жюлю Верну, і багатьом іншим подорожувати, не вирушаючи в подорожі? Що ж це за невигадааний «промінь Рен Боза»?

Ім'я йому — ДУМКА!

Так, думка!

Саме про неї писав 15-річному лєнінградському студентові, який пізніше стане відомим світові астрофізиком, «зоряним чаклуном Бюракану», президентом Академії наук Вірменської РСР, Віктору Амбарцумяну, а разом з ним і його сестрі Гоарік, майбутньому доктору наук, їхній батько — «вірменський Ломоносов» Амазасп Асатурович Амбарцумян:

«Фізики з великою самовпевненістю говорять про неперевершену швидкість світла, про швидкість, яка не знає собі рівних серед інших ве-

ликих швидкостей. Ви ж добре пам'ятаєте чудове оповідання, що закінчується величним і гордим твердженням: «Думка — безсмертна!» Про думку, точніше, про ті неймовірні швидкості, які справді розвиває велика безсмертна думка, хочу вам нагадати. Цьому, на мій погляд, дуже скромному і жалюгідному прикладу швидкості світла, прикладу, який надзвичайно любляють фізики, психологи дуже обгрунтовано і навіть з деякою іронією могли б протиставити гігантську, досі неперевершену швидкість думки.

Мені потрібна одна й тільки одна мить, щоб дивовижною швидкістю своєї думки випередити політ небесних світил, полунути їм назустріч, наздогнати їх, перегнати, контролювати, добряче помацати, обстежити і помчати назад. За одну мить я подумки полину до меж нескінченності й досягну неосяжність світу й світового простору.

Подумайте, любі, про надалекі польоти думки, надихайтесь її величиною, могутністю, химерним розмаїттям, заглиблюйтесь у її суть — і тоді сміливо можете вигукнути: про істину життя ми дещо знаємо!»

... Ось я і запрошую тебе, юний друже, у подібну подорож — подорож на вістрі найчудеснішого підкорювача простору і часу, подорож на вістрі думки. Хочу познайомити тебе з особливим світом, якого не побачиш в жоден телескоп чи мікроскоп. То світ найдивовижніших і водночас найгрунтовніших для самого людського існування істин.

Ми помчимо з тобою на вістрі окриленої людським генієм думки до особливої планети, яку не знайдеш на жодній, навіть зоряній, карті. І все ж та дивовижна планета існує! Із своїми високими гірськими вершинами і глибинними океанами. З широкоплінними могутніми ріка-

ми і ледь народженими, ще безгосипими струмочками. З мертвими пустелями, спаленими безжалісним світилом нерозумно-свавільного буття, і благодатними оазами, і щедрими гаями, гармонійно опорядженими людськими знаннями і працею. З казковими полюсами і незвичайними меридіанами...

І називається та планета ЕКОНОМІКОЮ!

... Не всю ми її ґрунтовно дослідимо за одну експедицію, не з усією за один раз познайомимось. Бо це величезна і, повторюю, наддивовижно різноманітна за своєю природою планета. І тому нам вдасться побувати для початку лише у деяких її найбільш визначних «місцевостях».

Але ти не засмучуйся, юний друже. Жага розгадки нерозшифрованих таємниць ще не раз покличе тебе сюди.

І кожного разу тобі доведеться не тільки гостювати тут, а й ґрунтовно обживати тутешні місця. Адже довколишній світ тільки тоді стане підвладним тобі, коли ти освоїш і вивчиш саме цю планету як рідну батьківську домівку — з кожним її потаємним куточком. Вона ж бо — ґрунт, фундамент, на якому базується саме існування людства.

Дитяча колиска, улюблені змалку іграшки, блискучі хлоп'ячі ковзани, яскравий дівчачий бант чи святкове платтячко, цікава книга чи екран телевізора — все це плоди цієї планети, планети ЕКОНОМІКА!

Саме там вони вирощені й зібрані. Саме звідти вони доставлені у кожен дім, у кожную сім'ю, до кожного з нас. І варто нам з тобою, як співається у романтичній пісні про бригантину, тільки трішечки примружити очі й уважніше озирнутися навкруги, щоб відразу ж пересвідчитися: ми вже й тепер, коли ти читаєш ці рядки, впригол наблизилися до цієї планети. Ми

на ній з самого раннього дитинства, і щоб у всіх подробицях побачити це, потрібен чарівний промінь могутньої, всепроникливої думки.

Певен, ти ще не раз захочеш здійснити глибокі рейди на цю незвичайну планету, ще не раз пройдеши по її «білих плямах», щоб уже вправнішою і твердішою рукою зняти з них габу невідомості.

Ця планета — центральна в сяючому сузір'ї, що сходить нині на небосхилі людства,— сузір'ї Комунізму! І світле комуністичне майбутнє всього людства тільки тоді може бути справді і безповоротно забезпечене, коли до кінця буде досліджена саме ця планета. Недарма, за ленінськими словами, ми цінуємо Комунізм тільки тоді, коли він **ОБГРУНТОВАНИЙ ЕКОНОМІЧНО!** Наскільки глибока і мудра ця вказівка вождя, ти, безсумнівно, побачиш і по багатьох епізодах уже нинішньої подорожі.

Отож, коли тобі притаманна жага захоплюючих дослідницьких подорожей, готуймося разом у незвичайну дорогу!

Спочатку присядьмо перед нею, як здавна заведено народним звичаєм. Нам необхідно зосередитися. Ми повинні зважити серйозність власних намірів, свої сили й можливості, оглянути експедиційне спорядження. Без такої «пристрілки» не варто вмикати реактори нашої «ку-установки», як не варто запускати ракетні двигуни міжзоряного лайнера без попередньої ретельної перевірки усього навігаційного обладнання.

Яким же має бути наше спорядження?

Нам доведеться взяти з собою немало. У дорозі на нас чекає не розвага, а робота. І робота досить серйозна — змушений відразу щиро зізнатися в цьому. Адже ми з тобою не нероби-туристи, що вирушають у подорож з нудьги — аби розважи-

тись. Нас покликав вітер далеких мандрів заради справжніх відкриттів. Вони не даються знічев'я, самі собою... Промені, здатні спресовувати на своєму шляху карколомно переплутані спіралі простору-часу в надщільний згусток, а то й змитати їх геть, народжуються енергією, як ти й сам розумієш, робочої, а не розм'яклої від пустої мрійливості Думки! Вона ж, робоча Думка, не дається, ясна річ, задарма...

У зв'язку з цим хочу навести ще одну мудру ленінську заповідь, особливо важливу для нашої подорожі. Говорячи про справжнє, а не поверхове опанування істин (а наша подорож — то суцільний пошук і засвоєння істин!), Володимир Ілліч наголошував, що доходити до них не завжди, звичайно, легко. Багато «легше» брати на віру те, що трапиться, що доведеться почути, про що найбільш «відкрито» кричать, і таке інше. Але зате людей, що задовольняються цим, заслужено називають «легенькими», легковажними людьми, і ніхто з ними серйозно не рахується. Без певної самостійної праці в жодному серйозному питанні істини не знайти, і хто боїться праці, той сам себе позбавляє можливості знайти істину.

«Письменник пописує, читач почитує» — це «правило» відвертої поверховості і безнадійних лінощів, яке нещадно висміював Ленін, неприйнятне для роботи, гідної розуму. Ось і в нашому випадку розрахунок на один лише розважально-споглядальний характер експедиції, на відмову від самостійних і критичних роздумів відразу призвів би до того, що вона ще до свого початку втратила б для нас усякий сенс...

І тут надихаючим взірцем для нас може служити гігантська постать Володимира Ілліча Леніна.

... Можна скільки завгодно дивуватися з такого збігу, але факт зали-

шається фактом. 22 квітня 1870 року великий французький письменник Віктор Гюго робить такий запис: «Майбутнє віднині належить двом типам людей: людині думки і людині праці. По суті, вони обидва складають одне ціле». І цього ж самого дня, 22 квітня 1870 року, у Росії, у далекому Сибіру, народжується хлопчик, про якого Віктор Гюго ще не міг нічого, звичайно, знати і який, однак, з небаченою досі силою і послідовністю реалізує, змужнівши, занесене у письменницький записник передбачення. Ця єдність думки і діла, думки і праці стане найхарактернішим проявом особистості хлопчика, коли він виросте і змужніє, загартувавшись у титанічній битві за людське щастя. Більше того, усі свої помисли і вчинки той хлопчик врешті спрямує на те, щоб єдність думки й праці стала органічним надбанням усього людства.

А всесвітньовідомий стане той хлопчик під ім'ям Леніна!

... Що це — прояв надприродного зв'язку різних, розірваних у просторі і часі, подій? Якась містика пророцтв?

Звичайно, нічого подібного! Просто збіг обох подій — народження хлопчика і запис письменника про сутність ідеалу, який судилося найбільш повно реалізувати саме цьому хлопчику, — тільки зайвий раз засвідчує той факт, що Леніна людство ВИСТРАЖДАЛО! І запис Віктора Гюго 22 квітня 1870 року просто дає змогу нам, сьогоднішнім, яскравіше уявити, з яким нетерпінням і з якою надією все життєздатне, мисляче і чесне у людстві чекало появи саме такого гіганта думки і праці, як Ленін.

Ленінська праця... Уже й сама по собі, у своїх індивідуальних проявах, вона не може не захопити! Про це говорить вся без винятку діяльність вождя.

Нам важко собі уявити, але це так:

Володимиру Іллічу довелося жити (жити, а не бути «проїздом») більш ніж у 200 містах і населених пунктах Росії і європейських країн. Створюючи пролетарську партію нового типу і потім очолюючи її, він безпосередньо спілкувався з десятками тисяч бійців за Майбутнє!

Тільки протягом чотирьох місяців середини 1921 року Володимир Ілліч взяв участь у семи Пленумах ЦК партії, головував на 18 засіданнях Ради Народних Комісарів і на 17 засіданнях Ради Праці і Оборони. І це було не формальне виконання, так би мовити, почесної місії. Кожен такий пленум, кожне засідання перетворювалися ним у вищу школу партійної і державної роботи, причому не тільки для членів Політбюро і ЦК, членів Радянського уряду, а і для багатьох інших працівників найрізноманітніших установ і відомств, які вчилися у вождя організованості й дисципліни, вмінню проникати у найглибиннішу сутність подій і доводити всяку почату справу до кінця. А ще ж за ці чотири місяці Ленін прийняв сотні селян-ходоків з найрізноманітніших місцевостей величезної країни, червоноармійців, товаришів по партії, представників революційного і національно-визвольного руху з інших країн, дипломатів, журналістів... І, незважаючи на таке величезне навантаження, написав сім фундаментальних теоретичних статей, у яких на основі наукового узагальнення практичного революційного досвіду розробив найважливіші для того часу питання соціалістичного будівництва, його перспектив на найвіддаленіше майбутнє, розвінчав противників Радянської влади, що намагалися кваліфікувати нову економічну політику більшовиків як їхню начебто «капітуляцію», здачу ними своїх позицій.

Ні, усю цю працю просто неможливо відділити від думки, так само,

як і ленінську думку неможливо відділити від ленінської праці.

Хіба не про це говорять такі, наприклад, цифри? У 55 томах випущеного у кінці 60-х років Повного зібрання творів В. І. Леніна вміщено близько дев'яти тисяч ленінських праць і документів. А в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігається понад 34 тисячі рукописів, матеріалів і документів вождя!

Червоною ниткою через всю ленінську спадщину, головним уроком практичної діяльності вождя проходить як найголовніша саме ця ідея: побудова розумного суспільства може бути тільки справою розумних! Звідси й ленінська вимога: уже з самого початку давати трудящій масі не «напівнауку», а всю науку, привчаючи масу і тут до найсерйознішої праці. Ставлячи питання, чому повинна вчитися людина праці після перемоги революції, Ленін відповідає коротко і вичерпно: **ВЧИТИСЯ КОМУНІЗМУ!** І відразу знову ж запитує: але як вчитися? І знову відповідає: у спільній праці з усіма робітниками і селянами!

Ми, будівники нового суспільства, постійно звіряємо свої думки й діла з ленінськими відповідями на ці запитання. Бо й сьогодні вони являють собою для нас і мудру пораду, і священний заповіт. Наприклад, сутність самого процесу навчання, за ленінським наказом, полягає у тому, щоб критично засвоювати культуру минулого у процесі практичного комуністичного будівництва — поєднуючи в органічне ціле ці дві сторони, дві головні умови нашого поступу вперед: думку і працю, працю і думку.

Що означає, скажімо, критичне засвоєння культури минулого? Теж подвійну роботу: найрительніше збереження всього позитивного в ній, а відтак і його примноження, і водночас рішуче відхилення геть усього

віджилого, мертвого, хибного, поверхового і рабського в ній. Ми повинні взяти собі всю суму людських знань так, учив Володимир Ілліч, щоб комунізм не був у нас чимось таким, що завчене, а був би тим, що нами самими продумано, був би тими висновками, котрі є неминучими з погляду сучасної освіти. Ось на яких підвалинах ґрунтується широковідомий ленінський афоризм: «Комуністом можна стати тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням усіх тих багатств, які виробило людство». Успішно виконати це завдання неможливо, не знаючи, що з минулої культури слід відкинути, а що слід узяти для побудови комунізму.

Про безумовне виконання самим Леніним вказаного правила можуть яскраво повідати знов-таки цифри.

Візьмемо, наприклад, дані про джерела, якими користувався Володимир Ілліч у своїй гігантській теоретичній роботі: понад 16 тисяч книг, брошур, статей і документів більш ніж на 20 мовах світу! Ось звідки ще, крім величезного практичного досвіду ленінської боротьби, виростає небачена енциклопедична освіченість, наукова вмотивованість і послідовність підходів вождя до розв'язання ним як найдрібніших, здавалося б, так і безперечно наймасштабніших стратегічних проблем.

І чи варто сумніватися в тому, що опанування такою ідейною спадщиною неможливе без величезної зустрічної праці, без граничного внутрішнього сумління кожного, хто припадає до цього цілющого джерела?

Отже, юний друже, наша подорож до незвичайної планети Економіка навіть на вістрі чудесного променя думки не випадково буде пройнята і напругою зустрічної нелегкої праці.

Між іншим, слово «експедиція» (від латинського *expeditio*) у перекладі має подвійне значення: не тіль-

ки як «похід», а й як «приведення у порядок» (відомостей, знань, речей і т. д.). Тому цим словом позначають не усякі подорожі, а саме «подорожі організуючі» — дослідницькі або ж з розвідувальною метою. Більше того, цим словом називають також деякі установи чи підрозділи підприємств і організацій, що систематизують, збирають і відправляють певну інформацію, документи, вантажі тощо (наприклад, експедиція поштового відділення, товарна експедиція залізничної станції, експедиція в складі канцелярії заводу). І зовсім не випадково у назву нашої книги ми ввели не розпливчате слово «подорож» чи навіть «похід», які могли б нести і просто розважальні чи тільки «кавалерійсько-наступальний» відтінки і ні до чого, власне, не зобов'язували б, а чіткіше і придатніше слово — «ЕКСПЕДИЦІЯ».

Однак це зовсім не означає, що подорож наша не буде романтичною через цю обов'язкову умову — «працювати», що вона не захопить нас. Навпаки! Нам відкриються тим дивовижніші краєвиди планети Економіка, тим казковіші скарби її глибинних надр, чим більше саме робочою енергією вдасться нам наснажити свій власний «промінь Рен Боза»!

НІ, ВОНИ НЕ ВУНДЕРКІНДИ!

Але в тебе, юний друже, може тут виникнути сумнів: чи під силу тобі, у твою підліткову пору, коли ще тільки розгоряється перша вранішня зоря твоєї юності, така нежартома задумана подорож? «Чи не зарано мені вирушати в неї?» — можеш запитати у себе.

Що ж, слухне запитання. І давай над відповіддю подумаємо разом.





Подібні сумніви природні, мабуть, для всіх без винятку людей, навіть цілком змушнених, коли вони починають будь-яку нову для себе і до того ж непросту справу. І проблема тут не в тому, виникають чи не виникають при цьому в людини сумніви, а в тому, що вони «розмагнічують» її, паралізують її волю, або навпаки, примушують всерйоз перевірити вагомість своїх намірів і спонукають зібратися з силами, щоб тверезо, без легковажності, без ілюзій готуватися в нелегку путь. Таке ж по суті випробування неминуче постає перед кожним, хто ставить собі запитання: «Ким бути?», хто замислився над тим, яка галузь діяльності буде для нього найцікавіша.

Багато твоїх ровесників, незважаючи на свій юний вік, сміливо й рішуче вирушали у таких випадках у дорогу. Згадай: знаменитий фізик Ампер, великий композитор Моцарт, гордість російської і світової літератури Пушкін зробили перші кроки до осяйних вершин творчості у... шість років! Такий ранній вибір професійних орієнтирів не тільки не завадив їм, а, навпаки, допоміг своєчасно почати свій розвиток, дати йому, так би мовити, природний хід без гаяння часу і при досягненні ними зрілого віку підготувати належний простір, який дав би повну волю їхній енергії творення.

«Але ж то генії! — можеш заперечити ти.— Раннє професійне пробудження тільки зайвий раз доводить їхню винятковість. А хто може дати гарантію, що в мене — зовсім, можливо, рядової, звичайної людини, бодай приблизно схожі перспективи?»

Ну, по-перше, «звичайний» ще не означає «малюсінський», «мізерний». А по-друге, твій сумнів можна заперечити таким відомим і неспростовним визначенням: «Геній — це нормально розвинута людина!»

І досвід вчить: чим раніше ми починаємо свій розвиток, тим результативніші і його наслідки. І ті ж «виняткові» Ампер і Пушкін (виняткові на фоні панівних для їхнього часу систем, звичок і наслідків виховання) тільки зайвий раз підтвердили собою цю істину, що стосується, безумовно, кожної без винятку нормальної людини.

Сьогоднішня дійсність навіть незрівнянно частіше, масовіше, наочніше, ніж учорашня, доводить справедливість такого висновку. Скільки нині з'являється конкретних прикладів ранньої талановитості, до того ж не тільки талановитості, як мовиться, «потенціальної», а й фактичної, такої, що вже й чи не з самого початку шляху дає реальні, зримі результати!

Чи відомий тобі приклад білоруського учня Віталія Петровського, що мав місце зовсім недавно, наприкінці 70-х років? У 15 літ він став винахідником, одержав авторське свідоцтво у зовсім непростій технічній галузі — за оригінальну ідею розведення річкових мостів. До речі, у самому місті Барановичі, де Віталій учився у професійно-технічному училищі, немає річкових мостів. Проте хлопця зацікавило складне і дороге мостове обладнання, опис якого був розміщений у журналі «Юный техник».

І ось, відпочиваючи під час канікул недалеко від Барановичів біля швидкої річки, Віталій мимоволі наштовхнувся на ідею, яка повністю захопила його. Подібно до легендарного давньогрецького математика Піфагора він тут же накреслив на прибережному піску схему, що деталізувала думку, а потім переніс це креслення на ватман, який згодом відіслав у редакцію журналу. Науковий консультант, якого журналісти ознайомили з хлоп'ячим проектом, відразу оцінив новизну пропозиції і її вмотивованість. Спеціалісти-мостобу-

дівники підтвердили точність розрахунків юного автора. А експерти-патентознавці, у свою чергу, остаточно встановили, що до Петровського ніхто такої ідеї не висував.

Вона полягала в тому, що сама річка, діючи власною течією на особливий, почергово опущений у воду, металічний «щити-вітрила», розвертає вздовж русла центральну частину моста подібно до магнітної стрілки компаса або ж знов повертає цю частину уперек ріки — у попереднє, робоче положення, щоб міст знову ставав суцільним і давав змогу рухатися по ньому транспортові. Такий спосіб учетверо скорочує обслуговуючий персонал, а при швидкості течії у два й більше метрів на секунду відпадає необхідність і в складній, потужній і дорогій системі електричних і механічних приводів. Розведення мостів, таким чином, пропонувалося поставити на «самообслуговування»... їхніми ж річками.

Юного винахідника запросили до міста на Неві — столицю розводних мостів, де він прочитав для фахівців спеціальну лекцію про своє відкриття. За його ідеєю вже стали розробляти й проекти реальних конструкцій небаченого раніше типу. А макет «моста Петровського» з успіхом демонструвався на Виставці досягнень народного господарства СРСР.

Чи виняток такий факт безперечної талановитості у 15 років? Ні, подібні приклади можна продовжувати й продовжувати!

Нещодавно наймолодшим випускником вищого навчального закладу США став 12-річний Ло — старший з трьох дітей подружжя Цянь, яке живе у Сполучених Штатах. Коли малюку йшов четвертий рік, його батьки, повернувшись одного разу з роботи, застали його за... читанням книги. Дорослі не повірили своїм очам. Однак, розпитавши його, ще більше здиву-

валися: маля, виявляється, вже вміло писати й лічити... Очевидно, «побічні» канали сучасної «навчальної інформації» — живе оточення освічених старших, радіо, телебачення тощо — ніби мимохіть зробили свою справу не гірше від цілеспрямованої батьківської педагогіки...

У п'ять років Ло вже вільно читав великі романи і вільно користувався маленьким електронним калькулятором для підрахунків. Батько вирішив, що хлопчика вже пора віддавати до школи. Однак там його не прийняли, мотивуючи відмову тим, що це, мовляв, навчальний заклад для нормальних дітей, а не для «вундеркіндів» (тобто «дітей геніальних»).

І все ж через рік хлоп'я сіло за парту. Правда, вже через кілька днів його довелося перевести з першого аж у сьомий клас! Але й цього виявилось мало: учень знав більше від своїх викладачів! Західнонімецький журнал «Штерн», на сторінках якого було описано цю історію, повідомляє, що Ло Цянь, досягши 12-річного віку, закінчив вуз і почав готуватися до захисту дисертації у Станфордському університеті.

Найбільші труднощі, які довелося пережити Ло на такому шляху до науки, — це, за його визнанням, необхідність користуватися великими, невідповідними його зросту, меблями в лекційних залах і аудиторіях, «незручний» (через «непоквапність») для нього режим навчання і велика вага підручників, які доводилося йому носити з собою...

Або ще наприклад: масштаб дослідження, проведеного в гуртку юних фізіологів Київського Палацу піонерів. Школярі взялися за проблему, яка була не зовсім ясною навіть для академічної науки, — дослідження можливостей так званого адаптивного, тобто пристосовного, управління

самою людиною фізіологічними процесами у власному організмі. Справа в тому, що існує складний механізм зв'язків між свідомістю і підсвідомістю людини, або ж, якщо мати на увазі їх матеріально-біологічну основу,— між діяльністю кори і підкорки головного мозку. Оволодіти такими зв'язками у ряді випадків допомагають вправи індійських йогів, які за своїм бажанням можуть управляти, наприклад, власним серцевим ритмом або перистальтикою (періодичними коливаннями стінок) шлунка чи кишечника.

Але досягти такого «мистецтва володіння собою» за допомогою йоги дуже непросто: потрібні величезна воля й витримка під час відповідних тренувань, що під силу далеко не кожному. А як би добре було зробити таке мистецтво надбанням усіх!

Надскладна проблема! Київські школярі впоралися з нею. Дослідження тривали три роки. Раптовим «озсянням», «вродженою талановитістю»





юних учасників пошуку його наслідки не назвеш...

Якщо історія з Цянь Ло може бути сприйнята, особливо некомпетентною і далекою від наукового світосприймання людиною, як щось винятково феноменальне, то винахід Віталія Петровського і дослідження юних фізіологів з Києва дають змогу рішуче відкинути містичні чи напівмістичні пояснення талановитості з дитинства.

Ну, добре, хай так, може сказати дехто з читачів. Але ж наведені приклади раннього професійного пробудження стосуються не економіки, а інших, до того ж досить далеких від неї, галузей. Навіть якщо мати на увазі й Віталія Петровського, то його відкриття по суті технічне, а не власне економічне... Та навіщо далеко ходити: он скільки у нас різних гуртків у Палацах піонерів, на станціях і в клубах юних техніків, скільки літературних об'єднань для молоді при редакціях газет і журналів, скільки в школах гуртків юних біологів, хіміків,



істориків, археологів тощо. Є й спеціалізовані середні фізико-математичні заклади, музичні й художні школи, численні професійно-технічні училища... А чи є хоч один осередок, де б юні так само, як, скажімо, початкуючий радіолюбитель вивчає основи радіотехніки, опановували підвалини економіки? Ні, щоб братися за цю галузь, одних теоретичних знань мало — тут явно потрібен ще й хоча б мінімальний життєвий досвід. А він дається тільки з віком, коли людина починає заробляти власний хліб. Чи не тому ми й не можемо знайти в життєвій практиці сьогодення прикладів, які говорили б про успішне оволодіння економікою ще з дитинства — і економічними знаннями, і економічною практичною діяльністю?

Що ж, заперечення слушне. І все ж причина затримки раннього економічного виховання — не вікова. Ось один з доказів. Голова комісії Мінвузу СРСР з проблем розвитку вищої економічної освіти в країні, член-кореспондент Академії наук УРСР Ю. М. Пахомов справедливо зауважує: «Якби учня-старшокласника, що має намір вступити до економічного вузу, спитали, чому саме він обрав цей фах, то, певно, і йому відповісти було б нелегко. Незважаючи на великий конкурс у вузах економічного профілю, справу професійної орієнтації школярів на цьому напрямку як слід не налагоджено. Про економіку потроху знають всі. Та це — знання на рівні буденної свідомості, в них аж ніяк не відбивається уся складність місії сучасного фахівця-економіста. Мало допомагає виробленню правильних поглядів на цей фах і середня школа, хоча стосовно інших галузей людської діяльності вона забезпечує учневі прийнятний мінімум. Тут поки що відсутні предмети, які давали б глибоке і різнобічне уяв-

лення про знання, необхідні економістові».

Сьогодні школярі успішно опановують елементи вищої математики, основи сучасної генетики, астрономії, ядерної фізики тощо. Але їм потрібні і знання основ економіки, основ ведення господарства — від домашнього до суспільного.

Чи здатні вони на це?

Звичайно! Одне з вагомих свідчень тому — досвід минулого. Адже ще наші діди й прадіди з самого малку призвичаювалися до продуктивної роботи, починаючи з виконання найпростіших обов'язків по веденню домашнього господарства і кінчаючи, коли йшлося про безправну бідноту, гнуттям спини у наймах... При цьому вони часто не просто бездумно працювали, а і не гірше від дорослих глибоко замислювалися над цією нібито буденною сферою «людського творення багатства», як ще можна назвати світ планети Економіка. І були це не «вундеркінди», не діти з «вродженою геніальністю», а представники нових поколінь, які гостро передчували наступний день, що чекав саме на них!

Якими шляхами йшла в такому разі їхня думка? Як ця думка, незважаючи на їхній юний вік, часом цупко хапалася за найглибиннішу суть економічних явищ?

КОЛИ ВИРУШАТИ!

Відповіддю може бути такий документальний епізод з автобіографічної повісті Максима Горького «У людях».

Героєві цього твору було ледь за п'ятнадцять літ, а він уже працював десятником у приволзькому передмісті — Ярмарку. З року в рік весняні повені заливали передмістя, нищили будівлі, бруківки, судна, баржі. Вони

здавали людям величезних збитків... Усі добре знали, що стихія сама не відступить, але нічого не робили, щоб зупинити її: «Поохкають і будують нові судна, а льодохід знову ламає їх...» — «Що за безглузде тупцювання на одному і тому ж місці?» — думає 15-річний десятник. Він доходить висновку, що навколишня дійсність позбавлена змісту, у ній багато явної нісенітничі... Це так впадає у вічі підлітка, що він, незважаючи на свої 15 років, іноді почуває себе втомленою життям, літньою людиною і врешті доходить до усвідомлення того, що людське буття влаштоване не тільки несправедливо, а й просто нерозумно. Як виправити становище?

Тільки пізніше, в одному з перших у Росії марксистських гуртків, очолюваних відомим революціонером — марксистом Миколою Євграфовичем Федосєєвим, Олексій Пешков (головний герой цього автобіографічного горьківського твору) одержить відповідь на своє гірке запитання. Вона полягала ось у чому: треба усупільнити власність на землю, ліси, річки, баржі, судна, будівлі — взагалі на всі засоби виробництва. І тільки тоді люди зможуть бути не байдужими один до одного, не роз'єднаними між собою («я маю свою Лавку на Ярмарку Життя, до інших мені байдуже»), а всією громадою, свідомою товариською і колективно узгодженою діяльністю і працею спроможуться приборкати руйнівні стихії, поліпшити своє буття.

Усвідомлення цього прийде до Пешкова пізніше. А поки що він тільки замислюється над цим. І це вже не мало. Недарма старий «мудрець» Осип, який і пальцем не поворохне, щоб власним втручанням змінити життя на краще, а, більше того, з неприхованим самовдоволенням сприймає цю дику круговерть

буття, здивовано вигукує, дізнавшись про тяжкі роздуми підлітка:

— Ах ти, чапля, диви, як чапнув! Та тобі яке діло до цього до всього?

Навіть цього «мудрого» старого вражає таке раннє людське пробудження Пешкова. Він одразу вловлює його прозріння і на словах начебто нічого проти цього не має, та насправді намагається загальмувати дальший розвиток підлітка, зупинити його.

...Юний герой повісті замислюється: Осип — добрий? Ні. Злий? Теж ні. Він розумний — ось що ясно Пешкову! Але, дивуючи своєю гнучкістю, цей розум мертвив підлітка, і врешті він став відчувати, що Осип несе в собі багато старого, мертвого і тому всіляко йому ворожий...

Свого часу, маючи на увазі таких людей, як Осип, В. І. Ленін визначив такі «сорт» рабів. Раб, писав він, який усвідомлює своє рабське становище і бореться проти нього, є революціонер. Він заслуговує безперечного захоплення своєю високою відданістю справі людської гідності й свободи. Раб, який животіє у несвідомому і безсловесному рабському існуванні, є просто раб. Як усяка нещасна людина, він достойний всілякого співчуття і допомоги. Раб же, у якого слінка тече, коли він самовдоволено описує «принади» рабського життя і захоплюється «добрим і хорошим» паном, є йолоп, хам. Ніхто не винен у тому, якщо він народився рабом. Але раб, який не тільки цурається прагнення до своєї свободи, а ще й виправдовує і прикрашає своє рабство — такий раб є мерзотник, що викликає законне почуття обурення, презирства й огиди.

Горьківський Осип належить саме до таких патяк-«розумників», які не зупиняються ні перед якими хитрощами й підступністю, щоб сприяти досягненню хазяями єдиної мети:

робити з рабів не революціонерів, а йолопів, хамів і холуїв... Недарма Ленін дав їм нищівне прізвисько: «Труни ви поваплені!» Називаючи їх ще філістерами (цим словом називали подібних типів і Маркс з Енгельсом — від німецького «Philister», тобто особа з вузьким, міщанським світоглядом і святенницькою поведінкою, обиватель), Володимир Ілліч саркастично запитував: «Що таке російський ліберально-демократичний філістер?» І тут же з не меншою нищівністю відповідав: «Пуста кишка, повна боягузтва і надії, що контрреволюційний поміщик зглянеться».

І той конкретний різновид цього святенницького типу людей, який зустрівся юному Пешкову, намагався досягти тієї ж мети своїм «особливим», а насправді заяложеним здавна методом — за рахунок паралізації волі свого слухача «мудрощами» типу: «Не тратьте, чоловіче, сили — спускайтеся на дно». Все одно, мовляв, дійсність вище нас, і «пручатися немає сенсу»...

Однак «ні добрий, ні злий» Осип відразу скидав свою маску, коли йшлося про передачу хазяїну змісту розмов з Пешковим.

... Через багато років на італійському острові Капрі Олексій Максимович Пешков, який був на той час уже всесвітньовідомим письменником Максимом Горьким, розповість про своє дитинство і юність вождеві більшовицької партії, і той скаже у відповідь: яка повчальна історія, який цінний життєвий досвід і як важливо було б поділитися цим з масовим читачем, на власному біографічному матеріалі показати, до якого розкрадання природних багатств і людських сил призводить капіталізм, як розтліває він людські душі...

Максим Горький виконав замовлення вождя, написавши трилогію «Ди-

тинство», «У людях», «Мої університети», де розповів і про перші хлопчачі «економічні мріяння», у тому числі й про свій конфлікт з «мудрим Осипом».

У багатьох творах художньої літератури закладений економічний зміст течії буття.

Чи звернув ти увагу, юний друже, на такий факт з життя головного героя геніального пушкінського роману у віршах «Євгеній Онегін», як спроба Онегіна ознайомитися з вченням англійського політеконома Адама Сміта? Пам'ятаєш, там є такі рядки:

... читав Адама Сміта
І сильний був економіст,
Тобто доводити мав хист,
На чім держава багатіє,
І чим живе, і як вона
Бува без золота міцна,
Коли **продуктом** володіє.
На все те батько не зважав
І знай маєтки заставляв.

Карл Маркс був у захопленні, коли, вивчивши російську мову, прочитав цей пушкінський твір в оригіналі. Особливо йому сподобалися наведені рядки — простота, точність і водночас повнота передачі Пушкіним у кількох словах складних і, здавалося б, надто спеціальних економічних проблем.

А яка глибока економічна проблематика закладена в іншому геніальному творі російської класичної літератури — гоголівських «Мертвих душах»? Для чого Чичиков скуповував «мертві душі»? Не кожен школяр зможе сьогодні відповісти на це запитання.

Економічна тематика присутня і в творах Тараса Шевченка, і в п'єсах Олександра Островського, і в оповіданнях Антона Чехова, і в повістях Івана Франка, і в чарівній «Лісовій пісні» Лесі Українки... Є вона, без-

умовно, і в сучасній художній літературі.

Кращі твори художньої класики входять до шкільних програм, вони доступні нам ще з дитинства. Варто тільки при їх вивченні звертати увагу й на економічну проблематику, закладену в них, і на цьому ґрунті теж засвоювати елементи економічної культури, привчатися мислити економічно грамотно, не відкладаючи цього «на потім», до «більш солідного віку».

Це, до речі, добре розуміють нинішні хазяї згаданих «Осипів». Коли йдеться про їхні приватні інтереси, вони «вельми зворушливо» дбають про своєрідне продовження й увічнення самих себе і своїх капіталів у наступних поколіннях. Вони не тільки не заперечують, що «чаплі» здатні у своєму вже віці пройматися «економічною діловитістю», а й затято прилучають їх до неї. Правда, їхній погляд на економіку не сягає далі тієї сфери, яку вони окреслюють поняттям «бізнес». Тільки те, що охоплюється межами бізнесу, зиску, прибутків тощо, вони і мають за економіку.

...Американське місто Канзас-Сіті. Тут колись жив недоброї пам'яті 35-й за рахунком президент Сполучених Штатів Гаррі Трумен. Той самий, який став уособленням «холодної війни», розв'язаної Америкою і її союзниками проти вчорашнього свого партнера по антигітлерівській коаліції — СРСР, а також проти усієї соціалістичної співдружності. Той самий, який віддав наказ про перше в історії людства бойове використання жахливої зброї масового знищення — атомної бомби. Дві такі бомби, як відомо, були скинуті у серпні 1945 року на японські міста Хіросіма і Нагасаки. Вони забрали сотні тисяч життів ні в чому невинних мирних жителів, будучи до того ж за-

стосованими у такий момент боротьби проти знесиленої уже на той час мілітаристської Японії, коли подібний крок фактично втратив будь-який тактичний чи стратегічний сенс, а тим більше — моральне виправдання.

Так ось, у Канзас-Сіті створено музей Трумена, розташований у будинку, де він колись жив. Там зберігається папір з кількома казенними рядками тексту, якими було санкціоновано жахливий злочин проти людства і людяності. Поряд лежать труменівські «сувеніри»: обпалені атомним полум'ям камені, взяті з епіцентрів вибухів у Хіросімі й Нагасаки. Сидячи вдома, старий Гаррі любив ними бавитися...

Недалеко від цього «музею» розташований ще один заклад. Там теж бавляться — тільки вже не дорослі, а діти. Чим вони зайняті? Грою в шахи? Можливо, тут є дитячий хор чи гурток юних фізіологів? А може, підрастаючі американці, як діти «істинно технічної нації», опановують секрети радіосправи чи космонавтики?

Нічого подібного! Тут діти грають... у бізнес!!!

Так, саме у бізнес... Для цього у клубі створено біржу, банк із майже справжніми чековими книжками. Розраховуються «маленькі бізнесмени» також папірцями, які мають вигляд «дорослих» доларів.

Наводячи ці документальні кадри у фільмі «Посередині Америки», його автори — політичний оглядач Центрального телебачення Валентин Зорін і кінорежисер Андрій Хухриков — акцентували увагу телеглядачів на досить суттєвому факті. Якщо в США існують різні міркування, в якому віці слід залучати дітей до занять спортом, то стосовно того, коли їх прилучати до бізнесу, у «ділових людей» Канзас-Сіті двох відповідей немає. Відповідь одна: якомога раніше!..

Це результат того впливу, який справляє і на мораль, і на виробництво в усіх сферах, і на людські долі — на мільйони і мільйони людських долі! — суспільна атмосфера, отруєна гонитвою за прибутками, гарячковою жагою збагачення заради самого збагачення, збагачення за рахунок людського зубожіння.

Ми, люди нового, соціалістичного світу, протиставляємо цій безсоромній моралі, цьому спотворюючому людину світові свої власні цінності. Непримиренно повстаючи проти зведення змісту людського буття до утилітарно-примітивного речового комфорту і до безмежної жадоби накопичення капіталу, до речоманії і споживацтва, ми разом з тим чітко й недвозначно наголошуємо на необхідності посилення економічного виховання радянських людей.

У червні 1979 року ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ прийняли постанову про дальше поліпшення економічної освіти населення. Особливу увагу звернуто на економічне виховання підростаючого покоління. Значна роль у цьому плані надається професійній орієнтації школярів, поліпшенню діяльності численних учнівських виробничих ланок і бригад, особливо на госпрозрахункових засадах, де юні мають оволодівати такими азами економіки, як собівартість, прибуток, рентабельність, продуктивність праці, якість продукції тощо. Постанова надає великого значення економічному вихованню також і в сім'ї.

Щоб успішно впоратися з поставленими завданнями, необхідно виконати ряд попередніх умов. І перш за все, звичайно, домогтися, щоб хлопчики й дівчатка уже з дев'ятирічного віку не «гralися у працю», а брали, зрозуміло, посильну участь у справді продуктивній, суспільно корисній праці.

Але й цього ще мало. Справа повинна бути поставлена так, щоб невідовзі, десь з одинадцяти і навіть десяти років, дитвора починала завоювати й найголовніші принаймні навички наукового економічного мислення. Адже для опанування економічної культури не досить правильного вибору професії і оволодіння технологією праці, технологією виробництва. Бо їх вивчають відповідні природничі і технологічні дисципліни — скажімо, фізіологія праці, агрономія, металознавство тощо. Економічні ж науки вивчають врешті не «працю» і не «виробництво», як зазначав Володимир Ілліч Ленін, а відносини між людьми стосовно праці і стосовно виробництва! От в чому тут тонкість! Технологія — це ще не економіка!

І тому вкрай важливою умовою економічного виховання у наш час є засвоєння людиною вже з дитинства і цього, а не тільки технологічного шару культури, отже — й формування відповідного мислення.

ЗАМІСТЬ МІКРОСКОПА

Економічне ж мислення повинно мати у своєму складі одну вельми важливу рису — особливо гостро розвинуту здатність до абстрагування. Познайомившись з цією рисою ще перед початком нашої подорожі, ми, юний друже, не тільки ще раз перевіримо серйозність наших намірів вирушати у нелегкі мандри, а й озброїмося конче необхідним для нас, безцінним елементом експедиційного спорядження.

Альпіністу нічого замірятися на штурм гірської вершини без окулярів, що захищають очі від сліпучого позахмарного сонця, без страхувального каната і льодорубів. Підкорювач північних широт був би по-дитячому

безпорадний серед холоду полярної ночі без теплого похідного намету і сигнальної ракетниці. Навіть для рибалки, що зібрався до ближньої ріки вудити рибу, його намір втратив би усякий сенс, якби він не прихопив із собою снасті... А для такої унікальної експедиції, як наша, роль отих окулярів, страхувального каната, похідного намету і снастей відіграє, юний друже, надзвичайна риса економічного мислення — його здатність до високого рівня абстрагування.

Зрозуміло, людське мислення у будь-якій галузі не може обійтися без нього. Але економічне мислення — особливо.

Оволодіти зброєю абстрагування, тобто мистецтвом створення науково обгрунтованих абстракцій, нелегко — горішок це міцний. Та давай наберемося терпіння. Воно в даному разі особливо виправдане, бо зерна того горіха смачне і варте зусиль.

Спершу пояснимо, що таке сама абстракція.

Термін цей походить від латинського слова «abstrahō», що можна перекласти як «відкриваю». Але стосується він не механічних, а розумових дій. Коли, наприклад, я уявляю червоний колір узагалі, незалежно від стиглої вишні чи трояндової пелюстки, то цим я мовби «відриваю» забарвлення вказаних речей від них самих, створюючи тим самим абстракцію (поняття) «червоного кольору взагалі». Ще вища, ще «позахмарніша» й «сліпучіша», абстракція вийде в мене у понятті «просто колір», «колір узагалі». От це «відривання» певної риси, властивості, особливості речей і явищ від їхньої цілісності і становить зміст абстрактного мислення.

Протилежним йому є чуттєве, образне, емоційне сприйняття нами реальності. Відомо, що воно доступне вже ранньому вікові. А от зрозумі-

мілісне, логічне, врешті абстрактне мислення ми опановуємо пізніше.

Чому так виходить?

Відповідь на це запитання дали вчені нейро- і психофізіологи, тобто люди, що намагаються проникнути у таємниці процесів вищої нервової діяльності. Їхні відкриття показали: в основі роботи людського головного мозку як матеріального носія свідомості лежить так звана функціональна асиметрія (нерівність у діяльності) великих півкуль мозку — лівої і правої.

Найцікавіше тут — час появи цієї асиметрії. Виявляється, вона дається кожній людині не від народження, а поступово формується у процесі «початкової соціалізації» малюка, тобто його практичного спілкування з дорослими (батьками, вихователями тощо).

Без спілкування з людьми дитя ніколи не може стати власне людиною, тобто не може набути свідомості і розуму. Окрема людська особистість абсолютно неможлива поза межами людської спільності, людського суспільства.

Недарма ж у випадках, коли з різних причин людські діти виростали в оточенні звірів, ніхто з них після повернення в людське лоно не зміг опанувати мови. Видатний природознавець XVIII століття Карл Лінней навіть виділив це «бічне» відгалуження виду «людини розумної» у підвид «Homo ferus» («людина здичавіла»).

Отже, літературні образи Мауглі й Тарзана, легенди про двох братів — засновників Рима — Ромула й Рема, вихованих начебто вовчицею, не мають під собою ані найменшого фактичного ґрунту. Навіть пристосуватися до прямої ходи людські діти можуть тільки тоді, коли на потрібному етапі розвитку їх терпляче навчають цьому.

Так, вийшовши з одного, природного кореня, людська спадковість уже з раннього дитинства починає розділятися надвоє — з одного боку, на спадковість біологічну, з іншого — на наслідування соціальне.

І ось визначальним для визрівання функціональної асиметрії людського головного мозку стає соціальне наслідування, яке умовно можна назвати ще «соціальною спадковістю». Перші обриси такої асиметрії з'являються уже тоді, коли визначається, якою рукою — правою чи лівою? — переважно починає діяти малюк, намагаючись торкнутися іграшки, потягтися до маминого обличчя тощо. Дія і думка, рука і мозок, їхні взаємозалежність і взаємовплив виявляються нерозривними! Праця і мислення — невіддільними!

Але в чому ж саме полягає «нерівність» у діяльності кожної з півкуль головного мозку, у чому дає про себе знати їхня асиметрія?

Щоб простіше відповісти на це запитання, розглянемо тільки той варіант асиметрії, що розвивається у дітей, які діють переважно правою рукою. У них обов'язки чуттєвого, емоційного, конкретного сприйняття навколишнього світу бере на себе права півкуля. «Дзеркальна» ж половина мозку — ліва півкуля — починає діяти пізніше, але не для того, щоб просто продублювати «лідера», а щоб відігравати ще й роль осередку мислення, роль центру мовлення, центру народження логічних понять тощо.

Дослідження вчених показали, що таке «зміщення складових свідомості» досить виразно проявляється уже в 5—6-річному віці. Але через те, що ліва півкуля вступає у свій розвиток другою, її активність до певного часу відстає від активності і зрілості правої. Цим якраз і пояснюється той факт, що «розум приходить тільки після досвіду».

Звичайно, опісля ліва півкуля може надолужити прогаяне і навіть стати домінуючою, може спробувати «іти попереду» правої півкулі. Тому-то й можливі три основні варіанти відносного розвитку двох півкуль: права домінує над лівою; обидві рівноправні, рівноцінні; ліва домінує над правою. І це врешті відбивається на самому типі характеру даної людини.

Таких основних типів, за визначенням великого російського фізіолога І. П. Павлова, теж виявляється відповідно три: художній, художньо-логічний і логічний типи характерів. І саме третьому типові — логічному — найбільше відповідає абстрактне мислення. Він, цей останній тип, найкраще володіє інструментом абстракції.

Ну, а сама абстракція — теж річ неоднозначна... Вона, у свою чергу, «розпадається» на дві складові: аналіз (поділ у думці цілого на частки) і синтез (суміщення в уяві часток у ціле).

Про внутрішній механізм народження абстракції ми поведемо мову далі — коли потрапимо на широту Марев планети Економіка, а зараз ґрунтовніше подивимося, які ж практичні наслідки маємо у зв'язку з такою природою вікового розвитку нашої свідомості.

Перш за все те, що набуття людиною навиків у конкретних (наприклад, у художніх) галузях діяльності стає доступним у більш ранньому віці, ніж оволодіння навиками сприйняття у сферах, де на перше місце виступає абстракція (наприклад, у науково-теоретичній сфері). І ось цей певний природний розрив у часі й глибині розвитку кожної із складових частин свідомісного змужніння дитини часто посилюється, так би мовити, штучно — історично застарілими формами і методами виховання.

Але чи такий уже насправді неминучий це наслідок? Невже тут закриті усі шляхи для надолуження названих втрат?

Виявляється, ні. Шляхи є! Це доводять і особисті долі ряду великих мислителів, і сучасна передова педагогічна теорія й практика. Бо там, де вихователі (і самі вихованці) знають справжню ціну вказаних вище природних факторів розвитку функціональної асиметрії головного мозку, — там з'являються можливості раніше і ефективніше розвивати активність і лівої півкулі, тобто на ділі розвивати дитячу здатність до абстрактного мислення.

Яскравим практичним підтвердженням тут можуть бути хоча б приклади з відомими шахістами, котрі з раннього дитинства захоплюються цією грою. Адже шахи — широке поле для тренування перш за все абстрактного мислення. Недарма шахові і математичні здібності людей часто вважають здібностями одного порядку, одного класу. І справді: той, хто добре володіє математикою, може при бажанні стати й сильним шахістом і навпаки. Бо і та, й інша сфери належать до царства абстракцій, оскільки вже процес лічення є однією з найпоширеніших моделей абстрагування.

Наприклад, математика дозволяє за допомогою одних і тих же чисел визначати кількість зовсім несхожих предметів, — скажімо, різних дерев. Адже «дерева взагалі» у природі не існує: є дуби, берези, вишні тощо. Тому вже й поняття «дерево взагалі» є не чим іншим, як абстракцією чистої води: воно потребує відмови від врахування особливостей конкретних дерев — дуба, берези, вишні і так далі. Тим більшою абстракцією є «кількість узагалі». І нездатність засвоїти цю істину означає відсутність здатності до абстрактного мислення.

Отже абстракція — вкрай необхідна для людського прогресу зброя. І зброя надзвичайно гостра!

Правда, як і усяка зброя, вона, коли користуватися нею невміло і тим більше необачно, може принести немало лиха, із засобу допомоги може перетворитися у свою протилежність. Та хіба розумним було б відмовлятися через це від такої зброї? Не відмовляємося ж ми, скажімо, від електрики тільки тому, що за необачного користування нею вона може принести й лихо — пожежі, аварії тощо!

Вміння абстрагувати допомагає нам оволодіти найвищими, здавалося б недосяжними, вершинами.

Ось лише один приклад того, яким неоціненним інструментом розкриття найбільших таємниць може служити абстракція. Маємо на увазі історію з абстрагуванням поняття інерції в механіці. Люди виділили це поняття із свого загального враження про механічний рух в цілому. Це їм вдалося тоді, коли вони змогли уявити собі такий рух без однієї його неминучої у звичайних земних умовах риси: гальмування руху реальних тіл через втрати енергії на тертя. Таким чином і було одержане поняття «ідеального руху», яке на перший погляд могло здатися сухою кабінетною вигадкою, пустою грою відірваного від дійсності розуму, навіть чи не хворобою його... Але тепер такий ідеальний рух став і важливою технічною реальністю — наприклад, у русі штучних супутників Землі. Сама поява таких супутників була б просто неможливою без попередньо знайденої абстракції «інерція».

... Звичайно, обстоюючи правомірність по можливості раннього виховання здатності до абстрактного мислення, ми ні на хвилину не маємо права забувати також про розвиток і емоційно-художніх якостей люд-

ської свідомості, а свідомості дитячої — тим більше! Тільки за такої умови може бути забезпечений справді гармонійний розвиток цілісної людської особистості. Почуття й думка, конкретне й загальне, реальність і мрія повинні йти разом — у парі «тягти візок свідомості», тягти злагоджено, а не у різні боки, як лебідь, рак та щука з відомої криловської байки.

Та повернімося знову до абстракцій. Треба сказати, що коли та ж математика — справжнє їхнє царство, то економіка — вже ціла їхня, так би мовити, імперія! Імперія, до якої далеко навіть і найбільшому царству! Бо тут на кожному кроці абстрагуються, відділяються «у чистому вигляді» або ж наново поєднуються не тільки окремі сторони предметів і явищ реального життя, а вже абстрагуються й «сторони цих сторін». Ясно, що при цьому можливі як величезні досягнення нашого розуму, так і його хиби.

Візьмемо, наприклад, абстракцію споживчої вартості. Вона означає собою начебто щось зовсім нелогічне — «корисність узагалі». Адже «корисності взагалі» в природі не існує, бо щоразу корисність неповторна: для вовка, наприклад, вона одна, для ягняти — інша... Більше того, те, що корисно для вовка, може бути якраз вкрай шкідливим для ягняти, якого вовк хоче з'їсти, і навпаки. І все ж правильно проведена абстракція споживчої вартості набуває для економічної науки величезного значення.

З другого боку, хибна абстракція загрожує часто непоправними втратами для точності нашого мислення. Ось, наприклад, тільки одна пастка, яка чатує у понятті «споживча вартість» на кожного, хто не зумів у повному обсязі засвоїти справжній зміст цієї абстракції: небезпека змішати поняття «споживча вартість» і

«якість». Бо на перший погляд звичайно здається, що це повністю однакові, тотожні поняття, — через те, що і перше, і друге безперечно стосуються корисності... Однак, незважаючи на абсолютну правильність останнього твердження, повністю ототожнювати обидва поняття було б величезною помилкою.

Чому? А тому, що якість — це «корисність як така». А «споживча вартість» — це певна кількість даної якості, тобто «корисності як такої». Наприклад, споживча вартість 20 кілограмів хліба не однакова із споживчою вартістю 10 кілограмів того ж хліба, а вдвічі більша. Отже, абстракція споживчої вартості включає в себе дві, здавалося б, не тільки суттєво різні, а й певним чином навіть протилежні складові корисності в цілому: загальну (кількісну — 20 кілограмів), і конкретну (якісну — хліб), і в той же час конкретну кількісно (в даному разі саме 20, а не 10 кілограмів хліба) і загальну якісно складову (у кожному з 20 кілограмів один і той же сорт хліба).

Це один із самоочевидних проявів поширеного закону єдності протилежностей, одного з основних законів діалектики.

Без такого чіткого усвідомлення економістом усього змісту абстракції «споживча вартість» легко підмінити одні поняття іншими. Скажімо, вужче поняття «якість» — незрівнянно ширшим «споживча вартість»... Звідси й ростуть корені поширеної ілюзії про «корисність узагалі» і навіть про «якість узагалі»...

На цьому, юний друже, ми детальніше зупинимося, коли потрапимо з тобою у вельми цікаву місцевість планети Економіка: на її континент Якості.

Тут же для нас буде достатнім усвідомити такий факт: економіка

як наука і як сфера практичної діяльності людей набагато перевершує вимоги до масштабів абстракції у порівнянні з тими вимогами, які ставлять будь-які інші галузі теоретичних знань і повсякденної людської практики.

Якраз на цю схильність економічної науки до абстракцій, на сувору необхідність використання тут абстракцій величезної сили і грандіозних масштабів і звертав неодноразово увагу Карл Маркс. В одній з передмов до свого безсмертного «Капіталу» він, наприклад, говорить про це так. Фізик або спостерігає процеси природи там, де вони виявляються у найбільш визначеній формі і найменше затемнюються всілякими сторонніми явищами, або ж, коли це можливо, проводить експеримент за штучних умов, які забезпечують хід процесу у «чистому вигляді». Але те, що стає можливим для фізика (та й взагалі для природознавця), цілком втрачає силу для економіста! Бо економічний зміст реалізується у дійсності весь разом, не втрачаючи, однак, при цьому дивовижно багатого розмаїття величезної «раті» кожної із своїх особливих складових... Так що знайти процес у «чистому вигляді», обійтися без найвищого рівня абстракції тут практично неможливо. Яскравою ілюстрацією може бути уже наведений вище приклад із споживчою вартістю.

Або візьмемо реальний зміст ще одного економічного фактора, який здається відразу зрозумілим навіть дитині,— прибутку. Насправді ж прибуток — тільки видима простим оком «частина айсберга» (як відомо, плаваюча льодова гора — айсберг — тільки шостою своєю частиною виглядає над поверхнею океану, а решта схована під водою).

І справді, за буржуазних економічних порядків прибуток є лише

часткою суттєво значнішої суми, яку експлуататори задарма відбирають у найманого робітника — пролетаря. Ця загальна сума грабежу робітника окреслюється межами так званої додаткової вартості, у яку, крім суми прибутку, входять ще дві складові — процент і рента. Ми не будемо тут пояснювати цих термінів. Досить з нас і того розуміння, що «модель айсберга» можна було б з повним правом вважати своєрідним символом кожного конкретного економічного факту...

Тому-то часто і не виправдовує себе в економічній сфері створення особливих штучних умов, тобто економічний експеримент, якщо він одразу не орієнтований на загальносуспільне тло.

Візьмемо, наприклад, відомий економічний експеримент англійського соціаліста-утопіста Роберта Оуена... Хоча він і дав воістину сенсаційні практичні наслідки на окремому підприємстві, яким управляв Оуен,— все ж у суспільному масштабі ця спроба утвердити гуманізм на виробництві за капіталістичних порядків зазнала повного краху. Так само невдалими виявилися й економічні експерименти деяких російських поміщиків-кріпосників із застосуванням у своїх господарствах найновіших як на той час машин, привезених ними з Англії.

Чому? А тому, що будучи самі по собі чудовими помічниками працюючих людей, ці машини все ж виявилися... передчасними для кріпосницьких суспільних умов, отже й зайвими! Це лише один з яскравих прикладів того, що критерієм істинності чи хибності економічних висновків, отже й ефективності економічної діяльності людей, може бути тільки загальносуспільне тло.

Воно, це тло, не залежить від його сприйняття нами. Але сприймати його

свідомо, звичайно, ох як бажано,— щоб правильно пристосувати до нього свою практичну економічну діяльність. Тоді й синців і гуль від реального життя ми одержимо незрівнянно менше, ніж при сліпому натиканні на економічні реальності. А сприйняти це тло свідомо можна також тільки з допомогою всеосяжних послідовно наукових абстракцій...

Ось чому, говорить Маркс у згаданій передмові до «Капіталу», у науковому аналізі економічних форм мікроскоп і хімічні реактиви, взагалі «окрема лабораторія», не можуть допомогти. Їх тут повинна замінити... сила абстракції! Тільки таке «збільшувальне скло», тільки така «хімія пізнання» і здатні стати у пригоді в подібних випадках!

Лише з їхньою допомогою можливе вивчення — без оптичного мікроскопа! — «дрібниць» в економіці, вивчення, яке для непосвяченого може здатися просто пустим мудруванням. Але це дрібниці такого роду, зазначає Маркс, з якими має справу, на-

приклад, мікроанатомія. А прогрес мікроанатомії — це й нові обрії для прогресу «макроанатомії», «великої анатомії».

... Складно?

Аякже!

Але оволодіння цією складністю дає нам знання природи самої економічної науки, економічного мислення і економічної практики. І значення такого набутку воістину неможливо перебільшити!

Сказане переконливо засвідчує значимість раннього виховання абстрактного мислення. Таке виховання виявляється обов'язковою передумовою виховання економічного. І «ключі» до своєчасного «визрівання лівої півкулі» дитячого мозку ми повинні уміти знаходити якомога раніше, коли справді хочемо уникнути непоправних втрат у процесі інтелектуального змужніння тих, хто, можливо, забажав би присвятити себе такій нелегкій справі, якою є економіка.

Про необоротність подібних втрат уже у п'яти-шестирічному віці може



дати уяву, наприклад, такий факт. У 1956 році в Індії було знайдено у вовчій зграї хлопчика, який провів там шість чи сім років. Йому дали ім'я Лакнау Раму. Незважаючи на восьмирічний вік, він за розвитком скидався на дев'ятимісячне немовля. Лакнау Раму помістили у госпіталь, заходилися надолужувати прогаяне в його розвитку, розвитку не лише фізичному — малий пересувався тільки на чотирьох,— а й розвитку інтелектуальному. Та і найенергійніші зусилля лікарів, педагогів, психологів відчутних наслідків не дали. Лакнау Раму залишився хлопчиком-вовченням.

А між тим навіть досить розвинуте абстрактне мислення для дівчорки, яка виховується у сучасному суспільстві, перестає бути проблемою. Сьогодні й середній наш третьокласник вже здатен розв'язувати доволі непрості задачі з елементами значного абстрагування.

«Пізнай себе», «Самопізнання — основа мудрості!» — ці девізи стали

обов'язковими для кожної мислячої людини ще з часів, коли жили й творили філософи Давньої Греції. Їх високо цінував і неодноразово повторював Карл Маркс. Якщо ти, юний друже, теж свідомо береш ці девізи на озброєння — нам набагато легше буде в наших мандрах. На планеті Економіка така зброя повсюдно необхідна — у яких би широтах і ситуаціях ми там не опинилися.

Ця зброя не буде зайвою для тебе і тоді, коли ти не збираєшся стати економістом, обереш іншу професію. Адже абстракція — це суто людська зброя. І за вправного користування нею вона скрізь здатна наділити думку особливою енергією всепроникнення, перетворивши думку у чарівний промінь, що пронизує простір і час з швидкістю, недоступною й світлу. І коли ми вже освоїлися з цією зброєю, то пора вже й вирушати у путь.

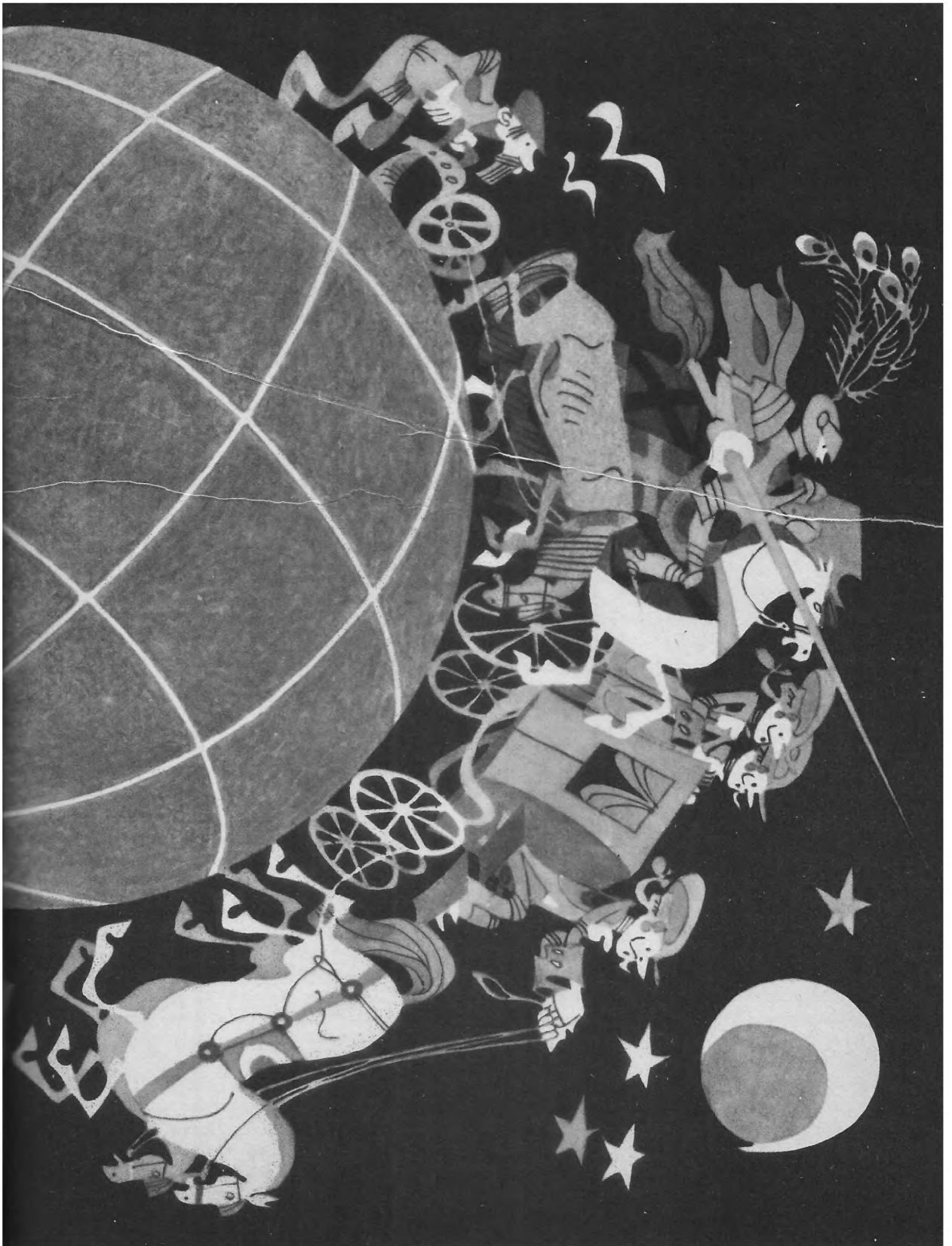
...Отже, натискаємо на пускову кнопку нашої «ку-установки».

Старт!!!



2

**РОЗВІДКА
З ОРБІТИ**





W O R K

LABOUR

ПРИСКОРЕННЯ, ЩО ЗАХОПЛЮЮТЬ ДУХ

Чарівний промінь думки, умить подолавши карколомно переплутані спіралі простору-часу, виніс нас на орбіту. І ось перед нами вже сама планета Економіка...

Я пропоную, юний друже, не відразу робити на неї посадку. Давай спочатку дещо затримаємося на навколопланетарній орбіті, щоб одним поглядом охопити всю її і в той же час розрізнити спершу найголовніші її деталі, отже, щоб здійснити попередню її розвідку. Давно ж бо відомо: велике бачиться на відстані.

Навіть простому оку доступно, як багато спільного має планета Економіка із звичайними планетами, зокрема з нашою Землею. Онде крізь атмосферну оболонку проглядають два полюси. Поміж ними вгадуємо лінію екватора, що, мов обруч, охоплює всю планету. Повільно пропливає під нами густа сітка паралелей і меридіанів, а в розривах хмарного покриву відкриваються нам обриси дивовижних континентів і океанів...

Та всі ці планетарні деталі мають тут своєрідне, лиш зовні географічне, значення.

Зупинимо увагу на полюсах. Вони тут уособлюють собою не Північ і Південь, а ... Минуле й Майбутнє. І меридіани, що їх сполучають, тут теж незвичайні. Особливо ж цікаві півкулі. Недарма вони називаються тут не Східною і Західною, а півкулями Споживчого виробництва й Виробничого споживання. Одна без одної вони не можуть існувати. Межують ці півкулі по меридіану Сім'ї. Він має тут таке ж значення, як Грінвіцький меридіан на Землі: від нього іде відлік місцевого часу.

А онде бовваніють не менш цікаві

об'єкти: континент Якості, екватор Усуспільнення, широта Марев... Кожен з цих районів після чергового нашого витка — зверни увагу! — набуває помітно іншого забарвлення. Он починає оживати ще кілька хвилин тому мертва пустеля; он зримо росте вгору нове гірське пасмо; а онде океанський простір звільняється від криги...

Що ж, все закономірно. Сьогодні планета Економіка переживає небачену досі в її історії весну — водночас науково-технічну і соціальну революцію. Обидві вони взаємно підсилюють одна одну, і це зумовлює зриму швидкість змін. Вони справді разючі.

Спробуємо ж дати загальне уявлення про них, навівши такі факти.

Ще на початку ХХ століття нашої ери, тобто століття, у якому, юний друже, живемо й ми з тобою, рекордна швидкість, з якою могла пересуватися людина завдяки найліпшим тоді транспортним засобам, що були у її розпорядженні, — коню, залізничному локомотиву і автомобілю, — не перевищувала 50—60 кілометрів на годину. І на досягнення такого жалюгідного як на наш час рекорду швидкості людству знадобилася уся його попередня історія... Літак же 30-х років того ж таки ХХ століття дав можливість перекрити цей параметр відразу майже у сім разів. Куди, здавалося б, поспішати далі? Та от штучний супутник Землі, запущений у космос 1957 року, тобто лише чверть століття по тому, покривав уже 8 кілометрів на секунду! Інакше кажучи, його швидкість зросла у порівнянні із швидкістю літака чвертьвікової давності десь аж у 90 разів!

Це — типовий приклад прискорень розвитку у так званій технологічній сфері. Проте економіка, хоч і включає в себе як свої обов'язкові скла-

дові техніку й технологію, не зводиться до останніх: незважаючи на явну багатопланову взаємодію науково-технічної революції і революції соціальної, плутати їх чи, навпаки, відділяти одну від одної глухою стіною, було б однаково грубою помилкою. А все ж «суто технологічний» рух вперед теж багато що може пояснити нам на планеті Економіка.

Цікавий узагальнюючий образ такого технологічного прискорення людства запропонував швейцарський «інженер-філософ», як його називають, Ейхельбергер. Весь час існування людського роду, який, на його думку, становить десь близько 600 тисяч років (правда, тут є й інші погляди, та для нас вони в даному разі не мають значення), Ейхельбергер порівнює з особливою марафонською дистанцією завдовжки у 60 кілометрів. І левина частка вказаного шляху — 59 кілометрів — пролягає в його прикладі через дикі зарості і незаймані ліси та хащі. Навіть за 200 метрів від фінішу, тобто від наших днів, шлях цей доводить метафоричного бігуна — людство — тільки до укріплень Давнього Риму. Залишилося подолати якихось 10 метрів, але й тут ще мерехтить тьмяне світло олійних ламп... І лише на ривку в останні 5 метрів «марафонця» приголошують клаксони стрімких автомобілів, які він обганяє, і спалахи юпітерів кіно- і телекореспондентів!

Як бачимо, прискорення історичного поступу людства стали самоочевидними настільки, що нині навіть буржуазні ідеологи, до яких, між іншим, належить і названий тут Ейхельбергер, не можуть цього заперечувати, — принаймні з технологічного боку. Але у тім-то й справа, що вони намагаються обмежити сфери такого прискорення лише технологічною площиною явищ, ігноруючи суспільну. Чому в них так виходить, нескладно

побачити на іншому прикладі: позиції ще одного буржуазного ідеолога — американського журналіста Олвіна Тоффлера.

Він також не шкодує фарб для змалювання тих же технологічних прискорень, щоправда, з наголосом на їх психологічному забарвленні. Свої погляди Тоффлер виклав у книзі «Зіткнення з майбутнім», яка вийшла у 60-х роках у США і досить-таки на шуміла в ряді країн західного світу, хоча наукова цінність її, м'яко кажучи, більш ніж сумнівна. Ми, звичайно, не будемо тут розглядати усіх вигадок і домислів автора, викликаних врешті відвертою і войовничою його буржуазністю, але на одній все-таки побіжно зупинимось. Полягає та вигадка в тому, що нинішнє людство вступило у нібито непримиренне протиріччя з досвідом усіх попередніх поколінь: воно викликало до життя такі величезні сили, що нібито вже принципово нездатне з ними впоратися. Наприклад, воно народило потік інформації, який не по силах йому навіть засвоїти, і поскільки така інформація наростатиме й далі, у майбутньому, причому з усе більшими прискореннями, то тут, мовляв, ми й маємо один з напрямків, який свідчить про наше непримиренне «зіткнення вже сьогодні» з «нашим же майбутнім» (звідси й назва книги).

Щоб наочніше проілюструвати цю думку, Тоффлер пропонує виміряти 50 останніх тисяч років історії людства числом поколінь, що змінили одне одного за цей час на Землі, припустивши при цьому, що кожне з них жило 62 роки — середній строк життя людини у ХХ столітті. І тоді в такому прикладі вміщується 800 поколінь. Так-от, 650 з них, виявляється, провело своє життя у печерах, а переважна маса усіх матеріальних продуктів, якими сьогодні користуються люди, — від телевізора і пральної маши-

ни і до напою лепсі-коли і синтетичних ниток у тканинах — вперше з'явилися на протязі життя останнього, 800-го покоління! Саме це покоління, на думку Тоффлера, і знаменує собою різкий розрив з усім попереднім досвідом людства.

Останнє твердження автора «Зіткнення з майбутнім», звичайно, не тільки сумнівне, а й відверто неправильне, як і багато інших його тверджень. Невже розрив з усім досвідом? І всього людства?

... У будь-які часи засвоєння людської культури як духовної, так і матеріальної, — це, за ленінською формулою, у той же час, звичайно, і «заперечення, відкидання» цієї культури... Та все ж заперечення не примітивно-однозначне, «не голе, не пuste, а з утриманням усього позитивного», як говорив Володимир Ілліч. Тоффлер же бачить тільки один-єдиний момент такого «спілкування» нових поколінь з попередніми, тобто лише «момент відкидання», «момент заперечення» матеріальної і духовної спадщини минулого. Абсолютизуючи до голої, тобто ненаукової, абстракції це «заперечення», він мимоволі чи навмисно змушений дивитися на все минуле як на момент «пустий і тільки пустий». І саме тому, всупереч назві своєї книги, на ділі він почуває себе у стані «зіткнення» перш за все з... минулим, і тільки потім — з майбутнім. І в отаке переплутування причини й наслідку, минулого й майбутнього хоче затягти разом із собою і свого читача...

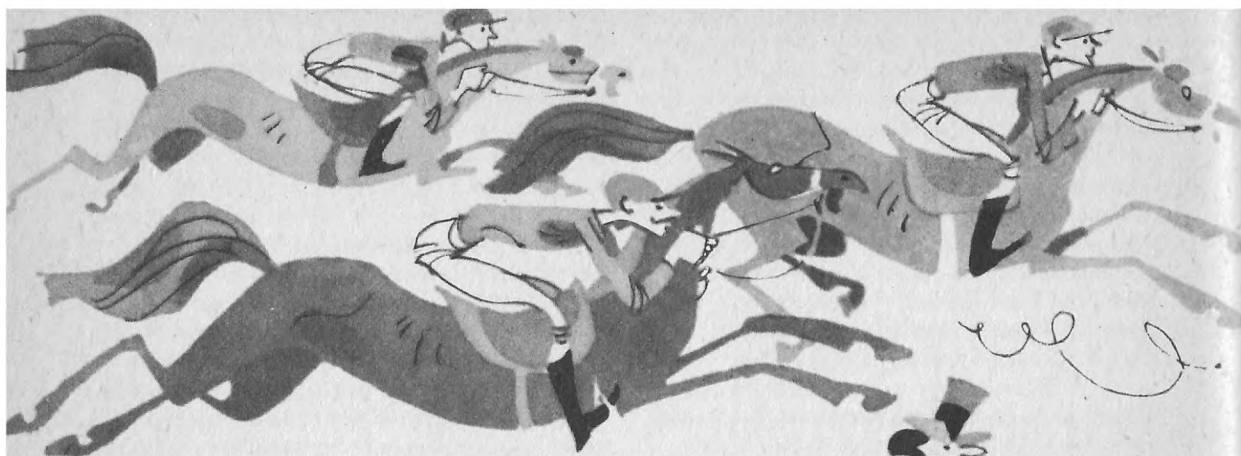
Звичайно, усякий прогрес є в той же час і відповідний регрес. Тільки на перший погляд це — «надто хитромудра» думка. Насправді ж вона проста, як ковток джерельної води.

Візьмемо для пояснення ситуацію, за якої на хліборобській ниві з'являється трактор, що у ролі нової тяглової сили стає на місце бика

або ж коня. Цей факт, звісно, означає прогрес машинного обробітку землі і регрес її обробітку з допомогою тваринної тяглової сили. Отже, прогрес трактора на полі у той же час означає регрес вола й коня на тому ж полі.

Але загалом це — прогрес тяглової сили. В особі трактора остання стає могутнішою, слухнянішою, витривалішою, полегшивши при цьому, що особливо цікаво, долю не тільки хлібороба, але й того ж таки коня!

Бо кінь як корисна для людини тварина, а кажучи мовою економіки — як споживча вартість, уособлює не одну-єдину корисну сторону. Здатність коня бути тягловою силою — це тільки одна з багатьох якісних сторін його як споживчої вартості. Крім того, що коні здатні тягти плуга, вони дають надзвичайно цілюще молоко — кумис. Ряд народів і народностей традиційно вважають конину за найкраще і найсмачніше м'ясо (і воно справді по-своєму смачне і поживне!). Ну, а замінити якоюсь іншою твариною цього граціозного красеня для ряду видів спорту і відпочинку (наприклад, для верхової їзди) годі й думати. Окрім сказаного, кінь — унікальний витвір природи, і вже одне це робить його для людини і людства незамінною цінністю, зникнення (чи знищення) якої зробило б нас, людей, незрівнянно біднішими, незважаючи на всі здобутки нашої технотронної ери. Та і як тяглова сила кінь не абсолютно, як то кажуть, безнадійний і сьогодні. У ряді господарств він і досі з успіхом використовується для дрібних перевезень на невеликій відстані чи у важкодоступні місця (ліс, болота, пересічена місцевість тощо). Отже, коли зникає потреба у цій тварині як у тягловій силі для обробітку землі, це зовсім не означає, що повністю зникає потреба у конях як тваринах, які продовжують служи-



ти в інших галузях і існують на втіху людям.

Інакше кажучи, прогрес сталевого коня на полі означає не регрес коня загалом, а тільки регрес його у ролі тяглової сили, принаймні основної. Більше того, людству знадобилися тисячоліття використання коня у цій ролі, щоб стала можливою сама поява на світ трактора, ідея створення якого не в останню чергу була підказана і наявністю коня в упряжці за плугом чи бороною. Отже, у досвіді використання коня є й момент «ідеї використання трактора», і тому той старий досвід заслуговує не «абсолютного» його відкидання, відкидання «не пустого», говорячи ленінськими словами, а «з утриманням усього позитивного». І якби ми тут разом з водою виплеснули з ночов, як говориться, і дитину, разом із закінченням використання коня як тяглової сили на оранці, боронуванні чи жнивах цілком відмовилися б від нього, — тоді це й справді було б примітивне, шкідливе, голе і пусте відкидання.

* На жаль, і таке часом трапляється... Ось тоді регрес однієї сторони явища і сприймається як регрес такого явища загалом... Але на це



достойно може відповісти чудове народне прислів'я: «Дурному закон не писаний!» Недарма ж дурню нічого не варто «під загал» загубити й ті цінності, які розумний завжди збереже.

Такими дурними, незважаючи на всю їхню красномовність, і стають у подібних випадках буржуазні ідеологи, як у нашому прикладі Тоффлер. Він бачить тільки один момент спілкування новітніх людських поколінь

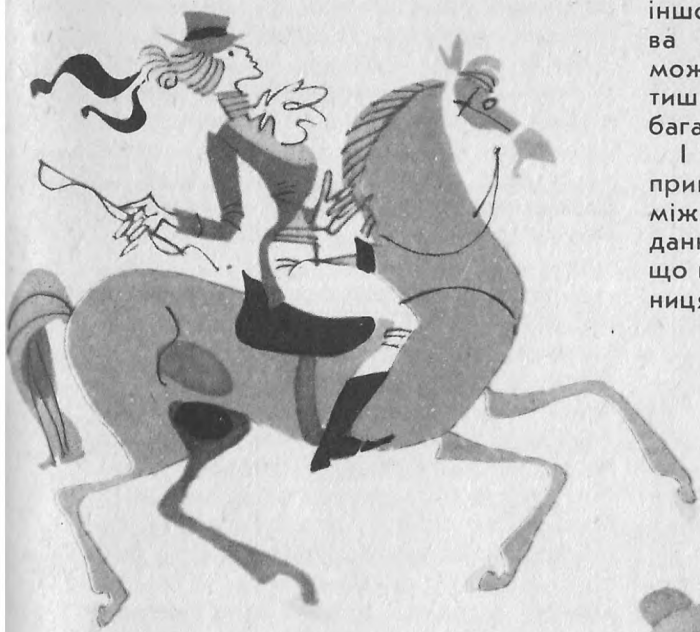
з досвідом попередніх, навіть «з усім попереднім досвідом людства», бачить тільки «момент відкидання», «момент заперечення» матеріальної і духовної спадщини, залишеної нам прадідами, дідами і батьками. На тлі подібного псевдонаукового шулерського фокусу і починає Тоффлер проповідувати довірливим слухачам необхідність «зупинки» чи принаймні «гальмування» нової інформації (та й

і стає можливим той результат, який Ленін окреслив так: «Ми боремося краще, ніж боролися наші батьки. Наші діти будуть боротися ще краще, і вони переможуть!» Але для такої перемоги синів, крім «моменту відкидання», необхідний і ще один «момент» — «момент збереження», причому — найретельнішого збереження всього справді позитивного, воістину цінного з того, що набуто попередніми поколіннями. І не кому іншому, як Леніну, належать такі слова з цього приводу: «Комуністом можна стати тільки тоді, коли збагатив свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство».

І у всі, а не тільки наші, часи була принциповою ця різниця — різниця між «відкиданням в цілому», відкиданням «пустим», і відкиданням того, що насправді того заслуговувало, різниця між взяттям на озброєння «ми-

гальмування взагалі розвитку суспільства), щоб часом, бач, не сталося «зіткнення з майбутнім» і наш світ не вибухнув би від перенапруги... Ось як «філософськи тонко» діють сьогодні ці «розумники», ось як вони захищають від неминучого краху справді гниле ганчір'я минулого!

... Так, комуністи завжди стояли на тому, щоб при засвоєнні культури минулого обов'язковим був присутній «момент відкидання», «момент заперечення». Саме завдяки цьому «моменту» — але тільки моменту! —



нулого загалом» і минулого справді позитивного. «Тонкощі», на які при цьому не зважали, завжди оберталися непоправними втратами, а часом навіть і трагедіями.

Повчальною може тут бути історія з конярством. Звичайно, з настанням технологічної революції другої половини XIX — початку XX століття, а тим більше нині, зберігати його в старому вигляді було б справою абсурдною. Та безгосподарською була б і протилежна крайність. І от поява «залізного коня на рейках» — паровоза, а потім автомобіля і трактора привели до того, що на середину XX століття поголів'я коней у світі порівняно з початком століття зменшилося вдвічі. Відлік же втрат треба тут починати ще раніше. Хай і непрямыми, а все ж красномовними свідченнями стосовно цих втрат можуть служити законодавчі акти, запроваджені у ряді країн, що вперше офіційно стали дозволяти безконтрольний забій коней: в Австрії — з 1854, у Франції — з 1866, у Росії — з 1867, у Німеччині — з 1899 року...

Втрати через нерозумно-свавільне ставлення до минулих набутків, так само як і через перебільшення їхнього значення, завжди немало важливі. Але особливо зросла ціна подібних помилок у наш час — час надзвичайних прискорень у всіх галузях. Бо тут уже і справді не встигаєш і озирнутися, щоб надолужити прогаяне чи виправити помилкове.

Це яскраво видно сьогодні у безпосередньо виробничій сфері. Бо коли ламалася лопата в землекопа минулого, його вимушена, скажімо, годинна бездіяльність обчислювалася у гіршому випадку одиницями кубометрів недовийнятого ґрунту. Вихід же з ладу сучасного роторного комплексу марки Новокраматорського машинобудівного заводу на ту ж

таки годину знижує виробіток на 12 з гаком тисяч кубометрів, тобто дорівнює простою відразу тисяч і тисяч землекопів... Або ще порівняння: помилка окремого робітника-верстатника призводить до браку однієї деталі, у крайньому разі — кількох їх одиниць. Але якщо схибить оператор сучасної автоматичної лінії — бракованими виявляться тисячі й десятки тисяч деталей. Наслідки ж помилки чи несумління чергового за пультом потужної енергетичної системи стають ще незрівнянно значніші...

Як бачимо, уже й тут, у суто начеб технологічній площині, нинішні революційні прискорення вимагають найточнішого врахування також і власне людського, духовного, а врешті й суспільного фактора. І за цієї умови ніякі «зіткнення» не стають чимось «фатальним»!

Переконливо показав це ще задовго до «відкриття» Тоффлера один з визначних фундаторів сучасної радянської психології, лауреат Ленінської премії професор Олексій Леонтьєв. За його свідченнями, кількість приладів, які сигналізують пілотові у кабіні типового сучасного літака про параметри польоту крилатого лайнера, зросла за три десятиріччя у 10 разів. А час для виконання пілотом кожної окремої операції по управлінню машиною, навпаки, скоротився в середньому у 6—7 разів. Таким чином, навантаження на сучасного пілота по сприйняттю і усвідомленню інформації, одержаної від приладів, зросло в цілому у 60—70 разів! Отже, саме на таку величину збільшив сучасний авіалайнер свою «спритність» під час польоту, посадки тощо, незважаючи на те, що пілот лишився принципово такою ж людиною, як і його попередник 30-річної давності.

Звичайно, тут на допомогу авіації прийшла сучасна автоматика. Але

одна вона не розв'язала б проблеми. Більше того, ефективно її використання стало можливим тільки тому, що людина глибше заглянула й у саму себе, у свої природні й соціальні можливості — зокрема, з допомогою нової науки, так званої інженерної психології. Її найвищим тріумфом, за відвертим визнанням американських фахівців у цій галузі, став перший космічний політ Юрія Гагаріна — радянської людини! Саме наша вітчизняна інженерна психологія завдяки марксистсько-ленінському ґрунтові визначальних своїх положень пішла далеко вперед від закордону.

Так що, юний друже, не тільки «суто технологічні» прискорення знаменують собою зміни панорамних ландшафтів планети Економіка, які ми зараз спостерігаємо з висоти своєї орбіти. Але разом з тим ми прямо ще не торкнулися третьої площини причин цих прискорень: услід за «суто технологічними» і «технологічно-соціальними» — вже й «безпосередньо-соціальних». А вони ж відіграють у тій мінливості планетарних ландшафтів далеко не останню, а іноді навіть і єдино визначальну, першу роль!

Справді, погляньмо поки що звідси, здаля, з нашої орбіти, на меридіан Сім'ї. Що на більшу відстань відходить він на південь, до екватора Усупільнення,— від полюсу Минулого до полюсу Майбутнього, то жвавішою стає гра обрисів кожної місцевості, що прилягає до цього меридіана. А буржуазна ж ідеологія якраз стосовно цих адрес найзапекліше обстоює їхню «довічну усталеність», «незмінність на всі часи»!

Історична наука давно вже відкинула геть подібну нісенітницю. Вона неспростовно показала, що і сім'я, ця безумовно «чистої води» суспільна організація, так само як і всі інші суспільні утворення, постійно перебу-

ває у русі, у зміні, у розвитку. Більше того, історична наука встановила також принаймні найголовніші етапи еволюції сім'ї — від її виникнення на руїнах родового ладу (бо рід уже був по суті однією з «передформ» сім'ї, а власний шлях він, у свою чергу, започинав від первісного людського стада) і аж до наших днів. Таким чином виявилось, що сімейна організація людського життя зазнала ряд особливих, притаманних тільки кожній окремій історичній епосі, форм. І тому та ж, скажімо, «середньоєвропейська» сім'я сьомого тисячоліття до нашої ери виявляється зовсім несхожою на «середньоєвропейську» ж сім'ю першого тисячоліття нашої ери, а обидві вони мало чим нагадують «середньоєвропейську» сім'ю ХХ століття нашої ери!

З висоти нашої орбіти ми зможемо дізнатися про найголовніші загальні віхи, через які пройшла у процесі свого розвитку сім'я.

Кожна з таких віх визначалася північною формою шлюбу, тобто типом стосунків між чоловіком і жінкою. Адже саме чоловік і жінка, будучи прямими і першими учасниками процесу продовження людського роду і водночас єдністю протилежностей всередині нього, становлять справжнє «ядро» сім'ї, і від «будови» цього «ядра» закономірно залежить... і будова самої сім'ї в цілому! Причому, може здатися, що різних варіантів тут не може бути, що варіант тут завжди один, оскільки ми завжди маємо лише дві первинні складові «ядра» — «його» і «її». Насправді ж це не так: «варіанти» є, і, як показала сама історія, є величезна їхня низка. Якщо, звичайно, мати тут на увазі не просто біологічні умови організації «ядра», а отже й усієї сім'ї в цілому, а саме соціальні їхні форми.

Так-от, людство пережило за свою історію всього три найголовніші типи

соціальної організації шлюбу: груповий шлюб, парний шлюб і шлюб моногамний. А з ними — й відповідні їм три типи сім'ї тих же назв.

Особливо ж надзвичайним відкриттям виявилось те, що різні історичні форми шлюбу (а з ними й відповідні форми сім'ї) повністю співпали... з найголовнішими трьома великими епохами історії людства загалом. Так, груповому шлюбу відповідає епоха дикунства, парному — варварства, а моногамному — епоха цивілізації.

Вкрай повчальним було б для нас тут якомога виразніше уявити собі відносні часові масштаби існування у часі цих трьох великих епох, а з ними й відносні масштаби існування трьох головних типів шлюбу й сім'ї. Допоможе нам у цьому наведене вище порівняння Ейхельбергера, наочно показавши всю незграбність і фантастичність буржуазних уявлень про нібито «довічність» і «раз назавжди дану усталеність» узагалі суспільних, і в тому числі сімейних, форм.

Отже, скориставшись «дистанцією Ейхельбергера», ми знайдемо: відрізок меридіана Сім'ї, найближчий до полюса Минулого, тобто епоха дикунства (читай — груповий шлюб і група сім'я), простягся на десятки кілометрів; на відрізок варварства (і парний шлюб і парну сім'ю) припадають тільки кілометри; а відрізок цивілізації (відтак моногамний шлюб і моногамна сім'я) зайняв собою... лише сотні метрів!

Таким чином, наведене образне порівняння дає нам можливість чітко побачити, що й у безпосередньо суспільній, а не тільки технологічній сфері прискорення історичного розвитку виявляються тим значнішими, чим ближча до нашого часу епоха, яку ми розглядаємо. Це — прискорення, які справді захоплюють дух, втягують у все динамічніший історичний потік вже й безпосередньо

інтелектуальний, чуттєвий, моральний, а не тільки фізичний, коротше — водночас особистісний і загальносуспільний розвиток.

Розгадці таких і ще багатьох інших таємниць, які лишалися до них за сімома печатками навіть для найосвіченіших їхніх сучасників, присвятили свої пошуки кращі сини людства. Це вони були першопрохідцями на багато в чому й досі загадковій, а тим більше загадковій у минулому планеті Економіка. І тому нам варто було б, юний друже, уже й зараз, на орбіті, ще до власного першого спуску на нашу незвичайну планету, хоча б у загальних обрисах, хоча б панорамно, познайомитися з їхніми знахідками і хоча б з деякими пережитими ними пригодами. Тоді ми ніби пройдемо разом з ними, і це неабияк підготує нас і до наших власних досліджень світу цієї незвичайної планети.

ПРО ЛІКАРІВ, ПОПІВ І... «ЕКОНОМІЧНУ ЧУМУ»

Відразу ж візьмемо до уваги: мало хто з них був вузьким фахівцем, знавцем тільки однієї якоїсь особливої справи. А коли й починав свій життєвий шлях з вузької спеціальності, все одно мандри у світ планети Економіка завжди примушували його ставати, так би мовити, універсалом. Однак це зовсім не означало, що серед тих, хто справді досліджував цю планету, були «верхогляди», — незважаючи на часом досить значні промахи у їхніх пошуках. Бо як ти й сам уже, мабуть, зрозумів, юний друже, планета Економіка — то планета Людей! А що може бути у природі глибшого і всеосяжнішого, повністю закритого для вузькості і поверховості думки й діла, ніж Людина?

Через те уже перші експедиції сюди вимагали від їх учасників мак-

симально можливої ґрунтовності і водночас максимальної широти життєвої позиції. Без цього сюди з самого початку потикатися було нічого. Тим більше справедливе це правило сьогодні. І я не можу ще раз не згадати батька академіка Амбарцумяна, котрий ще в далекому 1925 році звертав на це увагу свого 15-річного сина:

«За сучасних умов тісного зв'язку всіх галузей пізнання бути вузьким спеціалістом і водночас думати, що, йдучи шляхом такої вузької спеціалізації, можна досягти якихось значних результатів,— більш ніж наївно, якщо не сказати безглуздо. Як мислення само по собі уявляється мені тісно зв'язаним в усіх своїх сферах і розгалуженнях, так і матеріальний світ, що поза мисленням перебуває у міриадах видимих і невидимих зв'язків, є, безумовно, зв'язаним в усіх своїх частинах. З цього погляду необхідно визнати, що однобічна й вузька спеціальність цілком безпорадна і неспроможна.

Фізик, який не усвідомлює того, що всі його дії є насамперед діями психологічного роду і що він, отже, повинен бути грамотним у галузі психології, логіки та інших суміжних наук, навряд чи зможе досягти великих результатів, не кажучи вже про те, що кожна інтелігентна людина мусить знати й бути знайомою з теорією і практикою суспільного життя, бо сама наука уявляється мені продуктом соціально-психологічного розвитку».

... Недарма ж у космонавтиці кожен член екіпажу будь-якого зоряного корабля, хай би він і опанував глибше від інших якийсь особливий, спеціальний професійний ухил, повинен разом з тим ґрунтовно володіти не однією професією, не однією вузькою галуззю знань і навичок, а бути, як говорять стосовно мови, «поліглотом». Що ж, космонавтика тільки

підсумувала нині те, що задовго до неї довели пошуки економічної науки: загальну необхідність вселюдської, якщо так можна висловитись, виробничої універсальності того, хто узяв на себе сміливість вирушати у дальню самостійну життєву дорогу сьогодення. І тим більше, коли його шлях пролягає безпосередньо через планету Економіка.

Поглянь-но, юний друже, на фігуру Уїльяма Петті — свого часу першопрохідця в економічній культурі людства. Жив він ще в середині 17 століття в Англії, тобто майже у середньовіччі, хоч і пізньому, коли навіть і в буржуазній уже Англії ще лишилися значні прояви застиглих цехових професійних традицій і звичок, які продовжували пронизувати собою чи не всю атмосферу тодішнього суспільного життя. Але, незважаючи на це, Петті судилося зайняти в історії економічної науки місце серед зірок першої величини, і пізніше Карл Маркс заслужено відзначить його як родоначальника політичної економії! Саме ця людина яскраво, стисло й точно висловила думку, в якій у зародку по суті вже жевріла істина, що її потім Карл Маркс розвинув у відкритий ним закон двоїстого характеру праці. Ось цей блискучий афоризм Петті: «Труд — батько багатства, земля — його мати».

Запам'ятаймо ж ці слова на всю нашу нинішню подорож до незвичайної планети, яка вся стоїть, мов на трьох китах, на цих трьох своїх «стовпах»: землі (природі), труді і багатстві! І ти не забувай про жоден з цих «стовпів» і у всі наступні свої експедиції сюди, коли знов доведеться їх здійснювати!

... Начебто гранично проста, самоочевидна, немудряща ця думка Петті. Але в тім-то й річ, що часто-густо її то там, то тут «гублять» і забувають, «не помічаючи» то одного, то

другого «батьків» багатства. І в підсумку або ж праці приписується явно перебільшена роль у його створенні, або ж природі,— так що в першому випадку недооцінюється роль природи, а в другому, навпаки,— праці...

Помилка неабияка!

Що означало б перебільшення ролі природи? Марну надію на те, що вона сама «якось все влаштує і забезпечить». Але всяка дитина знає, зауважував Маркс, що кожна нація загинула б з голоду, якби припинила роботу,— не говорячи на рік, а хоча б на кілька тижнів. Бо сьогодні людина вже не може забезпечити собі умови життя тільки тим, щоб користуватися наявними, уже «готовими» до споживання у самому природному оточенні, речовинами. Непридатні за формою до споживання речовини природи вона змушена так чи інакше перетворити у придатні за невеликими винятками — скажімо, повітря для дихання, сонячне світло для загару тощо: вони є в природі і в готовому вже для людського споживання вигляді.

І, навпаки, ніяка, навіть найретельніша і найбільша праця нічого буквально не варта і навіть неможлива, коли немає бодай найнеобхідніших природних умов для її результативності: наприклад, коли відсутній під рукою в людини потрібний матеріал природи. Бо «сама з себе» праця нічого не може створити! Вона здатна тільки інакше «перетасувати» елементи природи, її матеріал, який незалежний сам по собі від праці і повинен бути у наявності ще до її появи. Тільки після цього може виступити на сцену і праця — для здійснення такого «перетасування» незалежного від неї природного матеріалу, щоб той у новій своїй структурі уже відповідав певним людським потребам. Отже, праця здатна тільки, так би мовити, запліднити природу «зародком»

багатства; народити ж багатство може тільки вона — природа-мати!

Маркс послідовно на протязі усього свого свідомого життя відстоював цю величезної ваги знахідку видатного англійського політеконома, яка тільки поверховому розуму може здатися «простенькою», а насправді являє собою одну з найфундаментальніших підвалин матеріалізму. Він, Маркс, при цьому постійно наголошував на непростому, діалектичному зв'язку обох названих першоджерел багатства у процесі економічного руху — праці і природи. А якщо брати Марксові роздуми і висновки з цього приводу у «кінцевому рахунку», то останнє слово він залишив тут навіть за природою, а не за працею: бо праця — сама наслідок природи, а не навпаки. Вона є лише проявом однієї з сил природи — людської робочої сили!

Саме за подібну «забудькуватість» і дісталось німецьким соціалістам у 1875 році у Марксовій праці «Критика Готської програми». Тут учитель пролетаріату, як і в своєму «Капіталі», ще раз повторив: «Праця не є джерелом усякого багатства. Природа такою ж мірою є джерелом споживчих вартостей (а з них же й складається речове багатство), як і праця, котра сама є лише проявом однієї з сил природи, людської робочої сили». Адже окрему і вужчу силу не можна, не припускаючись помилки, ставити вище більш універсальної і широкої сили, до складу якої вужча сила входить тільки як окрема, менша її частина. Приписуючи ж праці роль єдиного джерела багатства, ми робимо якраз таку помилку. І добре, якщо тільки помилку! Недарма ж експлуататори в усі часи намагалися приписати праці надприродний характер: з такого «знання» і відповідної йому «моралі» вони мали неабиякий зиск!

Петті першим показав повне безгрунтя подібних спекуляцій, «роздвоївши» причинну сутність речового багатства. І вже й одного цього відкриття було б достатньо, щоб його ім'я назавжди лишилося в золотому списку прокладачів нових трас до нашої незвичайної планети. Але на рахунок «батька політекономії» виявився ще цілий ряд інших відкриттів того ж напрямку. І кожне з них мало не меншу вагу.

Так, уперше в історії економічної думки видатний англієць визначив вартість товарів порівняною кількістю праці, витраченої на їх виготовлення. Наприклад, коли ми витратили на вирощування теляти місяць праці, то можемо обміняти його, за вартісних відносин в економіці, на півтонни пшениці, якщо ці півтонни забрали на своє вирощування такі ж трудові витрати. До Петті ця істина була таємницею таємниць. Навіть Арістотель, який намагався розкрити її, відступив перед нею. Тим більше «не по зубах» виявилася ця таємниця протягом такого величезного історичного проміжку часу всім іншим.

А потім Петті започаткував і нову галузь економічної науки — економічну статистику. Про неї дає уявлення сама назва його книги — «Політична арифметика». Петті виступає тут як першовідкривач статистичного методу економічного аналізу. А що це означає? Те, про що пізніше Менделєєв скаже так: «Наука починається там, де вдається оволодіти вимірванням».

Або зупинімося ще на одному науковому й людському подвигу Уільяма Петті — на його вже... медичному досягненні. Причому, досягненні такого масштабу, яким навіть не кожен і нинішній лікар зможе похвалитися. Бо «батько політичної економії» став і зачинателем... лікування так званої клінічної смерті!

Це ж тільки тепер, відносно недавно, медики точно встановили, що людина, в якій зупинилося серце, ще кілька хвилин лишається по суті повністю живою — доки не почалося відмирання клітин кори її головного мозку через нестачу обмінних процесів, пов'язану із припиненням кровотоку. Але якщо до початку цього необоротного процесу вдається знов «запустити» в такої людини її серцевий «мотор», то з'являється унікальна можливість повернути її немовби «з того світу». От до Петті в історії і не було ще твердо зафіксовано випадку, коли після зупинки серця людини знов вдавалося б забезпечити життя... Життя після смерті!

Сьогодні у найпростіших ситуаціях такого результату досягають і нефармацевти, не медики, люди інших професій — коли, звичайно, вони пройшли бодай нескладну відповідну підготовку і тренування. Але в 17-му столітті сама думка про подібну можливість навіть лікареві повинна була видаватися неймовірною. Петті ж її реалізував!

І для нього цей напрям його пошуків і творчості і ця перемога стали природним результатом того погляду, що його вже наведено тут було вище в листі батька академіка Амбарцумяна: «Як мислення само по собі уявляється мені зв'язаним в усіх своїх сферах і розгалуженнях, так і матеріальний світ, що поза мисленням перебуває у міріадах видимих і невидимих зв'язків, є, безумовно, зв'язаним в усіх своїх частинах... кожна інтелігентна людина мусить знати й бути знайомою з теорією і практикою суспільного життя, бо сама наука уявляється мені продуктом соціально-психічного розвитку». Ту ж саму думку Арістотель висловив у таких словах: освіченою людиною слід вважати того, хто може робити те, що роблять інші люди.

Ось чому, не пошкодувавши сил, щоб одержати професійну медичну освіту по вищому на той час класу — у славетному Оксфорді, Петті не зупинився на цьому, а пішов далі, врешті досягши траси, яка й повела його, а потім і привела до планети Економіка... Бо це, як ми вже відзначили, планета Людей! І експедиційні трофеї, зібрані тут Петті, заслужено здобули йому славу батька політичної економії.

Щоправда, сам термін «політична економія» (від грецьких слів «політика» — державні чи суспільні справи, і «економіка» — мистецтво ведення домашнього господарства) вперше вжив не Петті, а французький економіст Антуан де Монкретьєн, і до того ж ще до народження Петті — у 1615 році (Петті народився тільки 1623 року, а помер у 1687 році). Як бачимо, в даному випадку назва науки з'явилася тут навіть раніше, аніж на життєву арену вийшов фактичний її засновник.

Монкретьєн вартий того, щоб сказати хоч кілька слів про нього. Це був справжній д'Артаньян з «Трьох мушкетерів» — мужній лицар, поет, один з керівників французьких протестантів (гугенотів), що повстали проти короля і католицької церкви. Монкретьєн загинув на 46-му році життя, потрапивши у засідку католицьких прибічників. Ненависть ворогів до нього була такою, що тіло його за вироком суду було спалене і розвіяне по вітру, а кістки розтрощені залізом...

Та повернемося до Петті. Його неабияка особистість і надзвичайна всебічність наукових інтересів виявилися ще й у тому, що в години дозвілля він займався і математикою, і суднобудуванням (адже для мандрівників того часу морські подорожі були осяяні не меншим ореолом романтики, аніж сьогодні для нас — подорожі

космічні). Крім того, у різні періоди свого життя Петті використовував фундаментальні набутки тогочасної геодезії і картографії. От якої широти знань уже й тоді вимагали від людини мандри на планету Економіка!

Ще один з яскравих прикладів такого ж по суті роду — життя і творчість француза Франсуа Кене. Син простого селянина, який тільки в 11 років навчився читати, він у 55 років став одним з найавторитетніших наближених короля Людовіка XV. Та не цим, звичайно, обезсмертив своє ім'я Кене. Бо не прислужництво монарху висунуло його в число славетних синів Франції, а його справді визначні внески у цілий ряд напрямків розвитку загальнолюдської культури, з чим не міг уже не рахуватися і біля чого вирішив і собі «погрітися» сам король... Бо колишній селянський хлопчик, ставши дорослим, зумів підкорити найвищі для свого часу вершини лікарської справи, і не тільки її вершини.

Це була людина своєрідного світогляду. Як лікар, наприклад, Франсуа Кене сповідував ідею найбільш гармонійного сприяння силам самої природи у боротьбі з людськими недугами, і ця його ідея виявилася надзвичайно плодотворною для медицини. Однак використанням цієї ідеї тільки у лікарській справі він не обмежився, а переніс такі ж природничі погляди і в економічні площини людського буття, якими теж надзвичайно захопився. На ґрунті такого своєрідного сполучення медицини й економіки він створив знамениту в історії розвитку економічної науки «таблицю Кене», яка, до речі, і досі не втратила свого значення. Мало того, що це була по суті перша економічна модель взагалі. За її допомогою Кене намагався, теж уперше в історії економічної науки, дати визначення руху так званої «макроекономіки»

(«великої економіки» — на відміну від «економіки малої», тобто сімейної чи окремо взятого підприємства).

Школа «фізіократів», як стали називати економічних однодумців визначного французького лікаря й фізіолога, і взагалі започаткований ним напрям економічної теорії, відіграла неабияку роль у розшифровці хитромудрої загадки виникнення у загальносуспільному виробництві так званого додаткового продукту. Він, цей продукт, з'являвся у вигляді начеб якогось фантастичного, невідомо звідки взятого надлишку над усіма витратами, пов'язаними з виробництвом усіх благ,— після виготовлення цих благ у масштабах загальнонаціонального господарства. От і призначалася «таблиця Кене» для того, щоб дати тут загальну «природну схему», яка б не тільки дозволила розкрити таємницю виникнення вказаного надлишку, але й встановити, які верстви (класи) суспільства «продуктивні», а які — «споживчі» (читай — по суті паразитичні).

Ось чому буржуазні прихвосні від політекономії і досі не можуть «вбачити» Кене (начеб він потребує від них такого «вбачення») його ідею «економічного надлишку», яка, мовляв, увійшовши в історію, викликала там «руйнування»...

Ну що ж, це врешті й правда: руйнування вона там дійсно викликала... Бо якраз ця ідея насамкінець привела Маркса до послідовно наукового визначення так званої додаткової вартості — цієї прямої крадіжки капіталістом та його почтом і оточенням неоплаченої частини праці найманого робітника-пролетаря. А відтак допомогла безпомилково визначити й оті самі продуктивні і паразитичні верстви (класи) населення, які мають місце у буржуазному суспільстві. Тому-то й справді вказана ідея Кене певним чином «викликала в історії руйнування»,— але тільки,

звичайно, в історії буржуазній. У довершеному вигляді, у вигляді Марксової теорії додаткової вартості, вона відкрила революційному крилу пролетаріату очі на його власне становище і на справжнє обличчя хазяїв-капіталістів — цих ненаситних сатрапів, грабіжників чужої праці. Вона, теорія додаткової вартості, дозволила класові пролетарів несхибно повести справу до повалення буржуазного ладу, до викидання його на смітник історії в результаті перемоги соціалістичної революції.

Але Петті й Кене — далеко не єдині медики, які з таким надзвичайним для їхнього часу успіхом одночасно займалися й теоретичною стороною економіки та політекономії. У цьому ряду стоять також Бернар Мандевіль і Ніколас Барбон — співвітчизники і сучасники Уїльяма Петті.

Мандевіль, наприклад, був ще й талановитим письменником. Маркс не дарма називав його чесною людиною і ясною головою,— насамперед за його здатність відверто й різко говорити правду навіть тоді, коли її не назвеш красивою чи приємною. Мандевіль, зокрема, з особливою ясністю встановив ту істину, що за буржуазного ладу найманого робітника тільки тоді можна примусити працювати, коли він не одержує за свою працю нічого «зайвого», що можна було б зберігати «про запас», «на чорний день», тобто коли робітник постійно перебуває у страху перед завтрашнім днем і перед голодною смертю. «Надто низька заробітна платня,— писав з цього приводу Мандевіль,— доводить робітника, залежно від його темпераменту, до малодушності чи відчаю, а надто велика — робить його нахабним і ледачим». І в цій безумовній і неспростовній істині повною мірою розкривається, з одного боку, холодна хижацька природа хазяїв робітника — капіталістів, котрі нічим

тут не відрізняються від скотаря, який тільки тому годує свою худобу, що вона призначена на м'ясо,— з тією суттєвою різницею, що призначаються тут на забій не тварини, а люди... А з іншого,— цим розкривається руйнівна, морально розтліваюча робітничий клас і взагалі людину праці, отруйність природи капіталу.

Бо, скажімо, та ж «нахабність» і та ж «ледачість» робітника тут, у цьому суспільстві — зовсім не прояв порочності і розбещеності людської природи взагалі, в чому намагаються переконати усіх капіталісти та їхні ідейні прислужники, і зовсім не прояв «прокляття праці взагалі», відзначене, мовляв, ще у біблії! Ні, коли це і справді порочність — то порочність не «людської природи взагалі», а порочність лише самого капіталізму, і коли справді прокляття — то прокляття не «праці взагалі», а прокляття лише капіталістичної форми праці.

Розвиваючи це відкриття Манделля, Маркс потім яскраво і неспростовно показав, що робітник-пролетар, який має у своїй власності тільки особисту робочу силу, інакше не може і думати, і діяти... Адже через природну обумовленість праці (тобто через нездатність праці без участі природи, «з самої тільки себе», виробляти багатство) пролетар працює не на себе, а на свого поневолювача, капіталіста,— це ж бо останній захопив у свої руки природні умови для праці (сировину, фабрики і т. д.). Тому винен у малодушності, відчаї, нахабстві і ледачості не він, робітник, не загальна людська природа з нібито притаманними їй від віку пороками й вадами, не прокляття праці як такої взагалі, а уся система капіталістичного суспільства, яка зробила хазяями природних джерел багатства — землі, фабрик, родовищ корисних копалин і т. д.— дозвільних паразитів.

Актуальні питання політичної економії досліджував і Ніколас Барбон. Цього мандрівника на нашу незвичайну планету понад усе цікавила проблема корисності. До значних відкриттів Барбона слід віднести, наприклад, чітке розуміння того, що бажання — результат потреб, що це — «апетит духу», і він притаманний йому, духу, «як голод тілу». Ба й сам голод є лише одним з різновидів бажання. І тому природа потреб, розвиває цю думку Барбона далі Маркс, породжують вони шлунком чи фантазією, нічого не міняє, коли мова заходить про необхідність забезпечити задоволення цих потреб.

Були у Барбона і помилки. Так, правильно відзначаючи, що всі речі і явища, з допомогою яких людина задовольняє свої потреби, мають цілком певні властивості, він тут же й помиляється, причому аж двічі. По-перше, твердячи, що ці властивості всюди лишаються незмінними, як, наприклад, властивість магніту притягувати залізо. А по-друге, вважаючи, що ці властивості завжди «самі по собі» корисні або ж шкідливі.

Насправді ж корисності чи шкідливості «самих по собі» не існує, і на цьому ми, юний друже, детальніше зупинимось, коли провадитимемо дослідження на континенті Якості нашої планети. Ті чи інші властивості речей для того, щоб вони стали служити людині для задоволення її потреб, тобто щоб вони стали корисними, повинні бути пізнані людиною, відкриті нею і вивчені. Так, властивість магніту притягувати залізо стала корисною лише тоді, коли була відкрита магнітна полярність. Доти ж люди були до неї байдужими — вони просто не могли її використати для своїх потреб. Та й тепер ще магнітні явища часто заважають, а не служать людям — наприклад, магнітні бурі, які стають величезною пере-

шкодою для радіозв'язку. Бо саме явище магнетизму людство ще й досі не вивчило до кінця. А з того, що вивчило, ще не все до кінця застосувало.

Отже, властивості речей тільки тоді стають корисними для людей, коли ці властивості породили саму людину і природно сприяють їй, або коли вони відкриті самими людьми і тому свідомо використовуються ними. А відкрити їх і тим знайти способи їх використання для задоволення людських потреб — це справа історичного розвитку, і дається вона прогресом людства на певному його етапі, а не «сама по собі».

Усі ці неточності вилилися у Барбона в дуже шкідливу помилку — у погляд, що вартість товарів визначається нібито... їх якістю, а не кількістю закладеної в них праці. Що кращий, мовляв, товар — то більшу він вартість начебто має, і навпаки, що меншу вартість він має — тим він менше начебто корисний. Безпідставність такої «універсальної нісенітниці» видно хоча б на прикладі атмосферного повітря, яким людина дихає у полі, в океані, в лісі (але, зрозуміло, не у підводному човні чи у космічному кораблі, де це повітря справді починає чогось коштувати і де набагато важче побачити неоднозначність зв'язку якості і вартості). У звичайних же умовах атмосферне повітря не має зовсім вартості, але хто наважиться заперечувати його корисність чи якість?

Незважаючи на істинні відкриття, помилкових поглядів припускалися й інші «політекономі-лікарі». Бернар Мандевіль, наприклад, так і не зрозумів, що зростання капіталу само по собі веде і до зростання маси «трудолюбивих бідняків», тобто найманих робітників-пролетарів, а не навпаки.

Петті, у свою чергу, помилково

вважав, що всяка машина сама по собі виконує роль «колективного робітника» і тому завжди полегшує людську працю і завжди є благом. Хоча насправді машина має економічний сенс не тому, що вона зменшує чи полегшує працю окремого робітника (часто-густо навіть навпаки — вона посилює навантаження на окремого робітника, збільшує інтенсивність його праці), а насамперед тому, що вона діє у великому масштабі і тим допомагає праці тисяч. У протилежному випадку побудова машини і навіть її експлуатація звичайно вимагають більше часу, ніж може бути збережено часу її застосуванням.

На перший погляд це може здатися дивним, але це саме так! Якраз ця закономірність і обумовила невдачі отих російських поміщиків-кріпосників, котрі тяглися за капіталістичною Англією, марно намагаючись застосувати у своїх маєтках найновіші на той час машини. Адже в такому разі машина ставала не економічним набутком, а... економічною втратою. І цю властивість машини потрібно повністю усвідомлювати, щоб під виглядом боротьби за прогрес на ділі не йти у певних ситуаціях до протилежного результату — до неминучого регресу у виробництві через... запровадження машин.

Ну, а Кене вважав пустою логічною суперечністю твердження ряду економістів про те, що капіталісту, з одного боку, вигідно зробити якомога дешевшим виробництво своїх товарів, тобто зменшити тим їхню вартість, а з другого боку — що виробництво багатства у капіталістичних умовах полягає, навпаки, у збільшенні вартості тих же самих товарів. Противники Кене так і не змогли дати йому відповіді на це його каверзне звинувачення у нелогічності, яким Кене їх постійно діймав, хоч праві тут були саме ці противники, а не

французький «лікар-економіст». Повністю ж відповів на цю «каверзу» знов-таки лише Маркс. Він довів, що справа тут не тільки в промахах логіки тих чи інших економістів чи навіть і самих капіталістів, а насамперед в реальній, незалежній від людської свідомості, суперечливості самого економічного руху за буржуазних суспільних умов, суперечливості, яка не залежить і від «найлогічнішого людського розуму». Корінь цієї суперечливості — у «дволикості» додаткової вартості, у тому, що вона може бути і абсолютною, і відносною, тобто служити і зростанню продуктивності праці, і зниженню її.

Вчення про додаткову вартість є наріжним в економічній теорії Маркса. І не тільки тому, що з її допомогою геніальний вчитель світового революційного пролетаріату суто науково оголив найглибші корені капіталістичної експлуатації, а ще й тому, що через дослідження багатоликої природи додаткової вартості він розкрив найпотаємніші пружини економічного механізму продуктивності найманої праці, про що ми окремо поведемо мову далі.

...Звісно, усі тут названі й не названі похибки першопрохідців планети Економіка не можуть бути поставлені їм в особисту провину. Адже всі учасники тих початкових експедицій стикалися із світом, досі невідомим не тільки їм, а й узагалі людській культурі! Це ж тільки тепер, після них, і значною мірою завдяки їм ми можемо почувати тут себе більш-менш впевнено — звичайно, після критичного врахування їхніх уроків. Це по-перше. А по-друге, не слід забувати, що доступними для справді наукового дослідження у їхні часи були тільки ті широти планети Економіка між полюсами Минулого і Майбутнього, які стосувалися буржуазної епохи. Отже, всі,

навіть найталановитіші і найпрацелюбніші, найсумлінніші з тих першопрохідців не могли не бути врешті буржуазними ідеологами.

Правда, то була епоха, коли буржуазія тільки виступала на історичну арену і тому відігравала роль ще в цілому прогресивної суспільно-економічної сили. Це також зумовило «двоїстість» відкриттів першопрохідців: разом із золотими крупинками істини вони неминуче навантажували колекції своїх експедиційних рюкзаків та контейнерів зразками пустої породи...

Але чому ж усе-таки саме медики, принаймні теоретично, зробили у цій справі так багато?

Справа тут у тому, що у медицину і Петті, і Кене, і Мандевіль, і інші йшли під впливом гуманізму епохи Відродження, прагнули якнайглибше дослідити «узагалі людську природу». Епоха ж Відродження відзначалася поверненням суспільної думки до людини, величезним зростанням інтересу до всього людського. І за цих умов медицина виступила як перша галузь реального людинознавства, а не просто як чергова вузька професія у низці усіх інших професій.

Але, перебравши кістки, м'язи і навіть серце й мозок людини руками анатома і лікаря, значна частина тогочасних медиків (принаймні найкращі і найталановитіші з них) дійшла висновку, що людська природа на біології і фізіології не закінчується. Обмеження тілесністю могло б бути достатнім тільки для пізнання природи тварин. Людська ж природа явно продовжується ще кудись, за межі людського тіла, — притому, звичайно, зовсім не у ті «сфери», що їх вигадала релігія чи інші різновиди марновірства!

Так передові медики того часу й побачили недостатність однієї тільки медицини, навіть наукової, для від-

повіді на величезної складності запитання: куди ж саме продовжується, «за межами фізіології», людська природа?

Ну, наприклад, у сфери безпосередньої людської діяльності у суспільстві, і насамперед діяльності творчої, продуктивної, економічної, виробничої! І ці сфери інколи, можливо, ще більше, ніж просто тілесний фактор, виражають собою якщо й не всю людську природу, то принаймні найцентральнішу, найглибиннішу і найтаємничішу її частку — сутність людини. Ось чому для ряду дослідників людини медицина і економіка, ці дві, здавалося б, абсолютно далекі одна від одної і навіть зовсім несумісні галузі знання, стали просто особливими розділами однієї і тієї ж цілісної, по суті неподільної проблеми — проблеми людинознавства. Це врешті й наснажувало отих медиків-економістів на нелегкі мандри до нашої незвичайної планети і зумовило, незважаючи на всі їхні похибки, неабияке багатство трофеїв, які вони змогли захопити тут.

Услід за ними на планету Економіка потяглися, ледь дізнавшись про ті трофеї, любителі легкої наживи і просто авантюристи.

Щось подібне сталося і після відкриття Америки Колумбом, коли на шляхах від Старого до Нового Світу з'явилися численні зграї морських і океанських розбійників-піратів.

А хто ж тут, на трасах до планети Економіка, виступив у ролі піратів?

Перш за все... попи! Саме вони, ці святоші, ці, як вони себе називали й називають, «робітники у винограднику господньому», які, мовляв, недарма свій хліб їдять, ходячи «біля бруньок і грон душ людських», — саме вони услід за появою плеяди медиків-економістів сформуvalи свої банди на цьому напрямі — банди... священників-економістів.

...Узагалі спочатку політекономією займалися не власне економісти. Це перш за все були філософи: давній грек Арістотель (про нього далі мова піде окремо), пізніші представники філософської думки — Гоббс, Локк, Юм; державні і комерційні люди, серед яких варто назвати англійського лорд-канцлера, письменника і вченого-фізика, борця за незалежність Сполучених Штатів Америки Бенджаміна Франкліна; згадані медики та інші. На рахунок усіх їх надзвичайні як на той час досягнення у цій галузі.

І ось їхні відкриття й намагалися звести нанівець своєю поверховою і бундючною псевдотеоретичною мазнею всілякого роду кар'єристи, пройдисвіти, знахарі від політичної економії, своєрідні двійники отого горьківського Осипа з повісті «У людях». Найгучнішими ж, найпихатішими, найсамовдоволенішими у своїй бездарності і водночас найбезпліднішими для науки були серед них саме попи!..

Достатньо згадати таких нудних персонажів з цієї когорти, що «наслідили» в історії політичної економії усяким брудом і баластом, як Уоллес, Таундсен, Брюкнер, Мальтус, вихованець останнього Чалмерс та ціла низка інших. Вони жили головним чином в Англії — країні найбільш хитрої, за визначенням Леніна, буржуазії. І хоч не завжди належали до одних і тих же релігійних сект, в одному були безсумнівними і беззастережними однодумцями: шалено захищали позиції суспільної реакції. Особливо типовою у цьому списку є фігура реакційного економіста Томаса-Роберта Мальтуса, який став фанатичним проповідником людиноненавистницької «теорії» народонаселення, яку до того ж вигадав не сам (бо вона саме вигадана, а не відкрита!), а просто викрав у не менш «святих» побратимів по «воїнству

божеському», приписавши собі їхні «заслуги» і розбавивши цю літературну крадіжку ще додатками з Франкліна та деяких інших економістів, котрі й справді мали перед науковою політекономією безперечні заслуги.

Згідно з цією «теорією» в усі без винятку часи діє нібито один і той же «універсальний» закон народонаселення: виробництво благ у людському суспільстві зростає в арифметичній, а населення — в геометричній прогресії. Саме через це, мовляв, і з'являється зайве населення, яке слід час від часу спеціально скорочувати: шляхом, наприклад, періодичного ведення війн, призначення яких, мовляв, «справді благодне» — приводити у відповідність кількість населення з кількістю наявного багатства і благ...

Ось який, виявляється, «матеріалізм» здатні відкрити ті, хто з церковного амвона проповідує своїй пастві щось зовсім протилежне — презирство до «суєти суєт», до «благ цього світу в ім'я справжніх благ на світі тому»! Недарма ж Маркс відкрито глузував з «високої англійської церкви» (до неї належав і Мальтус), що вона швидше відречеться від дев'яти десятих свого символу віри, аніж поступиться втратою одної десятої своїх доходів! Що ж стосується персонально Мальтуса, то Маркс теж дав йому не менш повну і нищівну характеристику, показавши, як у цьому проповіднику «співвідношень арифметичної і геометричної прогресій» англійські багатії, англійська олігархія з радістю побачили ревного прихильника регресу і «великого викорінювача усіх прагнень до людського розвитку».

Ну, а як же насправді формується народонаселення? Чи існують його закони? Можливо, тут усе йде безладно, без усякої, як то кажуть, логіки і послідовності?

Ні, закони народонаселення і справді існують об'єктивно. Але, як довів потім Маркс, існує не один такий закон для всіх часів, а існують свої особливі закони народонаселення для кожної конкретно-історичної епохи, для кожного цілком певного суспільно-економічного щабля розвитку людства. Уся ж низка таких законів і справді має спільну основу — матеріальну базу, але зовсім не в тому безмежно-примітивному розумінні матеріалізму, який характерний для «матеріалізму» Мальтуса та до нього подібних.

Деяку уяву про історичні закони народонаселення може дати, скажімо, такий приклад.

У період класичного ремісництва одна і та ж професія лишається на озброєнні багатьох робочих поколінь, і тому тут діє закон подовженого віку безпосереднього виробника (ремісника). Це й зрозуміло: на опанування ручної і складної ремісницької справи з її високими вимогами до індивідуальної майстерності витрачається дуже значний час, ідуть значні кошти. Наприклад, навички коваля набуваються роками і десятиліттями. Зрозуміло, що інтереси такого ремісницького виробництва вимагають, щоб цей виробник жив, а отже працював і давав економічну віддачу, якнайдовше.

Та ось услід за ремісницькою і мануфактурною епохами, які відзначалися повільністю технологічного розвитку у промисловому виробництві, настає ера революційної технологічної бази власне капіталізму. Машини, які обслуговуються людьми, технологічні процеси, а отже й професії, з'являються тут на виробничій арені одна за одною і змінюють одна одну вже по кілька разів за біологічно максимально можливий строк людського життя. Самі ж виробники, усе суспільство ще не пристосувалися до

таких швидких змін і тому ще перебувають у полоні старого «закостеніння» професій, яке колись мало економічний сенс, а тут уже втратило всяку силу. Інакше кажучи, тут ще не зміцнів, не вступив належним чином у дію інший закон — закон переміни праці, котрий з'являється на арені виробництва тільки пізніше. А коли так, виявляється, що разом із витісненням даної професії з арени виробництва повинен покинути цю арену і сам носій такої професії — «закостенілий у ній» робітник. Адже він нездатен поки що стати тут достатньо гнучким, щоб на ходу оволодівати новими професіями... А оскільки такий робітник — пролетар, тобто людина, яка не має значних запасів життєвих засобів на чорний день і тому може забезпечити своє існування тільки щоденною власною працею, то витіснення такого професійно закріпленого робітника з арени виробництва означає у той же час витіснення його... з арени життя взагалі!

Так на зміну попередньому законowi подовженого життя робочих поколінь приходить закон... вкороченого життя робочих поколінь! І навіть найкращі, найталановитіші і найсумлінніші лікарі з усім своїм хоч яким ефективним арсеналом медичних засобів — від скальпелів і таблеток до рентгенапаратів і психотерапії — виявляються тут безсилим допомогти людям вистояти проти подібної «економічної чуми». А жертви останньої у періоди капіталістичних криз не раз, до речі, виявлялися не меншими від тих, якими відзначалися страшні чумні епідемії у середньовічній Європі. Тим більше безглузді і навіть прямо шкідливі тут будь-які попівські проповіді, навіть і тоді, коли вони виряджаються, як це мало місце у мальтусівській «теорії народонаселення», в одяг «надкрайнього матеріалізму».

Справді ж дійовим захистом від такої «економічної чуми» може стати тільки здатність робітника негайно міняти свої професії у відповідності із змінами у самому виробництві, викликаними технологічними революційними переворотами. Бо тільки «універсалізація» робітника, досягнення людиною праці особистої всебічності, без якої неможлива і всебічність професійна, може знову поставити на місце закону вкороченого життя робочих поколінь закон подовженого їх життя. Але його дія буде вже основана не на старих засадах, характерних для епох ремісництва і мануфактури, а на засадах принципово нових і навіть протилежних старим.

На цей вихід натрапляє вже й розвинений капіталізм, хоч, зрозуміло, через стихійну природу своєї економіки він не в змозі дати для дії закону переміни праці прийнятний простір.

Отже, навіть всередині однієї і тієї ж епохи капіталізму, на різних щаблях його розвитку, діють не тільки не одні й ті ж, не тільки несхожі, а навіть протилежні за своїм характером і своїми реальними наслідками, закони, що стосуються самого «людовиробництва», а отже, що стосуються і народонаселення. «Двома прогресіями» з однією регресією» суті справи тут не второпати і людству не допомогти! Для цього потрібна справжня, воістину найвища теоретико-економічна і загальносупільна практична культура, а не бездумне розмахування на всіх перехрестях з високовченим виглядом елементарними арифметичними діями!

І якими ж правими виявилися, принаймні інтуїтивно, оті «медики-економісти», коли стали спрямовувати свої погляди на планету Економіка! Хай вони і не завжди діяли бездоганно, все ж у свій час то були справді чесні серця і світлі голови.



... Але тільки марксизм дав послідовно наукову оцінку і прогресивним, і реакційним тенденціям в розвитку економічної науки. Він і тут зберіг усе, що було справді істинного, не задовольнившись, однак, простим його засвоєнням. Своєю метою марксизм поставив дальший розвиток усього позитивного, що було у набутках попередників.

А що ж саме було збережено? Насамперед погляд на економіку і політичну економію як на особливу галузь людинознавства. Адже вся людська природа і сама сутність людини реалізуються як рух людського життя. Цей рух відбивається у предметах завершеної людської діяльності. А по цих предметах можна «реконструювати» й те, що народило їх. Так, скажімо, судовий слідчий може по слідах, залишених на місці злочину, встановити багато чого з характе-



ру, психології і навіть зовнішніх прикмет злочинця.

Ось чому Маркс мав право визначити історію хоча б тієї ж промисловості з усіма її властивостями як особливий розділ історії людинознавства. «Історія промисловості і наявне предметне буття промисловості,— писав він,— є розкритою книгою людських сутнісних сил...»

У безмежно багатому творчому доробку марксизму-ленінізму розсипана безліч й інших доказів того, що в цьому доробку повністю збережено все цінне з поглядів «економістів-медиків» на економіку як на особливий, своєрідний розділ людинознавства. Зокрема, звертає на себе увагу навіть пряма «медична термінологія» у ряді творів Маркса, Енгельса й Леніна, присвячених економічній проблематиці. Згадаймо порівняння Маркса економічної науки з анатомією і мікроанатомією, яке ми

вже наводили, коли вели мову про значення абстрактного мислення для економічних досліджень.

Або ось ще приклади, які підтверджують погляд Маркса на завдання економічної науки як на такі, що аналогічні й завданням медицини, зокрема такого окремого її розділу, як... акушерська справа. У передмові до першого видання «Капіталу» Маркс зовсім не випадково проводить таку «економічно-медичну» паралель: «Суспільство, якщо навіть воно натрапило на слід природного закону свого розвитку... не може ні перестрибнути через природні фази розвитку, ні скасувати останні декретами. Але воно може скоротити й пом'якшити муки пологів». У згадуваній також нами вище «Критиці Готської програми», яка, до речі, писалася через вісім років після вказаної передмови до «Капіталу», Маркс знову наводить той же «медичний» образ, тим самим показуючи, який невідповідний він для нього, — причому, аналізуючи вже не капіталістичну форму, а першу фазу комунізму, тобто соціалізм: «Ми маємо тут справу не з таким комуністичним суспільством, котре розвинулось на своїй власній основі, а з таким, котре, навпаки, тільки виходить з капіталістичного суспільства і котре у всіх відношеннях, в економічному, моральному і розумовому, зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло... ці недоліки неминучі у першій фазі комуністичного суспільства, у тому його вигляді, як воно виходить, після довгих мук пологів, з капіталістичного суспільства».

... Економічна наука тільки тоді здатна сягати своїх вершин, коли вона усвідомлює себе як своєрідне сполучення, своєрідний синтез знань про людину, тобто коли вона дивиться на себе як на найбільш універсальну галузь людиназнавства.

АРИСТОТЕЛІВСЬКЕ ДИВО — ХРЕМАТИСТИКА

Найперші, хоч багато в чому ще боязкі і наївні, спроби гармонійного зближення і взаємодоповнення в лоні економіки природничого і суспільного, «фізичного» і «гуманітарного» належать ще глибокій давнині. І тут найпершою постає перед нами гігантська фігура Арістотеля, який жив і творив ще за два з половиною тисячоліття до нас і якого Маркс назвав «найуніверсальнішою» головою античного світу». Поет, філософ, математик, військовий теоретик, він уперше глянув на багатство не як на щось неподільне, на щось ціле, а як на таке, що роздвоюється всередині себе на окремі складові. А зумівши подивитися так на багатство, він виділив дві форми багатства, які назвав «економікою» і «хрематистиком».

Що ж стоїть за цими двома аристотелівськими назвами?

Дещо спрощуючи його погляд, їх зміст можна пояснити на прикладі розгляду, скажімо, черевиків як одиниці «багатства в цілому». Черевики захищають наші ноги від поранень, бруду, холоду тощо. У цій ролі подібне взуття постає перед нами як предметна, безпосередньо матеріальна, речова форма багатства, або ж, кажучи мовою сучасної економічної науки, як споживча вартість. Ось цю предметну форму багатства давньогрецький мислитель і зараховує до «істинного багатства», тобто до «економіки».

Але за певних умов черевики можуть бути корисними не тільки своєю безпосередньо предметною формою, тобто не тільки своєю споживчою вартістю. Їх, наприклад, можна (при наявності, скажімо, торгівлі) обміняти на ряд інших корисних речей: паляницю хліба, кусень сала, сорочку

чи інші потрібні нам споживчі вартості, тобто вже по-іншому корисні речі. Отже, у другій формі — здатності до обміну — багатство немовби втрачає обмежено-предметну корисність, а стає явно більш універсальною, всебічнішою корисністю. І ця остання форма корисності вже не може бути визначена однією тільки безпосередньо-речовою формою багатства, його конкретною тільки предметністю. Саме таку, другу форму, багатства Арістотель і називає багатством, характерним для «хрематистики»...

Розгляньмо ж тепер інші арістотелівські міркування стосовно економіки і хрематистики — кожне з міркувань окремо.

Легко зрозуміти, що оскільки економіка сама ґрунтується на конкретно-речовій формі багатства, то й прагнути вона може тільки до оволодіння однозначно-корисними речами: скажімо, такою конкретною річчю, як хліб. Він потрібен людині не в необмеженій, а в цілком певній кількості: наприклад, по кілограму на добу. І якщо ми забезпечимо людину, всупереч нормальній потребі, не одним, а 20 кілограмами хліба на добу, — 19 будуть зайвими. І тому, з погляду економіки, ці 19 кілограмів хліба ніяк не можна вважати багатством. Бо речове, конкретно-предметне багатство тільки тоді стає справді багатством, коли його можна спожити. Інакше це — непотріб, доля якого — безцільно згнити.

Саме через це людина й не може безмежно накопичувати таке речове, конкретно-предметне багатство, як у наведеному випадку з хлібом. Ну, хай вона запасе його у кількості, якої вистачило б до нового врожаю, і навіть відкладе певний надлишок (наприклад, страховий фонд на випадок псування частини зерна, у разі можливого неврожаю на наступний рік

тощо). Але і тут, якою б значною не виявилася величина подібного запасу, вона не може бути безкінечно великою. Бо все предметне, ясна річ, рано чи пізно псується і тому за відповідною межею часу вже не може бути спожитим.

Таким чином, прагнення арістотелівської економіки до «свого» типу багатства, тобто до багатства предметного, обмежується у розмірах самою речовою формою цього багатства, яке і є метою економіки. Хліба ми можемо, наприклад, запасти максимум на три — п'ять років наперед, молока — на тиждень, хату — збудувати на 70 років і так далі. Отже, оскільки таке накопичення багатства у кожній даній ситуації не безкінечне, то й прагнення економіки до такого багатства не безмежне, а, навпаки, обмежене. Іншого ж типу багатства економіка не знає... Так що цю частину міркувань Арістотеля у принципі неважко зрозуміти, незважаючи на деякі складності термінології і значну висоту абстрагування.

Але зовсім інша річ — хрематистика! Цю частину арістотелівських поглядів так і хочеться, особливо на початку знайомства з нею, назвати пустопорожнім, безпідставним і навіть чи не хворобливим мудруванням.

Справді, з чим пов'язана, коли послухати Арістотеля, ота його хрематистика (від грецького «*chrema*» — «майно, володіння»)? Виявляється, не з прямим споживанням цілком певних визначених благ, а з прагненням... до обміну ними і розвитку на цій основі, так би мовити, жадоби розширення цього обміну... Більше того, навіть з «привласненням» такого «руху-обміну» як особливої, окремо узятій, сторони «життя багатства в цілому»...

Якась несерйозна дитяча гра на піску у магазин — та й годі!



Але насправді ця «гра» інколи за-
ходить у такі воістину глухі безвісті,
що геніальний поет саме їх плямує
своїм гнівним словом:

Той неситим оком
За край світа зазирає —
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

Отже не будемо, юний друже, лег-
коважно поспішати далі, обминаючи
це «темне» поки що для нас аристо-
телівське місце. Давай усе-таки спро-
буємо самотійно (і, звичайно, кри-
тично!) ще раз перебрати наведені
міркування «найуніверсальнішої го-
лови античного світу».





Але для цього нам тимчасово доведеться покинути «поле високої абстракції» і відійти від Арістотеля назад — в оті дикі первісні хащі, у ті епохи, де тільки зароджувались у найпростіших, початкових, та зате доступних сьогодні і звичайному оку формах явища, які потім, ставши набагато розвиненішими, набули такої карколомної складності у своїх зрілих проявах, що примусили славетного давньогрецького мислителя вдатися до начеб зовсім безпідставної «хрематики».

Отже, назад... Куди ж?

Виявляється, аж за... 40 тисяч років до Арістотеля! Бо саме там ще в часи так званої ранньородової общини і зародився перший ще слабкий, але все ж реальний натяк на хрематику.

Той натяк одержав завдяки досить вдалому визначенню американської дослідниці К. Дю Буа назву «престижної економіки». Така «економіка-хрематирика» (а точніше, уже чиста хрематирика!) дала про себе знати спочатку як безкорисливий «дарообмін», тобто як взаємне дарування без усяких надій на виграш. І здійснювалося воно тільки там, де з'являвся надлишковий, отже зайвий продукт, продукт, що перевищував, з погляду власне економіки, потреби людей у даній споживчій вартості (наприклад, надмірна частина випадково вдалого вилову риби, яка не могла бути вчасно спожитою і все одно пропала б).

Причому, зайвим той продукт повинен був виявлятися не тільки для окремої людини, яка входила в дану общину, а й для общини в цілому. Інакше зайвини тоді ще просто не було — через те, що все, що можна було спожити всередині общини, тільки тут поки що і споживалося. Коли ж надлишок був надлишком і для общини в цілому, дарообмін починав набирати сенсу тільки за межами даної общини, тобто в обміні дарунками з сусідніми общинами. І що значнішим був дарунок, то більшим в очах інших був престиж общини, яка дарувала. Разом з тим, ініціатор такого дарування матеріально, як правило, нічого не втрачав, та виграти міг, хоч і не обов'язково ще вигравав. Бо у силу поступово вступав принцип взаємності, і той, хто одержував подарунок, мав віддячити не менш рівноцінним, правда, спочатку тільки на свій погляд рівноцінним, презентом — якщо він, звичайно, знаходився у його розпорядженні також у вигляді своєї зайвини.

Втім, таке віддячування на початку ще не було обов'язковим. Бо це ще не був продуктообмін у власному розумінні слова чи тим більше регулярна торгівля товарами: подібному даро-

обміну ще чужими були суперечки між його учасниками чи тим більше намагання ошукати один одного. Просто дарувалася, скільки було її у наявності, своя зайвина, а одержувалася взамін зайвина чужа.

У деяких сучасних дикунських племен, між іншим, трансформовані залишки «престижної економіки» збереглися й досі. Англійський дослідник Броніслав Малиновський вперше у новітні часи натрапив, наприклад, на такий її живий залишок у меланезійців Тробріанських островів, який мав там вигляд звичаю під назвою «кула». Цей звичай нагадував собою своєрідний «perpetuum mobile» («вічний двигун») обміну двома видами черепашок, які дуже цінувалися тубільцями. Сторонній цивілізованій людині подібна безкінечна циркуляція черепашок з рук у руки (правда, у випадку з тробріанцями вже всередині общини, а не за її межами) могла б здатися абсолютно безглуздою. Та насправді і вона, навіть і в тробріанців, мала досить конкретний зміст: сприяла зміцненню уз родинності, уз первісної колективності — уже не поза межами общини, як було досі, а в самій общині.

І це ще не все! Такий «perpetuum mobile» обміну черепашками вже має у своєму зародку наслідок, якому випало відіграти найвирішальнішу роль у дальшому загальному прогресі людського роду, тим більше у його власне економічному прогресі. Наслідок той полягає в тому, що одна-однісінька дорожочінна черепашка, почергово проходячи через руки, скажімо, 250 членів общини, перетворюється, хоч і тимчасово, на черепашку для кожного з цих 250 членів, тобто немовби у... 250 черепашок! Так шосье, призначене тільки для одного автомобіля, було б одним автомобільним шосье. І воно ж стає для 250 автомобілів, коли б вони теж користувалися ним,

чимось більшим, ніж одним шосе. Шосе само по собі і тут, звичайно, було б тільки одне, а от автомобільних шосе вже виявилось б ... на 249 більше!

Такий наслідок — не просто плід пустої суб'єктивної та ще й дикунської уяви. У сучасних США, наприклад, є загальні шосейні шляхи, а є й приватні, на які допускаються тільки автомашини, хазяї котрих оплачують проїзд власникам цих приватних шосе. Іншим же машинам шлях сюди закрито, він для них «не існує»... І ніяк не назвеш вигадкою наслідок, завдяки якому із суспільної точки зору вигідно будувати одне шосе для всіх автомобілів, а не окреме шосе для кожного автомобіля!

Ось, виявляється, у чому реальний, а не породжений хворою маячнею, сенс аристотелівської «хрематистики»! Вона виражає собою особливу, суспільну форму багатства! У наведених двох прикладах безпосередньо-речова його форма («економічна») — це одна дорогоцінна черепашка і одне шосе; суспільна ж його форма, яку, коли йти за Аристотелем, слід віднести до хрематистики — «250 людиночерепашок» в одній черепашці і «250 автомобільних шосе» в одному шосе.

Звичайно, ми тільки у загальних рисах передали цими двома прикладами різницю між «економікою» і «хрематистикою» у їх аристотелівському значенні.

Щоб краще це зрозуміти, знову вдамося до ілюстрації. Хай у нас буде певне речове багатство — скажімо, асфальтований майданчик площею 100 квадратних метрів, але суспільні його форми будуть різними. Так, в одному випадку хай це буде асфальтоване подвір'я особистого будинку. Тоді такий майданчик служитиме тільки окремій сім'ї. У другому ж випадку хай ті ж 100 квадратних метрів

асфальту займуть місце пішохідного переходу у поживленому центрі великого міста. Тоді вони стануть реальним проявом багатства і набуток для десятків, можливо, навіть сотень тисяч чоловік, що користуються таким переходом, а не для одиниць!

Як бачимо, величини безпосередньо-речової форми багатства в обох випадках одні й ті ж — 100 квадратних метрів асфальту, а масштаби суспільної форми багатства у цих двох різних рівнях користування — «сімейному» і «міському» — незрівнянні!

Зрозуміло, ця остання риса хрематистики ще не могла так чітко поставити перед зором мислителя античного світу, оскільки й сама хрематистика ще не розвинулась у його час до необхідних для цього подробиць. Явно не могли бути відомими Аристотелю й ті точні форми реального дарообміну сорокатишорічної давності, які стали завдяки всепроникній силі науки надбанням сучасних нам археологів, істориків, етнографів і економістів. Але, без сумніву, відлуння отого давнього дарообміну ще докочувалося до сучасників Аристотеля і до нього самого у вигляді залишкових уламків колись своєрідно цілісного економічного минулого людства, минулого, що становило собою так званий первісний комунізм, тобто первісно-общинний лад.

Однак через принципово інші історичні умови Давньої Греції, що оточували Аристотеля і його сучасників, те відлуння сприймалося навіть свідомістю геніального мислителя у перетвореному, зміщеному, отже спотвореному вигляді. Бо це був уже час переможного поступу первинного товарного виробництва, а значить і первинного вартісного обміну, тобто власне торгівлі. І в цих умовах ідеалізувати «чистий дарообмін», закриваючи очі на прямо протилежну дійсність, було б безумовною на-

ївністю. І от риси саме такої наївності, незважаючи на всю аристотелівську надзвичайну інтуїцію, все одно виявляються у ряді поглядів найуніверсальнішої голови античності. Якразним підтвердженням тут може бути один з листів мислителя до свого не менш славетного учня — Олександра Македонського.

Давай придивимось, юний друже, уважніше до такого уривку з цього листа: «Багато хто з мудреців вважає, що діяння добра дозволяє прилучитися до талану богів, тому що на поверненні дарунку і даруванні тримається життя людей, яке полягає в тому, що вони віддають, приймають і знову віддячують... Намагайся ж



бути швидким на добрі діла і неквапним на гнів: перше — царствене й милостиве, друге — огидне й властиве варварам. Втім, роби, як вважаєш правильним, не хтуючи корисних думок».

Воістину безмежна наївність! Але наївність, яка мала під собою найреальніший ґрунт у минулому і яка матиме ще більше, справді панівне значення у майбутньому людства, коли воно знову повернеться до нього, але вже на незрівнянно вищому щаблі економічного й загально-суспільного розвитку — в епоху повного Комунізму!

... От як, виявляється, необачно було б для нас, юний друже, облишити спробу розібратися з отим хи-



тромудрим арістотелівським поняттям — хрематистика. Адже воно засвідчує собою перший науковий підхід людського генія до розгадки надзвичайної таємниці не тільки духовної, а й матеріальної сфери людського буття, сутність якої у тому, що його, тобто людське буття, знизу доверху пронизує з кожною епохою все багатша сукупність суспільних відносин. У матеріальній сфері вона, ця сукупність, являє собою те, що Арістотель якраз і назвав хрематистикою, ще не розуміючи, правда, що цим він робить перший крок до вивчення суспільної форми багатства, яке до того ж у його часи вже набирає двоїстого і навіть протисуспільного, тобто приватного вигляду. І хоча

справжнього масштабу свого відкриття давньогрецький мислитель через вказані причини не оцінив, значення виконаної ним роботи ніяк не можна применшувати. Причому, роботи по виясненню не тільки суспільної форми власності на багатство, але й суспільного характеру самого багатства.

Адже це справді могутня сила економічного буття — суспільний характер багатства. На перший погляд може здатися, що мову слід вести спочатку не про характер самого багатства, а про форму власності на нього. Насправді ж відповідна форма власності з'являється лише потім, пізніше, а обумовлює цю форму власності саме характер багатства, яке



зароджується першим. І струмує воно з джерел, які дістали у марксистській, тобто послідовно науковій, термінології чітку назву: «суспільні умови продуктивності». Їх аналіз показує, зокрема, що індивідуальна праця, хоч і може створювати споживчі вартості,— надлишку, тобто багатства, вона створити не може! Отже, справді індивідуальна праця взагалі ніколи не буває джерелом багатства, навіть коли вона взаємодіє з природою і перетворює її матеріал на споживчі вартості. І самотній Робінзон на острові, що начебто зумів забезпечити себе запасами на кілька років наперед,— не більш ніж фантазія на зразок легенди про вихованих вовчицею Ромула і Рема чи Мауглі.

Детальніше познайомитися з суспільними умовами продуктивності можна було б, потрапивши на екватор Усуспільнення планети Економіка. Але цього разу ми не встигнемо побувати на ньому. Правда, ми чи не впритул наблизимось до цього Екватора, коли оглядатимемо «найпівденніші» райони континенту Якості. Якби ж нам вдалося все-таки потрапити сюди, на нас там чекала б одна характеристика, неможлива принаймні для класичної математики, істина,— особливий варіант додавання, у якому сума доданків може перевищувати... їхню ж суму! Наприклад, там можливий варіант, за якого $2 + 2 = \dots 5$! Причому, без ніяких там фокусів! І оті надзвичайні прискорення руху людства вперед, які впали нам у вічі з нашої орбіти, породжуються і наснажуються саме цим джерелом — суспільними умовами продуктивності. Година за годиною, хвиля за хвилею ці умови непереможно наростають!

Та повернемося знову до Арістотеля, щоб детальніше розглянути його висновок про принцип обмеженість економіки у її прагненні до «свого» типу багатства і подивитися,

що він думав про те, як поводить тут себе, стосовно вже до «свого» типу багатства, хрематистика.

Виявляється, говорить Арістотель, що хрематистика, на відміну від економіки і на противагу їй, не має меж у своєму прагненні до «свого» типу багатства! Значно пізніше Маркс вніс сюди часткову поправку: багатство хрематистики в цілому, хоч загалом і справді не має меж, все ж такі відносно обмежене, але тільки історично. Тобто у кожній конкретній історичній період воно, багатство хрематистики, все ж має певні межі, але у загальноісторичній перспективі хрематистика і справді має тенденцію збільшувати «своє» багатство без кінця!

Цю різницю у властивостях двох форм «багатства в цілому» можна зрозуміти на прикладі різниці в характерах мистецтв двох різних типів (таке порівняння наводить сам Арістотель).

До першого типу мистецтва належить, скажімо, маляр чи навіть і художник, коли вони дивляться на свою роботу тільки як на засіб заробітку. Досягши певного мінімуму вправності, якого достатньо, щоб одержувати гарантовані замовлення на роботу, на заробіток і на просте підтримання досягнутого рівня свого існування, такий маляр чи художник зупиняються у своєму подальшому зростанні як творці багатства. Вони задовольняються зупинкою на цьому певному рівні багатства, бо більшого багатства, якщо вони люди нормальні, їм непотрібно. Отже, тим вони доводять, що належать до економіки, а не до хрематистики. Найбільш позитивне, на що вони в такому разі здатні,— не опустатися нижче вже досягнутого ними рівня.

Принципово іншою справою є другий клас мистецтв — живопис у справжньому розумінні цього слова.

Тут мало створити чергове полотно. Кожне нове з них має бути кроком вперед у розвитку самого живопису — інакше кожен черговий витвір вже не належатиме до розряду хрематистики, а автоматично перейде у розряд економіки. Отже, служитель цього типу мистецтва ніколи не зможе, якщо хоче залишитися в лоні хрематистики, обмежити власне творче зростання і розвиток цього виду мистецтва яким завгодно високим рівнем своєї вправності й майстерності. Досягнувши одного щабля, він прагне наступного, вищого, — і так без кінця. Бо для нього мета, на відміну від мети маляра, вже сама по собі безкінечна: вдосконалення самого живопису як виду мистецтва, торування нових шляхів у художньому розвитку людства, а такі шляхи принципово не мають меж.

... Люди вже давно, часом інтуїтивно і підсвідомо, звертали свою увагу на цілий ряд ознак, властивостей і суперечностей хрематистики, у тому числі не тільки в сфері економічній сфері. Молодий Маркс, наприклад, так висловив своє розуміння істинно письменницького поклику до творчості: «Письменник, звичайно, повинен заробляти, щоб існувати й писати, однак він не повинен писати для того, щоб заробляти». Один з пушкінських героїв у момент свого прозріння вигукуює:

Не продается вдохновенье,
Но можно рукопись продать...

Гоголь же пише чудову повість «Портрет» — про долю художника, який, не витримавши життєвих випробувань на вірність своєму високому покликанню і таланту, зазнає, піддавшись спокуси приватного збагачення, повного і творчого, і власне людського краху... І навіть мати відомого російського поета Сергія Єсеніна, проста рязанська селянка, теж звертає увагу

на одну з рис «хрематистики», зв'ячучись синові:

... И потому так горько
Речи льются,
Что знаю я
На опыте твоём:
Поэтам деньги не даются.

Дещо забігаючи наперед, скажемо, що суспільні умови продуктивності — не єдині умови продуктивності, так само як і праця, навіть коли це суспільна праця, — не єдине джерело багатства. Крім суспільних, є ще й природні умови продуктивності: наприклад, родючість землі, сприятлива погода — у сільському господарстві; великий вміст заліза у руді, близькість залягання корисних копалин — у добувній промисловості; наявність великих річок у даному регіоні — у гідроелектроенергетиці тощо. І от суспільні умови продуктивності можуть діяти в одному з природними умовами напрямі чи всупереч їм, так що кінцева, сумарна продуктивність залежить врешті від характеру взаємодії обох цих класів умов. І все ж суспільні умови продуктивності мають і свої власні, відносно самостійні можливості. У той же час вони, зрозуміло, так чи інакше впливають на своїх природних сусідів чи, навпаки, самі зазнають їхніх впливів. Але для хрематистики суспільні умови продуктивності — головний стрижень, особливо ж у нашу епоху. Хоча при цьому ніколи не слід забувати, що хрематистика сама є не «окремою» формою багатства, а тільки «окремою внутрішньою складовою» усього багатства в цілому.

У певні історичні періоди хрематистика постає перед людським зором у гримі, в особливих і минутих шатах — у гримі ціни, в шатах вартості... Як ми вже відзначали, це саме її, хрематистики, наряди! Отже, першим узявшись за розгляд хрематисти-

ки, Арістотель тим самим першим спробував проаналізувати й форми прояву суспільних умов продуктивності в класово-антагоністичному суспільстві,— тобто саме форми вартості.

Тепер, з'являючи відкриттям багатьох попередніх експедицій на планету Економіка і найбільше — завдяки геніальним розвідкам і дослідженням Маркса, ми точно знаємо, що цей вартісний грим і вартісні шати хрематистики історично тимчасові, не вічні, і в той же час сама хрематистика, як суспільна форма багатства,— неминучий супутник людства на всьому його шляху.

... Не завжди людина ходила одягнутою — були, як відомо, часи, коли наших предків захищав тільки волоссяний покрив. Не вічними виявилися й звірячі шкури. Ось і хрематистика не завжди має своє вартісне вбрання. На певних рубежах загальносуспільного і особистісного людського розвитку вона й зовсім виростає з цих вартісних шат, що стають для неї уже затісними. Так виростає із свого костюмчика дитина, коли вона дорослішає. І тому хрематистика обов'язково буде змушена на певному етапі історичного розвитку зняти й викинути в історичну утильсировину зношене вартісне вбрання, щоб одягти нові, значно просторіші, відповідні до свого віку, шати.

Завдяки Марксу ми знаємо тепер не тільки це. Ми знаємо у головних принаймні рисах і те, як, у межах вартісної «моди» загалом, хрематистика міняла свої костюми і туалети.

Раніше дехто з політекономів говорив про... «вартість узагалі». Маркс же показав, що насправді «вартості узагалі» практично ніколи не існувало й існувати не могло. Кожна певна фаза економічного розвитку людства мала свої форми вартості. Маркс не тільки визначив їх і дослідив, а ще й показав,

як, чому і в якій послідовності вартісні костюми хрематистики виростали один з одного і міняли один одного.

Якими ж були хоча б основні типи цих костюмів?

Першою формою вартості була проста, одинична, або випадкова, форма вартості — прапрапраонука отого дарообміну у ранньородовій общині чи праонука «черепашкового *perpetuum mobile*» згадуваних вище тубільців Тробріанських островів. Але Маркс дослідив не тільки цю першу форму вартості, а й цілу низку наступних, вищих і складних її форм. Скажімо, розгорнуту, загальну, грошову форми...

Кожна з цих відносно самостійних форм роздрібнюється на численні свої підвиди і характерні складові частини. Грошова форма, наприклад, має у своєму складі металічні гроші, паперові гроші, цінні папери (векселі, акредитиви тощо). Недарма Маркс називає цю останню, історично кінцеву, найвищу форму вартості — грошову форму — «сліпучою» й «осліплюючою», такою, що здатна часом і витривалих людей позбавити здатності бачити навіть явні речі... Адже грошова форма і справді може виставити перед людським зором каліку — здоровою людиною, потвору — красенем, підлість — порядністю...

Найгрубішою помилкою було б вилити в одну купу різні вартісні форми, їхні складові і модифікації — це була б беззмістовна каша. І такою ж точно кашею було б неврахування історичної конкретності кожної вартісної форми, її відповідності тільки певному етапу економічного розвитку суспільства. Недарма ж, скажімо, ота сама грошова форма не може передувати простій, одиничній, або випадковій формі вартості, чи паперові гроші — з'явитися раніше металевих. І що б то була за еко-

номічна наука, якби вона не враховувала подібних очевидностей, котрі кричать про себе на кожному кроці?

Тоді б з її допомогою не тільки не можна було б зрозуміти логіку минулого економічного руху, побачити, як насправді і чому саме так, а не інакше ішов розвиток матеріального базису суспільства. Тоді б така «наука» не змогла нам допомогти виконати і ще більш важливе завдання, яке має для нас сьогодні й величезне практичне, а не тільки теоретичне значення: глибше і точніше вгледітися й у закономірності саме теперішнього нашого економічного розвитку, спробувати розгадати його хоча б найближче майбутнє.

А він, цей сьогоднішній рух нашої економіки — економіки соціалізму, — включає в себе як одну з найпринциповіших своїх конкретно-історичних особливостей також момент звільнення хрематистики, тобто суспільної форми багатства, від вартісних її «нарядів». Отут і стає особливо цінною для нас здатність справді послідовно проведеної економічної науки показати черговість не тільки появи на ниві суспільного виробництва різних модифікацій таких «нарядів», а й черговість зворотного процесу — процесу звільнення від них.

Адже і зникає вартість не відразу — як не відразу вона з'являлася! Подібно до того, як королева після балу, повернувшись у свої покої, спочатку знімає з голови золоту корону і тільки потім — срібні танцювальні черевички, так і хрематистика звільнюється від своїх вартісних шат не відразу, а крок за кроком, у певній послідовності.

... Трохи більше 60 років прожив на світі Арістотель. Некоротке, як на ті часи, життя, бо люди жили тоді в середньому значно менше. Але скільки встиг мислитель зробити!

І якщо він не до кінця розкрив природу своєї хрематистики, то в цьому не його вина. Адже в арістотелівські часи цього просто ще не можна було зробити, як неможливо було б у його часи відкрити й закони обігу паперових грошей — уже через те, що їх тоді просто не існувало (бо вони з'явилися тільки з настанням капіталістичної ери).

Зате найголовніше з того, що оточувало мислителя, він зумів розшифрувати з неабиякою, гідною найвищого захоплення і подиву далекоглядністю. Минуло понад дві тисячі років після Арістотеля, і тільки тоді Уїльям Петті сказав в економічній науці нове слово. Тому Маркс так оцінив значення арістотелівської, по суті найпершої у людській історії, дослідницької експедиції на планету Економіка: «Геній Арістотеля виявляється саме в тому, що у виразі вартості товарів він відкриває відношення рівності. Лише історичні межі суспільства, в якому він жив, перешкодили йому розкрити, в чому ж полягає «у дійсності» це відношення рівності».

ЯДРА З ЗОЛОТОЮ ПОЛУДОЮ

Отже, до Арістотеля багатство сприймалося як щось безумовно цілісне, внутрішньо неподільне. І тільки після того, як давньогрецький філософ розколов цей твердий горішок, його ядро постало перед людськими очима не монолітним, а двоїстим, розділеним на дві половинки. Відтак і елементарна клітинка позначеного вартістю багатства — товар — також роздвоїлася на свої особливі складові: споживчу вартість і вартість.

Однак на цьому внутрішній поділ економічної матерії не зупинився.

Він був продовжений, як ми знаємо, Уільямом Петті, котрий розділив навпіл уже не саме багатство на його елементарні частки (що було зроблено вже Аристотелем), а... джерело багатства! Згадаймо це відкриття Петті, відлите ним у напрочуд просту і точну формулу: «Труд — батько багатства, земля — його мати».

Після цього перед усяким, хто збирався у мандри на планету Економіка, мимоволі мусила б вирізьблюватися необхідність загодя усвідомлювати ту істину, що раз він вибирає собі таку мету подорожі, — наприкінці шляху на нього обов'язково чекатиме світ незвичайних, хоч і не відразу вловимих простим оком, двоїстостей, які повсюдно грають у процесах створення багатства вирішальну роль.

І кому-кому, як не самому Петті, слід було б першому приготуватися до такої незвичайності. Однак, ясно побачивши двоїстість витоку багатства, на цьому він і зупинився. Навіть здійснивши інше вагомє для економічної науки відкриття, — показавши, у чому саме полягає відношення рівності у виразі вартості (а воно полягає у рівності робочого часу, витраченого на виробництво різних товарів, отже — у рівності кількості витраченої на них праці), — навіть показавши це, Петті засвідчив цим тільки єдність у виразі вартості і не зумів побачити, що законіві внутрішнього розділення навпіл підпорядковується вже й сама вартість. Тобто Петті побачив тут лише цілий горіх (через те, що він зовні обтягнутий цілою шкаралупою), і не зумів його розкусити, щоб упевнитися: ядро цього міцного горіха складається все ж з... двох половинок!

Уперше наштовхнувся на таку внутрішню двоїстість самої вартості теж ще Аристотель, коли вказав на «хрестоматику двох родів». Але то була ще дуже розпливчата вказівка. Дещо

конкретніше подивився на двоїстість самої вартості англійський економіст Давид Рікардо, який жив після Петті. Він знайшов, що вартість всередині себе має два відмінні типи — абсолютну і відносну вартість. Якщо, наприклад, центнер чавуну коштує 10 карбованців і цей чавун обмінюється на два центнери пшениці, то абсолютна, сумарна вартість продуктів, які беруть участь у такому обміні, дорівнюватиме 20 карбованцям, а конкретна вартість кожної одиниці згаданих продуктів матиме стосовно до цієї абсолютної вартості відносне значення.

Але яким не видатним був цей крок уперед в розумінні природи вартості, усе ж він був явно недостатнім. До кінця ж провів справді наукове внутрішнє розділення вартості навпіл тільки Карл Маркс. І сам же послідовно врахував це роздвоєння і при дальших своїх дослідженнях вартості — від її найпершої (простої, одиничної, випадкової, тобто ще не розвиненої історично) форми до «найсліпучішої» її форми — форми грошової.

Найважчим виявився початок — розгляд внутрішньої будови простої, ще історично нерозвиненої, форми вартості. Однак і ця трудність блискуче була подолана Марксом!

З чого ж починається це наступне економічне диво — внутрішня двоїстість самої вартості?

Щоб відповісти на це запитання, слід перш за все ретельніше придивитися до вже зрозумілої нам загалом однаковості праці. Якщо, скажімо, на виробництво одного центнера чавуну металург витрачає 10 годин праці і стільки ж часу витрачає на виробництво двох центнерів пшениці хлібороб, то праця першого кількісно рівна з працею другого, і тому центнер чавуну, зрозуміло, повинен бути тут по справедливості обміне-

ний на два центнери пшениці. Поскілки в названих кількостях обох продуктів закладена одна кількість праці, постільки вартісно вони рівновеликі, отже — за величиною їхньої вартості однакові.

Але поставимо собі запитання: хіба тільки однаковість характеризує кожен з цих товарів — чавун і пшеницю? Звичайно, ні. Хоча за вартістю вони однакові, та як споживчі вартості — вони явно різні!

Ось ця неоднаковість однакових товарів (неоднаковість споживча і однаковість вартісна) і стала для Маркса предметом його особливого розгляду. Така незвичайна єдність протилежностей виявляє себе уже в тому, що металург і хлібороб одержують можливість обмінюватися між собою різними продуктами (у їх товарній формі) за принципом однаковості. І цей обмін забезпечується не тільки однаковістю, але й різницею. Адже цілком однакові речі не міняють одну на одну: пшеницю не міняють на таку ж пшеницю, чавун — на такий же чавун. Подібний обмін був би просто безглуздом.

І саме тому, вирішив Маркс, особливо цікаво було б розглянути один окремий акт обміну під особливим мікроскопом — отим самим «мікроскопом абстракції», щоб подивитися на цей окремий акт вартісного обміну як на елементарну клітинку «обміну в цілому»: не тільки з боку однаковості обмінюваних товарів, а і з боку їхньої неоднаковості. А це друге завдання можна виконати, тільки глянувши на акт обміну ніби зсередини, тобто знов-таки розчахнувши його надвоє і завдяки цьому побачивши, якими є обидві його половинки і як вони взаємодіють між собою в цілісному обміні. Адже саме таким чином Арістотелю вдалося глянути «зсередини» на «багатство в цілому» і на окрему його клітинку у системі

вартісної економіки — товар, щоб розрізнити й побачити в останньому, з одного боку, речову, а з боку другого — суспільну складову багатства. І саме таким же чином Петті відкрив, як ми вже знаємо, два різні витoki «багатства в цілому»: природу (землю) і працю.

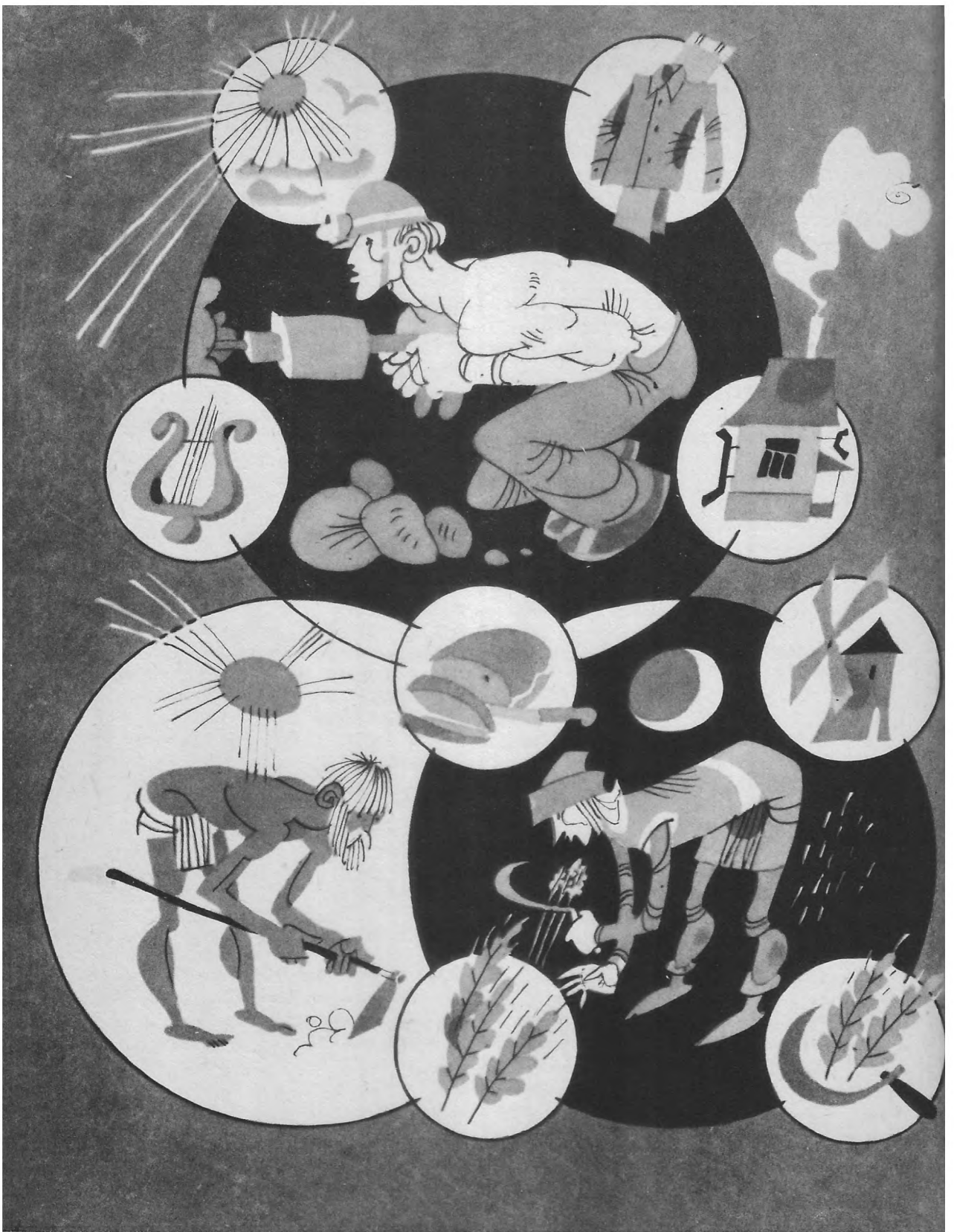
Але як провести подібне ж роздвоєння і тут?

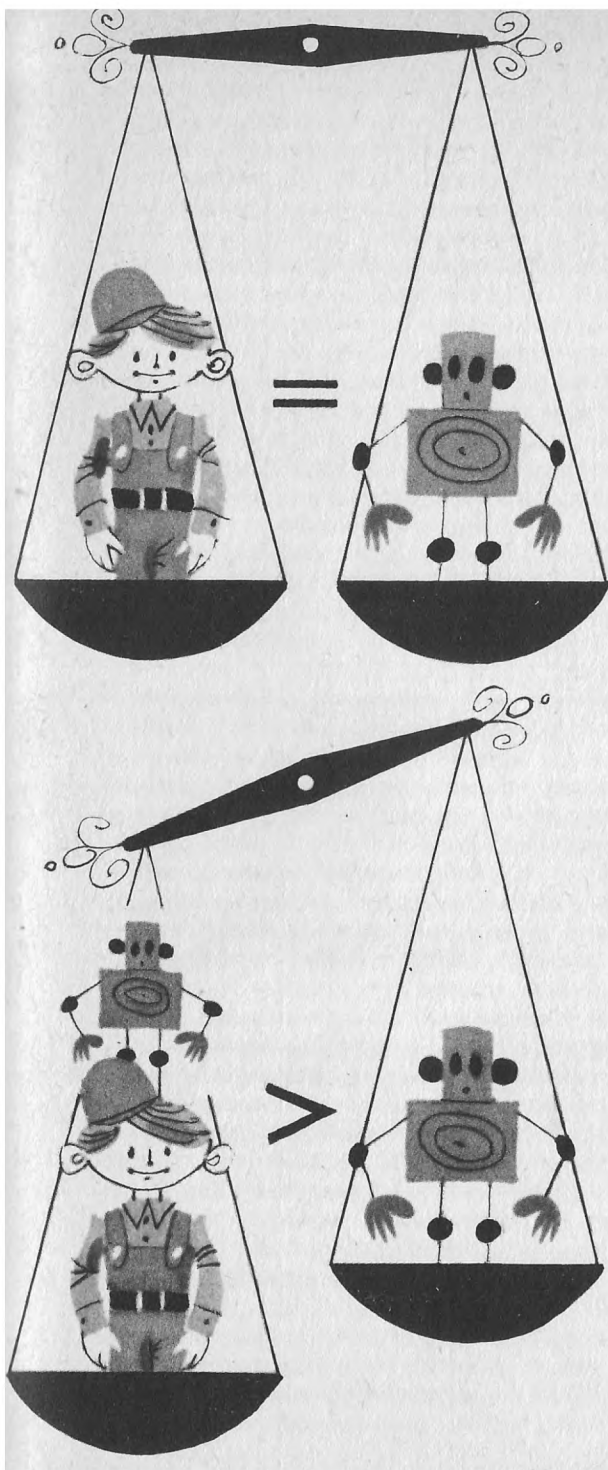
Виявляється, як показав Маркс, для цього варто тільки глянути на акт обміну спочатку очима власника першого обмінюваного товару, а потім — обов'язково й очима власника товару другого. Тоді-то й починають вималюватися перед нашим зором речі, які досі були сховані від нього.

І дійсно — одна справа, коли ми міняємо центнер чавуну на два центнери пшениці, та багато в чому — інша, коли ми глянемо на цей же акт обміну з протилежного боку, з боку обміну двох центнерів пшениці на центнер чавуну. Тоді і кількісно, і якісно внутрішній зміст цього ж акту обміну матиме для нас уже мовби «перекинутий», «дзеркальний» вигляд. Адже спочатку ми міняли 1 центнер на 2 центнери, а тепер, навпаки, — міняємо 2 центнери на 1 центнер. І до того ж ми спершу міняли чавун на пшеницю, а зараз — теж навпаки — міняємо пшеницю на чавун.

Такий хід наших думок може здатися непотрібним і темним мудруванням. Але для наукового підходу до економіки він має надзвичайно важливе значення. Недарма ж у математиці, наприклад, вираз типу

$\frac{1}{2}$ не можна ототожнювати з виразом $\frac{2}{1}$, і ця істина стає самоочевидною для кожного, хто робить уже перші кроки у математику. З економікою справа набагато складніша. І не дивно: адже тут, як уже зазначалося, потрібна набагато більша сила





абстракції. І тому повсякденному людському поглядові внутрішню роздвоєність обмінного вартісного акту, а з нею і роздвоєність вартості всередині себе самої усвідомити набагато важче. Та коли це нам вдається, для нас стає безперечним, що ми маємо всередині кожного акту вартісного обміну його половинки, і до того ж не просто половинки, а такі половинки, які протилежні одна одній!

Саме з таких протилежностей, як показав уперше Маркс, починають свій рух в економіці і відчутно дають знати про себе на кожному кроці особливо цікаві речі. Наприклад, та, що металург повсякчас намагається за вартісних відносин виторгувати в хлібороба за свій центнер чавуну не два центнери пшениці, а більше, — скажімо, 2,5 чи навіть три, прагнучи тим до порушення вартісної однаковості в акті обміну в цілому, отже — вже тут прагнучи до присвоєння собі незаслуженої ним частки чужої праці. І зовсім протилежні наміри тут у хлібороба: удачею для себе він вважає би такий результат обміну, коли б йому вдалося одержати за два центнери своєї пшениці не один центнер чавуну, а більше. Таким чином, протилежні наміри обох в одному стають схожими, навіть однаковими: у намаганні ошукати свого партнера по акту обміну!

Але у першому випадку виграш металурга означав би збитки для хлібороба, а у другому — збитки для металурга означали б виграш для хлібороба... Отже, благо для одного тут означає нещастя для другого. Та й узагалі виявляється, що у такому типі економічних відносин благо ґрунтується на нещасті, збагачення — на збіднінні! Так внутрішня двоїстість зовні начебто цілісного і гармонійного акту вартісного обміну показує реальну протилежність і навіть пряму й непримирну ворожість (антагонізм) інте-

ресів тих, хто обмінюється між собою товарами...

Але тоді і самі «половинки» вартісної «однаковості» (тобто кожна вартість кожного з двох обмінюваних товарів) виявляються... неоднаковими! Кількісно вони і тут, звичайно, залишаються однаковими (і на виготовлення двох центнерів пшениці, і на виготовлення двох центнерів чавуну йде однакова кількість праці). А от якісно, так би мовити, змістовно?

Початковим натяком на таку «нерівність у рівності» стає той безперечний факт (який, правда, теж далеко не завжди впадає у вічі), що один з учасників обміну неминуче стає у ньому першим, стає його ініціатором — тобто продавцем. І тому якісна, змістовна вартість його товару набуває активного характеру. Другий же учасник у цьому ж акті обміну — покупець — виступає на арену обміну завжди тільки опісля, тільки у відповідь на появу продавця. І тому якісний, змістовний характер вартості його товару, який він пропонує в обмін на товар продавця, позначений ризиками пасивності.

Ось цю першу, активну сторону «змістовно-вартісного» відношення всередині окремого акту товарного обміну, тобто вартісне відношення товару продавця, Маркс і називає відносною формою вартості. А друге відношення, тобто відношення всередині акту обміну товару покупця, Маркс називає еквівалентною формою вартості.

Це чергове, начеб суто мікроскопічне відкриття в економічній науці насправді відкриває очі і на ряд «макроекономічних» закономірностей, що неминуче діють у товарному типі економіки. Наприклад, коли товари в результаті історичного розвитку економіки починають обмінюватися один на один вже не безпосередньо, а через посередництво

грошей,— продаж і купівля навіть зримо і для повсякденного погляду відділяються від цілісного доти, начеб неподільного зсередини, акту обміну. А це тягне за собою цілий ряд наслідків, яких не може ігнорувати уже й повсякденна практика економіка. Або ще. Без такого «мікроекономічного» розгляду процесу обміну здається, що не виробництво командує споживанням, а, навпаки,— споживання виробництвом. Насправді ж справа за товарних економічних відносин капіталістичного гатунку, наприклад, стоїть зовсім протилежним чином. І уточнені Марксом портрети відносної і еквівалентної форм всередині вартості повністю і беззастережно розвіяли ілюзію про підпорядкованість капіталістичного виробництва споживанню.

Адже в економіці капіталістичного типу якраз виробництво, а не споживання має активний, навіть диктаторський характер. Воно, виробництво, «підминає» під себе споживання, а не споживання дає тут замовлення виробництву, як здається на перший повсякденний погляд і що, дійсно, було б природним. Насправді ж виробництво капіталістичного характеру, маючи на своєму боці активну (відносну) форму вартості, бере споживання, так би мовити, «силою». А споживання за таких умов знаходиться неминуче у несамостійному, підлеглому, навіть рабському стані перед виробництвом. І якщо воно й продовжує, не дивлячись на це, грати певну роль у загальному процесі відтворення і продовження людського і суспільного життя — то лише тому, що без нього було б просто неможливе будь-яке відтворення цього життя.

... «Продати» стає завжди можливим тільки у парі з «купити», так само як купити щось можна тільки тоді, коли це «щось» продається.

Але цілісно взята «купівля-продаж і продаж-купівля» недарма називається не «купівлею-продажем» і не «продажем-купівлею», а окремим словом: «торгівля». Тільки вся торгівля повністю всотує в себе зміст водночас обох полюсів процесу вартісного обміну.

Після сказаного само собою зрозуміло, що бути одночасно носієм і активної, і пасивної вартісної форми один і той же товар в одному і тому ж акті товарного обміну ніяк не може. Якщо він знаходиться тут в активній (відносній) формі (або, що одне і те ж, на боці продавця), то його безпосередній партнер по даному акту обміну неминуче повинен зайняти пасивне (еквівалентне) положення, отже — опинитися на боці покупця. І помінятися своїми ролями товари покупця і продавця ніяк не можуть.

Проте це не означає, що один і той же товар у всіх без винятку актах обміну приречений тільки на одну єдину, раз назавжди відпущену йому долю: долю товару-пана чи долю товару-підлеглого. Зовсім ні! Адже один і той же товар часто бере участь у цілій низці й інших актів обміну, що послідовно йдуть один за одним. А залучаючись у такі ланцюги послідовних обмінів, один і той же товар може брати участь у різних, не схожих на попередні, актах обміну, а отже й почергово може виступати у протилежних «мікробартісних» ролях. То він пан, а його партнер по даному акту обміну — слуга. То, навпаки, він стає слугою, але тоді його новий уже партнер по наступному акту обміну стає паном... Таким чином, в одному акті обміну даний товар може виступати носієм відносної (тобто активної) форми вартості, у другому ж, навпаки, — носієм еквівалентної (або ж пасивної) форми, а його партнери по кожному з цих актів об-

міну займатимуть відповідно протилежні місця.

Але це ніяк не спростовує раз назавжди знайденої Марксом істини: всередині одного й того ж акту вартісного обміну не можна свавільно наділяти даний товар водночас двома протилежними ролями (активної і в той же час пасивної) або ж приписувати йому за своїм бажанням одну з цих двох можливих ролей. Ні, й ще раз ні! Інакше у нашій голові замість точного відображення реальних економічних подій, відображення справжнього внутрішнього змісту кожного даного акту обміну, буде безформна каша, «макулатура психіки»...

Візьмемо для ілюстрації цього важливого теоретичного положення дуже переконливий і показовий приклад: процес «торгівлі в цілому» таким надзвичайно красномовним, особливим товаром на капіталістичному ринку, як товар «робоча сила».

Ця загалом узятя торгівля починається з того, що на такий ринок виходить перш за все капіталіст із своїми товарами, які слугують робітникові засобами до життя. Він, капіталіст, тут продавець цих засобів: хліба, одягу тощо. А купляє їх власник товару «робоча сила» — пролетар. Він тут — покупець і тільки покупець. Отже, товар капіталіста є тут носієм відносної, тобто активної, форми вартості всередині даного конкретного акту вартісного обміну. Товар же покупця засобів до життя — робоча сила пролетаря — є носієм пасивної, тобто еквівалентної, форми вартості. І саме через це і йде пролетар услід за капіталістом, стаючи на вказане йому робоче місце на капіталістичному підприємстві. Отже, мікроскопічна, здавалося б, різниця між відотною і еквівалентною формами вартості на ділі засвідчує в акті вартісного обміну між капіта-

лістом і робітником факт гігантської нерівності між ними. Хоча кількісна рівність вартостей товарів обох цих «партнерів» безумовно витримується (принаймні у капіталістичному суспільстві в цілому). Бо коли товар «робоча сила» коштує, скажімо, 10 доларів, то саме на таку ж суму відпускаються робітникові засоби до життя в обмін на його делікатний товар.

Цю останню, кількісну, рівність вартісного відношення всередині кожного подібного акту обміну з повним правом можна назвати абстрактною, або ж абсолютною, формою вартості. І якраз вона, ця абсолютна форма вартості, і затемнює для буденного погляду якісну нерівність обох означених товарів, тобто затемнює їхні відносну і еквівалентну форми. У підсумку справжня єдність протилежностей вартості в цілісному акті обміну видається науково неозброєному окові тільки єдністю вартості товарів, які обмінюються, їхнім цілковитим рівноправ'ям... Ось у чому тут полягає «тонкість», яку можна розкрити тільки науково!

Та погляньмо, як далі розгортаються події в економічних стосунках між капіталістом і робітником у світлі взаємодії відносної і еквівалентної форм вартості. Пролетар став після згаданого обміну свого товару на життєві засоби до робочого місця, вказаного йому капіталістом, і почав працювати. І тут виявляється, що коли у випадку обміну життєвих засобів на товар «робоча сила» мова йшла про такий акт, в результаті якого забезпечувалося споживання життєвих засобів робітником, то з початком праці робітника мова йде вже зовсім про протилежне: про споживання самої робочої сили капіталістичним виробництвом. Адже включення робочої сили у процес виробництва є в той же час і процесом споживання цієї робочої сили виробництвом. А раз

так, то це автоматично означає, що ми маємо тут перед собою зовсім інший варіант обміну, ніж на початку: робітник тут виступає вже продавцем, а капіталіст — покупцем. Тим самим вартість робочої сили всередині цього другого обмінного акту набуває відносної, активної форми, а вартість засобів виробництва, власником яких є капіталіст, — еквівалентної, пасивної форми. Інакше кажучи, якщо у першому акті обміну («засоби до життя — робоча сила») пролетар виступав як представник споживання, а капіталіст — як представник виробництва, то у другому акті обміну, навпаки, представником виробництва виступає пролетар, а представником споживання — капіталіст. Ролі обох докорінно міняються! Але не в одному і тому ж обмінному акті, а в принципово різних обмінних актах. І треба вміти відрізнити їх один від одного, зуміти не переплутати їх між собою.

Тому-то фактичним паном тут, у процесі виробництва, стає вже не капіталіст, а... робітник! Цей дивний на перший погляд результат В. І. Ленін визначив у таких словах: «...пролетаріат економічно панує над центром і нервом усієї господарської системи капіталізму...» Саме «над центром і нервом», а ще не над усією системою в цілому — ось що не зайвим буде тут ще раз підкреслити. І правильність вказаного лєнінського теоретичного висновку практично доводить уже всякий більш-менш вдалий робітничий страйк на будь-якому капіталістичному підприємстві.

Звичайно, і після цього «робітник у цілому», тобто робітник як член особливого класу буржуазного суспільства — класу пролетарів, загалом все одно лишається рабом капіталіста і капіталістичного виробництва. Лишається уже тому, що наступними актами обміну на життєві засоби, що продовжують лишатися в руках

буржуазії, товар «робоча сила» постійно відкидається назад, у стан еквівалентної форми вартості, а отже — у стан залежності, підлеглості, рабства. Таким чином ті вартісні принципи, на яких економічно ґрунтувався перший акт обміну, капіталіст у процесі виробництва перестає визнавати, відкидає їх геть і діє так, ніби ніколи не тільки не стикався з ними на практиці, а й гадки не мав про будь-які взагалі «вартісні принципи». Отже, хоча засоби виробництва як носії вартості, як товари повинні б, здавалося, вартісно знаходитися у безпосередньому процесі виробництва у залежності від товару «робоча сила», поскільки вони повинні б наче перейти тут в еквівалентну вартісну форму, все ж, всупереч цій закономірності, насправді вони мають силу, яка перевищує силу... усякої вартості.

Щоправда, засоби виробництва все ж і тут у певних обмінних актах підкоряються дії відносною і еквівалентної форми вартості. Але тільки в «своєму» власному класі відносин по вартості — коли в процесі суспільного виробництва йде обмін одних засобів виробництва на інші засоби виробництва, а не на робочу силу (наприклад, коли вугілля, добуте на капіталістичній шахті, обмінюється як виробнича сировина на машини, виготовлені на капіталістичному машинобудівному заводі). Таким чином, цей нормальний з погляду законів вартості обмін має тут місце тільки всередині класу капіталістів, а не всередині вартісних відносин у самому процесі виробництва і не між класами капіталістів і робітників.

Чому ж?

Тут знов дає про себе знати істина, яка впливає із знаменитого відкриття Петті стосовно двох мовби протилежних джерел багатства: природи (землі, взагалі матеріальних умов) і праці. Але від цієї істини

сюди падає лише неясна тінь. Повне ж пояснення фактові «забуття» капіталістом законів вартісних відносин не на ринку робочої сили і не в обмінних процесах із своїми співбратами по класу, а в самому процесі безпосереднього виробництва дав знов-таки уперше Маркс. Це «забуття», зазначив він, впливає з природної обумовленості праці, через те що «людина, яка не володіє ніякою іншою власністю, крім своєї робочої сили, в усякому суспільному і культурному стані змушена бути рабом інших людей, які заволоділи матеріальними умовами праці. Тільки з їхнього дозволу може вона працювати, отже, тільки з їхнього дозволу — жити...» Адже праця сама по собі не може бути джерелом багатства! Таким джерелом, вірніше — одним із джерел багатства, вона може бути лише «у парі» з матеріалом природи, який і покликана обробляти, трансформуючи його у форму багатства.

Ось чому для справжнього і повного визволення робітничого класу з-під гніту буржуазії так необхідно вирвати з власності капіталістів перш за все засоби виробництва, та й узагалі всі інші матеріальні, природні умови праці! А не просто намагатися «відновити вартісну справедливість» — повернути робочій силі на стадії самого виробництва відносну (активну) форму вартості. Остання вимога — або ж наслідок економічної неосвіченості тих, хто її висуває, або ж ще гірше — нарочита пастка ідеологічних прислужників буржуазії, розрахована на те, щоб заманити в неї несвідому частину пролетарів.

Щоб уникнути тут можливих непорозумінь, зазначимо, що яким би безмежним не було свавілля капіталіста під час вартісного обмінного акту другого типу («робоча сила — засоби виробництва»), він, капіталіст,



все ж не може повністю скасувати і тут певні суто вартісні закономірності. Адже цілком певні закономірності вартісного обміну продовжують діяти незалежно від волі людей і в самому безпосередньому виробництві, хоч обмінні процеси тут ще важче ясно собі усвідомити, ніж на ринку, де йде обмін уже готових товарів. Ретельно дослідивши ці процеси у самому виробництві, Маркс, теж уперше, показав, як завдяки їм народжується додаткова вартість — цей прямий, хоч для буденного погляду і прихований, грабунок робітника капіталістом.

Та повернімося до відносної і еквівалентної форм вартості у їх первозданному, як мовиться, вигляді. Дослідивши їх при розгляді вже першого прояву вартісної форми в ці-



лому — простої, одиничної, або випадкової, форми вартості, Маркс розщепив на «актив» і «пасив» не тільки цю найпершу форму. Він і тут не зупинився, а пішов далі. Його «мікроскоп абстрагування» виявився таким потужним, таким довершеним, що він зміг неспростовно показати також і те, як рухаються відносна і еквівалентна форми не тільки у простій, одиничній, або випадковій формі вартості, а й всередині ще більш великих і складних, історично наступних формах вартості в цілому. Маркс довів, як вони, відносна й еквівалентна форми, пронизують собою увесь організм капіталу аж до розчухання навпіл найважливіших його життєвих центрів, наприклад, — до роздвоєння тієї ж додаткової вартості на абсолютну і відносну.

Таким чином, Маркс повністю завершив те, що тільки започинав Арістотель і що по суті тільки трохи далі просунули Петті та інші політекономі-класики: він до кінця дослідив форму вартості. А це дало йому можливість засвідчити істину ще незрівняно вагомішого значення: чітко провести контури, які, з одного боку, окреслюють собою фігуру самої «хрематистики», а з другого — її зовнішнє вбрання, тобто її формальні прояви, її суто вартісні шати.

Для нас на даному етапі нашої експедиції ці контури вимальовуються поки що розпливчато. Маркс же, користуючись своїм надзвичайно могутнім мікроскопом абстрагування, провів їх з абсолютною точністю. Цьому немалою мірою сприяло і його інше геніальне відкриття.

... Як Арістотель виявив дві форми багатства — «економіку» і «хрематистику»; як Петті визначив два джерела багатства — землю (природу) і працю; як Кене знайшов (хоч і не зовсім точно) продуктивні і непродуктивні класи суспільства, сучасного йому; як сам Маркс ретельно дослідив активну і пасивну форми вартості, — так він же уперше у світовій економічній науці відкрив і найглибше джерело, звідки б'є невгамовний ключ водночас і «хрематистики», і «економіки» і в якому знаходяться найглибші корені найтонших зв'язків між ними. Це епохальне відкриття Маркса полягало в тому, що він зумів розщепити ще один «горішок із золотою полудою» — але цього разу особливо міцний і з діамантовим зерням незрівняної коштовності всередині.

Тим особливо міцним «горішком» стала... сама праця!

Виявилося, що й тут, у самій праці, має місце цілий ряд надзвичайно важливих і цікавих двоїстостей. Настільки цікавих, що вони дають змогу

знайти і внутрішні, приховані багатьма нашаруваннями складностей практичної суспільної дійсності, зв'язки — як всередині самого багатства в цілому, так і між природою і працею, природним і суспільним початками всередині самої праці.

Об'єкт свого відкриття Маркс назвав двоїстим характером праці!

...Перші здогадки про такий двоїстий, а не монолітно-цілісний, характер праці з'явилися у Маркса ще під час його роздумів про те, звідки береться двоїстий характер товару, відзначений ще Арістотелем: з одного боку, вартісна визначеність товару, а з другого — безпосередньо споживча, речова його визначеність. Адже Арістотель вказав лише на факт такої визначеності, зупинившись перед відповіддю стосовно того, звідки вона береться.

Уже в цих роздумах Марксу довелося не тільки проаналізувати все, що було виявлено його попередниками, але й багато в чому уточнити або ж деталізувати їхні відкриття. Зокрема, Маркс повністю використав відповідь Петті щодо джерела вартості товарів (робочий час, витрачений на їх виготовлення). Так само детально зупинився Маркс на речовій визначеності товару, котра на перший погляд хоч і постає як тільки якісна його визначеність, насправді містить у собі ще й «кількість даної якості».

Так, коли ми маємо одну хлібину певного сорту — це одна справа. І справа стає зовсім іншою, коли перед нами, скажімо, уже 10 хлібин того ж сорту. Якість речовини кожної з цих хлібин однакова, та вміст корисної речовини у 10 хлібинах, зрозуміло, у 10 разів більший, ніж в одній хлібині. Отже, речова визначеність цього предметного багатства не може бути повністю окреслена тільки його якістю. Тому-то для назви такої єдності якості і кількості, уособленої

в предметній визначеності товару, економісти услід за Марксом і вживають термін — «споживча вартість».

До речі, дехто з нинішніх фахівців-економістів, не продумавши для себе як слід поняття споживчої вартості, пропонує новий термін — так званий «квалівал» («суму якості»). Невеличка начеб поправочка, але шкідлива і помилкова украй. По-перше, нічого нового тут немає. Навпаки, позиція «квалівалу» означає навіть крок назад, бо у понятті споживчої вартості закладено не тільки синтез якості і кількості, а й ще одне міркування яке відсутнє у пропонованому «новому» терміні: міркування про те, що дана сума якості має значення не «сама по собі», а тільки у зв'язку з тим, чи справді вона може бути спожита, тобто чи не даремно вона з'явилася на світі у процесі виробництва. Адже мені, як зголоднілій людині, потрібна, щоб утамувати голод, не взагалі дана якість хліба, а цілком певна кількість хліба цієї якості: скажімо, 500 грамів такого хліба на добу. Якщо ж мені запропонують 2 кілограми такого хліба на добу, то півтора з них, хоч і стануть «квалівалом», тобто хоч і матимуть ту ж саму якість, що й півкілограма, який я з'їм, споживчою вартістю стати не зможуть: вони виявляться просто-напросто зайвими, бо в нашому прикладі не зможуть бути спожиті. Щоб бути споживчою вартістю, речова визначеність товару повинна відповідати певній наявній індивідуальній, груповій чи загальнооспільній потребі, відповідати їй і кількісно, і якісно.

Крім того, «квалівал» мимоволі створює, хотіли б цього його автори чи ні, хибне уявлення про залежність якості від вартості і навпаки. Адже якість не залежить від вартості, як здається на перший погляд багатством, так само як і вартість не залежить від якості. Це ми особливо

ясно побачимо з тобою, юний друже, коли потрапимо на континент Якості.

Та повернімося до споживчої вартості у її справді науковому, а не буденному, сприйнятті. Перш за все вона виражає собою, безперечно, предметну форму багатства. А всякий предмет, як ми вже знаємо,— це просто речовий результат якогось безпосереднього процесу. Те, що у ході процесу було рухом, тепер, опредметнене, стало спокоєм. Отже, споживча вартість — це предметний результат якогось попереднього процесу. Якого ж саме?

Перш за все, звичайно,— результат процесу праці. Але, уточнює Маркс, не «праці взагалі», бо «праця взагалі», як встановив ще Петті, створює вартість («і тільки вартість!» — робить наголос Маркс). Споживча ж вартість — це результат не праці взагалі, а, навпаки, тільки цілком певної, якісно особливої, неповторної за своїм конкретним змістом праці. Наприклад, гірник не знайде в алмазонасній жилі хліба, скільки б робочого часу на це не витратив, а хлібороб на своєму полі не виростить алмазів, скільки б він їх тут не сів. Тому-то й діють вони, гірник і хлібороб, кожен у процесі своєї особливої, несхожої на всі інші її види, праці також зовсім несхожим чином: хлібороб забезпечує оранку свого поля, сіє зерно, а не абищо, косить і молотить; гірник же вибирає й перебирає алмазонасну породу, відшукує у ній дорогоцінний мінерал. Саме через це такі два різні види праці і не можуть бути зіставлені чи порівняні один з одним якісно, бо це зовсім не схожі за своїми конкретними ознаками і за своїм змістом процеси.

Ось цей якісний, змістовний бік трудового процесу Маркс і називає конкретною працею і доводить, що одну конкретну працю немає ніякої можливості порівняти чи співставити з іншою



ΓΕΛΙΟΛ

★

ΓΑΤΥΔΗ

ΚΥΜΑΡ

★

ΒΖΗΣΡΑ



Ю П И Т Е Р

М А Р С

М Е Р К У Р И Й



конкретною працею — коли, звичайно, мати на увазі саме їх, тобто коли брати у ролі «одиниць сумірності» ці їхні неповторні і несхожі між собою особливості, своєрідності. Таких «одиниць сумірності» просто не виявляється у природі! Вважати інакше означало б приблизно те ж саме, що й обстоювати логічність вимірювання довжини земного екватора кілограмами чи тоннами.

Але ж різні види праці все-таки порівнюються між собою, як показав ще Петті! Та в тім-то й справа, що порівнюються вони між собою не відмінними своїми рисами, а якраз тим, що є в них спільного. Інакше кажучи, різні види праці співставляються один з одним через те, що є в них однакового. А цим однаковим у всіх без винятку видах людської праці виявляється фізіологічна енергія, витрачена тим, хто працює.

Вона, ця людська фізіологічна енергія, і стає тим, через що можна порівняти між собою несхожі за змістом види праці. Адже вирощує людина хліб чи добуває алмази — все одно вона витрачає свою життєву, фізіологічну енергію. А для енергії вже можна, і навіть слід, знайти спільну одиницю виміру її кількості: наприклад, ерг, чи ватт, чи кілограмометр. Помноживши ж величину енергії на час її дії, ми можемо дізнатися і про кількість виконаної завдяки їй застосуванню роботи.

Ось по цій кількості роботи і можна забезпечити сумірність, порівняність якісно різних видів праці. Тільки при цьому не треба забувати, що вказана порівняність не якісна, а тільки кількісна, і що порівнюються не особливості різних видів праці, а тільки те, що є в них спільного — кількість затраченої кожною з них роботи.

Якраз цю кількісну сторону праці Маркс і називає працею узагалі, або ж, що одне й те ж — абстрактною

працею. Отже, порівнювати працю одну з одною можна тільки як абстрактну працю з абстрактною працею, а не як різні конкретні праці.

Фрідріх Енгельс зазначає, що англійська мова має два різних слова для позначення двох різних сторін праці. Праця, якісно визначена, котра створює споживчі вартості, називається «work» на противагу «labour»; праця, що створює вартість і вимірюється лише кількісно, називається «labour» на противагу «work».

Звичайно, у цілісному трудовому процесі абстрактна і конкретна праця не розділені одна від одної глухою стіною. Навпаки, вони тут злиті воєдино, діють водночас. Але для нас безсумнівно тепер і те, що такий цілісний процес має у своєму складі обидва ці свої, по суті протилежні, моменти. І усвідомити їх було зовсім не просто! Якраз через це людський розум і добирався так нелегко і не відразу до вказаної таємниці. Але, як бачимо, добрався і зміг зазірнути у саму її серцевину!

Ця перемога — надзвичайне досягнення людського генія. Недарма сам Маркс вказував, що найбільше достоїнство головного твору його життя, безсмертного «Капіталу», полягає у повсюдному врахуванні двоїстого характеру праці і використанні методу матеріалістичної діалектики.

Можливо, декому з учасників експедиції на нашу незвичайну планету може здатися, що розкладання праці на дві складові — просто марне мудрування навколо дрібниць. Та на це можна відповісти словами самого Маркса: що ж, це і справді... дрібниці! Але «дрібниці» такого ж роду, як і ті, що з ними має справу мікронаATOMія, або ж, додамо вже від себе, як ті, що з ними має справу фізика елементарних часток. Там теж необхідно мати на озброєнні потужні, аж до новітніх електронних, мікроскопи,

гігантські прискорювачі мікрочасток — синхрофазотрони тощо. І ось роль подібних приладів тут, в економічних дослідженнях, виконує лише сила абстракції, тобто якраз оте «мудрування» — але, звичайно, послідовно наукове, обгрунтоване.

Який це незамінний інструмент, ти, юний друже, уже мав нагоду не раз за нинішні наші мандри перекопатися. Згадай хоча б роль «мікрохірургії» окремого акту обміну товарами для розуміння найглибших причин поневолення робітника капіталістом. Так само стоїть справа і з розглядом «дрібниць», пов'язаних з роллю двох складових процесу праці — її конкретного і абстрактного моментів. Знання їхньої взаємодії всередині процесу праці дає змогу усвідомити такі економічні закономірності, важливість яких не можна переоцінити. Наприклад, ту закономірність, що продуктивна сила праці належить не абстрактній, а конкретній її складовій. Це означає, що чим менше витрачається абстрактної праці на одиницю споживчої вартості — тим вища продуктивність праці, або, інакше, це означає, що продуктивність праці обернено пропорційна кількості абстрактної праці (або, що одне й те ж, величині вартості) і прямо пропорційна моці праці конкретної — отже, моці знання, розуму, науки. Усе це ох як багато важить для планети, де все крутиться навколо осі, яка не випадково називається тут віссю Продуктивності.

Або ж візьмемо ту істину, що саме двоїстість характеру праці виявляється найглибшою основою, яка зумовлює виробництво багатства у двох його формах — формі «економіки» (предметно-споживне багатство) і формі «хрематистики» (суспільний виграш багатства).

Подальший аналіз двоїстого характеру праці неминує приводить і до

такого фундаментального висновку: конкретна праця не залежить від тих чи інших суспільних форм. Навпаки, останні залежать від неї. При цьому, звичайно, залишається безперечним, що висота розвиненості самої конкретної праці різна на різних етапах і рівнях людської історії. Маючи на увазі саме незалежність конкретної праці від різних суспільних форм, Маркс, говорячи, що праця є вічною необхідністю для людини і людства, підкреслює, що мова йде тут не про «працю в цілому», а лише про працю конкретну. Бо завдяки тільки їй стає можливим обмін речовин між людиною і природою, отже — стає можливим і саме людське життя...

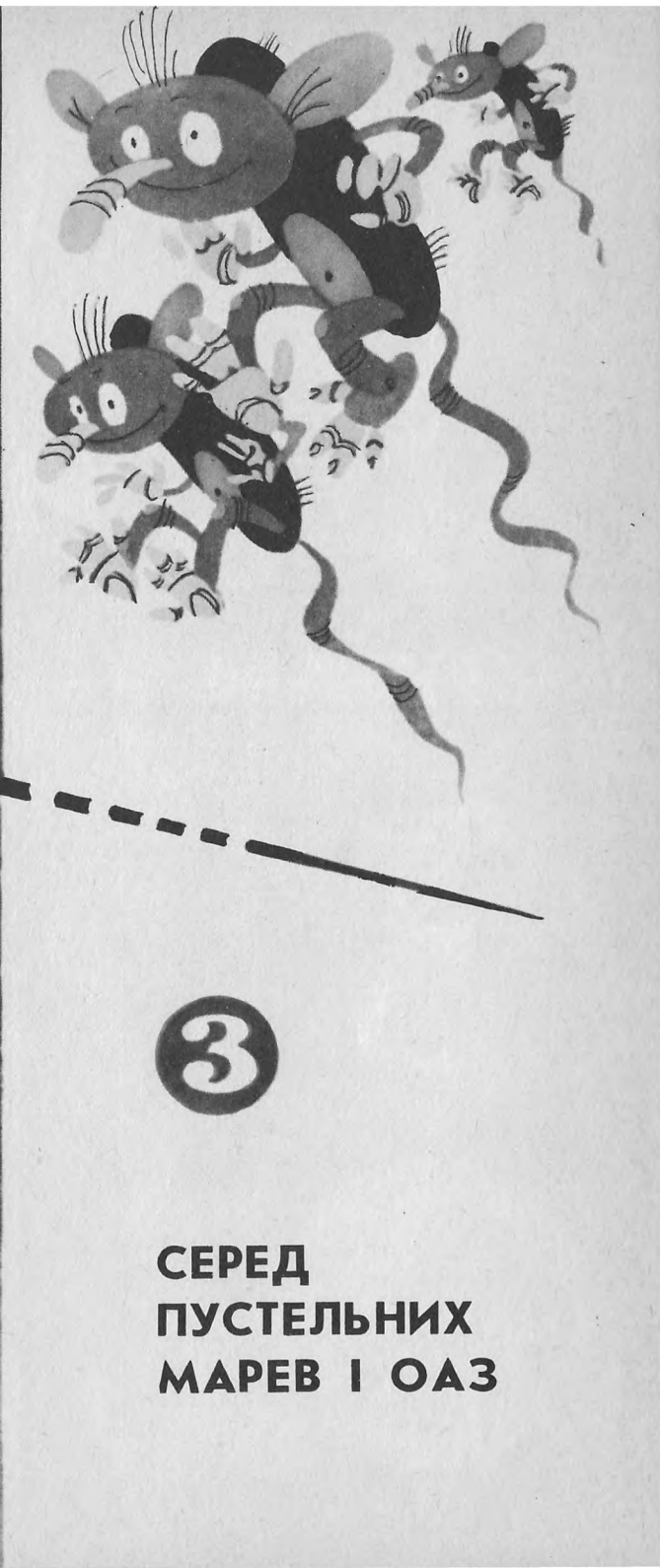
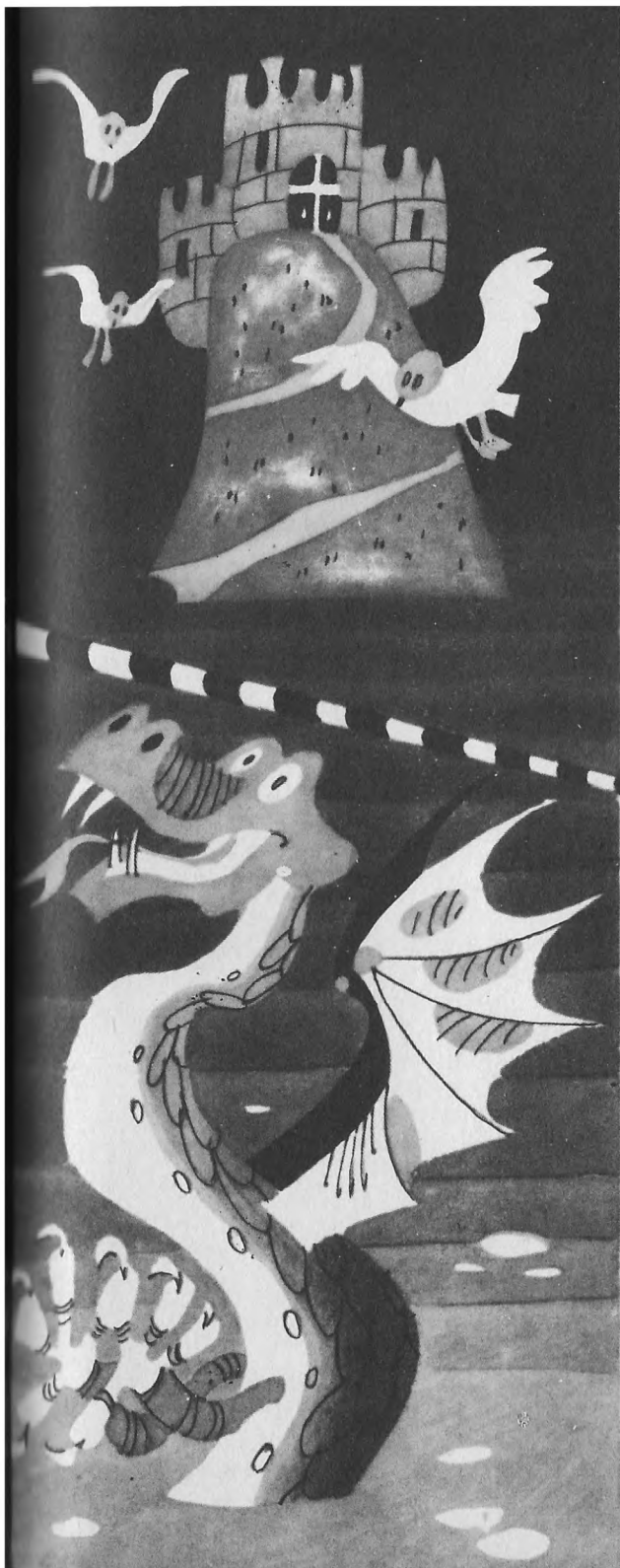
Ти, юний друже, уже досить упевнено почувашся на шкільних уроках біології з її особливим мікросвітом. То невже тебе може знітити мікросвіт планети Економіка?

А він, до речі, дається тут взнаки на кожному кроці. Зокрема й у такому особливо цікавому її районі, як широта Марев. Ця широта як речучі широти на планеті Земля: погрожуює мандрівникові численними небезпеками. Невипадково ж, щоб перевірити підготовленість до зустрічі з нею будь-якого прибульця, планета Економіка зустрічає його спочатку тільки в цьому районі. Саме на широті Марев влаштовується йому перший і найсерйозніший екзамен. І саме звідси починаються подальші дослідницькі маршрути до всіх інших місцевостей планети — від полюса Минулого до полюса Майбутнього, від півкулі Споживчого Виробництва до півкулі Виробничого Споживання, від континенту Якості до меридіана Сім'ї і далі.

... Отже, увага: вмикаємо гальмівні двигуни нашого променевого диволайнера.

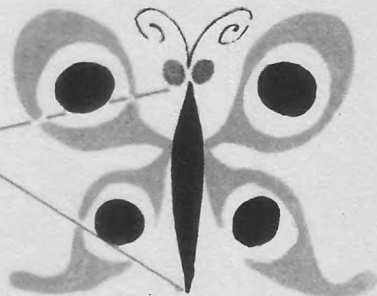
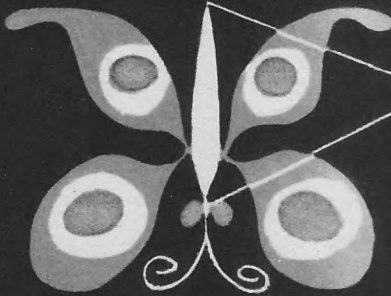
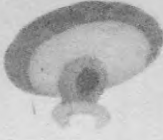
Перед нами — перший район планети Економіка: її широта Марев!





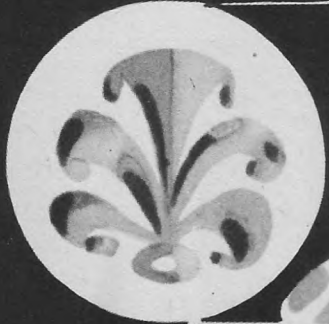
3

**СЕРЕД
ПУСТЕЛЬНИХ
МАРЕВ І ОАЗ**



ҚАБАН

НАБІР



З АРСЕНАЛУ СЕСТРИ КОРОЛЯ АРТУРА

... Хто з нас не чув про романтичну землю, яка продовгуватим островом простяглася біля південно-східного узбережжя Африки,— Мадагаскар? Столицю цієї острівної країни місто Антананаріву і головний її порт Тимитаве зв'язує траса з одним вельми небезпечним поворотом. Ця небезпечність досить своєрідна. Передвечірньої пори сонце часто малює тут приголомшливо-фантастичні картини: невимовної краси палаци, фігури якихось неземних істот, рухливі заворожливі світлові силуєти...

Ці безплотні видіння призводили часом до автокатастроф. Тому зараз тут встановлено унікальний дорожній знак. Він попереджає мандрівників: «Обережно — міраж!»

Світові інформаційні агентства подали звістку про цей захід мадагаскарської автоінспекції як екзотичну сенсацію, що явно мала на меті лише розважити нудьгуючого на дозвіллі газетного читача. Але факт заслуговував на те, щоб глянути на нього дещо серйозніше. Бо подібний «знак» не зайвим було б узяти кожному, хто вирушає у життєву дорогу. Озброїмося ж ним і ми у нашій мандрівці.

Недарма ж і давні наші попередники зовсім нежартома ставилися до проблеми міражу, марева. У серії середньовічних лицарських романів про Трістана й Ізольду однією з головних героїнь є сестра короля Артура — фея Моргана. Вона вміла викликати різні перетворення, зокрема марева, і з їхньою допомогою зваблювала на хибні шляхи найдосвідченіших мандрівників. Пізніше явище міражу дістало ім'я цієї чарівниці — фата моргана («фата» італійською мовою означає «фея»). Цю назву маре-

ва використав згодом класик української літератури Михайло Коцюбинський.

Розповідаючи про родовід марева, А. П. Коваль у книжці «Крилате слово», яка вийшла у видавництві «Радянська школа», зазначає: мерехтіння повітряних придорожніх струменів може витягти невеликий пагорб у видовище гірського пасма, а високу скелю перетворити для наших очей у ледь помітне підвищення. І подорожній, заворожений таким міражем, перстає стежити за справжнім шляхом, збивається з нього і часто гине. Не випадково старовинне арабське прислів'я твердить: «Людина в пустелі може помилитися тільки один раз!» Тобто так само, як і мінер при знешкодженні мін...

Але в чому ж полягає таємниця усякого марева? Яка його природа?

З шкільного курсу фізики ми знаємо: у відбитті й заломленні світла. Оптичні відбитки предметів передають зовнішні обриси своїх оригіналів часто у зміненому, навіть у спотвореному вигляді.

Подібні оманливі ефекти властиві не тільки оптичному, а й будь-якому відбиттю. Бо відбиття — універсальна властивість матерії у всіх її станах. І саме тому нам важливо розібратися принаймні з найголовнішими законами усякого відбиття і навіть відображення. І перш за все добре запам'ятати той безперечний факт, що всі вони за самою своєю природою обов'язково... дзеркальні!

Дивлячись у люстерко, ми звертаємо увагу на те, що, наприклад, наша ліва рука, ліве око, ліве вухо, взагалі ліва половина всього відбитого у люстерку нашого тіла і оточуючого нас реального світу виглядають ніби... правими! Точніше, якби ми самі із своїм реальним оточенням насправді стали на місце такого дзеркального відбиття, то права і ліва половина

останнього виявилися б просторово протилежними відбитій реальності. Ліва рука зайняла б місце правої, права — лівої, і так далі. Або ще: написаний чи надрукований на аркуші паперу текст прочитати у дзеркальному відбитті якщо й можливо, та все ж нелегко — і саме через «перевернутість» останнього зліва направо... І навпаки, «зворотно» написаний текст читається у відбитті з люстерка легко, як звичайний!

Узагалі в усякому, а не тільки оптичному відбитті все виглядає так чи інакше навпаки. У зображенні предмета, пропущеного через оптичну лінзу, верх стає низом, низ — верхом. На відбитку негативної фотоплівки світлі деталі сфотографованого предмета виходять темними, темні — світлими. Заглиблення форми, у якій відливається гіпсова чи металічна деталь, обертається випуклістю на самій деталі і навпаки.

Таким чином, оте «навпаки» виявляє себе як перший і найуніверсальніший закон будь-якого відбиття й відображення незалежно від того, у якій сфері реальної дійсності чи у якому шарі свідомості вони мають місце.

Візьмемо наш зоровий апарат, особливо такий його важливий орган, як око. Воно разом із кристаликом являє собою своєрідну оптичну лінзу. Проходячи через неї, зображення даного реального предмета, їхньої групи чи загалом узяті реальної панорами стають, як ми вже знаємо, з ніг на голову. Ось і на задній стінці нашого ока, на його сітківці, вицяткуваній чутливими нервовими закінченнями, які вловлюють світлові сигнали і відправляють їх по спеціальних нервових каналах у наш головний мозок, весь оточуючий нас світ відпечатується теж «догори ногами». Тому й виявляється, що коли, скажімо, хірурги-окулісти видаляють з допомогою скальпеля вроджену катаракту

(плівку-нарост на оці) уже в дорослих людей, які до того часу через це своє захворювання були сліпими, то на перших порах після подібної операції такі люди й справді сприймають навколишній світ... саме як перевернутий з ніг на голову.

Правда, тільки на перших порах. Бо потім усе стає на свої місця, — як і в людей, що не знали такого захворювання органа зору.

Чому?

А тому, що тут вступає в дію вже не тільки сам оптичний апарат нашої системи зорових сприйнять, а й суто нервова його складова — ця друга, прихована, неоптична лінза, яка विकристалізовується в нас з набуттям життєвої практики у найглибших надрах мозку. Це вона, ота нервова лінза, ще раз, уже повторно, перевертає догори ногами зображення, одержане спершу на сітківці нашого ока. Але, запам'ятаймо добре, вже не в самому оці, а у центрах зорових сприйнять нашого мозку.

Як же відбувається сам процес «повторного перевертання» зображень безпосередньо у нашій свідомості?

Про перший переворот справжнього зображення сигналізують людській свідомості у цілому... не очі. Він, цей переворот, виявляється тільки згодом, тільки завдяки розбіжності між нашим безпосереднім, прямим зоровим сприйняттям і даними про навколишній світ інших наших відчуттів: слуху, дотику тощо. Адже кожне з цих інших наших відчуттів зовсім не просте, а має у своєму складі також і просторову функцію — вловлює напрям розташування «свого» подразника. І коли, наприклад, побачивши якийсь предмет, ми потім торкаємо його, то мимоволі зіставляємо однакові, просторові функції двох по суті різних відчуттів: зору й дотику. Тому-то окремо взяте зорове відчуття, увійшовши «од-

нобоким» елементом зорового відбитку у цілісну вищу нервову систему, виявляється тут у меншості перед іншими чотирма відчуттями. І тому воно змушене підкоритися більшості, змінити своє власне уявлення про реальне розміщення сприйнятих ним об'єктів.

Отже, коли таке своєрідне голосування на не менш своєрідних зборах відбулося, це знаходить свій прояв у кінцевому, вже узаконеному і обов'язковому надалі до виконання нашої свідомості, загальному рішенні таких зборів: створити і щоразу вводити в дію ще одну, але вже не оптичну, а «нервову» лінзу.

Отже, щоб оптичне зображення предмета правильно відбилася у людській свідомості, воно повинно бути... двічі перевернутим, двічі «неправильним»! Але «неправильним», звичайно, лише у певній, правильній послідовності. Тільки тоді ми правильно сприймемо просторове положення предмета. Або, як говорять про це філософи, адекватно сприймемо його положення своїм зоровим відчуттям.

Однак тут може виникнути сумнів: а чи повинні ми в такому разі довіряти як окремим нашим відчуттям, так тим більше і їхнім комплексам? Око ж он як підводить нас! То чому ж не може бути примарним і кожне з інших наших відчуттів, і вся їхня система загалом у будь-яких комбінаціях?

Ну, по-перше, навіть окремо взяте око теж сповіщає нам чимало правди про навколишній світ. Бо породжене воно у процесі еволюції живого на землі не чим іншим, як самим світлом, на яке й реагує своїми сприйняттями. Коли б не було у реальній, незалежній від наших відчуттів дійсності самого світла з його цілком певною, специфічною природою,— не було б і відповідних йому зорових органів з усіма їхніми конкрет-

ними «деталлями». «Усі ми, о Сонце, дивимось твоїми очима!» — вигукували ще давні греки, показуючи цим, що вже й вони, хоч іще й інтуїтивно, а не до кінця усвідомлено, сприймали цей факт: факт відповідності органу зору і його показань природі самого світла, а отже і факт безперечної істинності, правдивості цих показань.

А по-друге, ні саме світло, ні наша «оптична лінза» не винні в тому, що оптичне зображення дійсності перевертається в оці з ніг на голову. Навпаки, ця їхня безумовна помилка у той же час є і їхньою безперечною заслугою! Бо у факті «перевороту» справа стосується вже не тільки самого по собі світла чи самого по собі ока, а значно більш загального і тому незрівняно універсальнішого і всесильнішого явища, а точніше, властивості природи: її здатності у будь-якому своєму стані, у будь-якій специфічній формі прояву до відображення.

Так що органи відчуттів, навіть узяті окремо, все-таки заслуговують на довіру. І тим на більшу, чим органічніше кожне окреме наше відчуття, як у прикладі з оком, спілкується із своїми сусідами і враховує також і їхні дані про навколишній світ.

Це добре видно уже тоді, коли ми розмірковуємо, чим народжена ота друга наша лінза нервового апарату, яка ще раз перевертає для нашого нормального сприйняття просторове положення оточуючих нас предметів. Відповідь тут хоч і не проста, але може бути виражена у кількох словах: «Трьома типами процесів людської життєдіяльності: живим спогляданням дійсності, абстрагуванням і практикою».

Особливо цікаво було б хоч побіжно ще раз зупинитися на другому з цих процесів — процесі абстрагування. Оті «збори» різних наших від-

чуттів з одного приводу (як у нашому випадку з приводу просторового сприйняття нами предметів) і являють собою суттєву модель абстрагування. Саме на таких «зборах» немовби згащують усі інші особливі риси кожного конкретного відчуття — крім однієї, спільної для всіх відчуттів риси. Подібне збагачення кожного даного відчуття, таким чином, купується ціною... його збіднення. І не дарма серед найбільш відомих парадоксальних афоризмів Козьми Пруtkова ми знаходимо і оцей: «Не вір очам своїм!»

«Коллективна мудрість» різних відчуттів може стосуватися, отже, тільки загальних властивостей дійсності (у чому й полягає сила абстракції). Але це досягається ціною певного відриву від конкретного багатства дійсності.

Отже, абстрагування теж не завжди безгрішне, і тому йому потрібен свій суддя.

Такий суддя є. А ім'я йому — практика.

Це вона, повсякденна людська практична діяльність, постійно корегує, уточнює, підправляє і перевіряє наші сприйняття. Вона, практика, тому вища і від живого споглядання, і від абстрагування, хоча і не може повністю замінити собою своїх попередників по тріаді пізнання. Вона для людського типу освоєння світу — лише «знак оклику» вказаної тріади. В. І. Ленін визначав це так: «Практика вище (теоретичного) пізнання, бо вона має не тільки достойнство загальності, але й безпосередньої дійсності».

Це, звичайно, означає не рабське схиляння людини перед будь-якою практикою, а тільки те, що достойнства загальності і безпосередньої дійсності притаманні практиці автоматично, «самі по собі», але в той же час... не даються відразу і в повному обсязі нашій свідомості! Отже, щоб

усвідомлено підійти до практики, ми маємо спершу і конкретність (безпосередність) дійсності, і загальність цієї ж дійсності зробити набутками нашого розуму.

Але такі набутки врешті не можуть бути відірваними один від одного і від практики. Тобто якщо ми хочемо зробити свою життєдіяльність справді свідомою, ми не можемо задовольнитися будь-яким одним окремо взятим елементом названої тріади.

Скажімо, зупинка на першому етапі пізнання — задоволеність тільки одним живим спогляданням дійсності — неминуче ввергає людину у стан на зразок того, у якому опинився безіменний бездомник-бурлака — один з персонажів Андрія Платонова, російського радянського письменника, літературного вчителя Ернста Хемінгуей. Той бурлака усе своє життя нічого не робив. До п'ятдесяти років він тільки дивився навколо і чекав, «що вийде врешті із загального неспокою, щоб відразу почати діяти після заспокоєння світу». Він не був одержимий життям. Його руки так і не піднялися на жодне загальнокорисне діяння. Народившись, він здивувався і так прожив до старості з голубими очима наївного молодика. Коли йому, скажімо, намагалися пояснити, від чого дме вітер, то він ще більше дивувався і нічого не розумів, хоча точно відчував походження вітру: «Та невже? Скажи, будь ласка! Отже, від сонячного пригріву? Миле діло!» Коли ж йому пояснювали, що пригрів — «діло не миле, а спека», він дивувався: «Спека?! Бач ти, відьма яка!» Бурлака тільки перекидав своє здивування з одної речі на іншу, але нічого, зазначає Платонов, глибоко не усвідомлював. «Замість розуму він жив почуттям довірливої поваги». Дощ і той діє, а він так і помер, нічим не зачепивши природи, не давши ні добра, ні зла їй.

Йому дано було тільки «здається» і зовсім лишилося недоступним «насправді»...

ВІД «ЗДАЄТЬСЯ» ДО «НАСПРАВДІ»

Отже, саме через обмеженість пізнавальних можливостей живого споглядання дійсності той же, наприклад, наш орган зору ще недостатній сам по собі для правильного сприйняття нами навіть суто оптичних обрисів навколишнього світу.

Інакше кажучи, з правильними зоровими сприйняттями жоден з нас, навіть народившись зрячим, не народжується! Ми лише далі, лише в процесі практичного контактування із зовнішнім світом, набуваємо здатність правильно сприймати просторове положення оптичних обрисів навколишніх предметів і панорам. Адже «перевернуте» сприйняття цих обрисів властиве не тільки дорослим, які щойно звільнилися від вродженої катаракти, а й усім без винятку зрячим новонародженим. Тільки весь наступний ряд контактів інших органів відчуттів немовляти з навколишнім світом і оточуючими предметами — маминою рукою, стінками колиски, голосами рідних тощо — поступово і формує в малечі оту другу, «нервову лінзу».

Цей процес цілком природний. Через нього неминуче проходить кожен із зрячих. Однак, оскільки для всякого народженого зрячим малюка він починається вже на перших кроках життя, коли свідомості і пам'яті той ще не набув, то ніхто з нас і не пам'ятає про нього. Тому про цей процес у всіх його подробицях можуть нам, дорослим нормальним зрячим людям, повідати хіба що інші дорослі, які позбулися у зрілому віці вродженої катаракти.

У цьому, між іншим, коріниться можливість виникнення ще одного «марева», ще однієї ілюзії, від якої набагато важче звільнитися, аніж від явно перекинутого у свідомості оптичного зображення,— ілюзії про те, що здатність правильно сприймати видимі обриси навколишнього світу нібито дана нашій голові «сама по собі», незалежно від цього світу, від народження, і що буцімто врешті первинною є наша свідомість, а не сам цей незалежний від неї світ... Недарма стара мудрість твердить: те, що стало справою розуму, повинно спочатку стати справою досвіду, справою практики.

Тому мало бачити у процесі відбиття й відображення просто діалектичний процес, процес єдності протилежностей, процес «роздвоєння» на об'єктивне і суб'єктивне у сприйнятті світу, тобто мало бачити тут «діалектику взагалі». Необхідно при цьому ще й міцно триматися за матеріалістичну суть цього процесу. К. Маркс спеціально вказував, що його діалектичний метод щодо своєї основи не тільки відмінний від гегелівського, тобто ідеалістичного, але і є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, що його він навіть перетворює під назвою ідеї в самостійний суб'єкт, у «творця, будівничого, деміурга» дійсності, є першоосовою всього, первинним фактором, а сама дійсність — вторинним... Вона, дійсність, за Гегелем,— лише «зовнішній прояв» мислення... «У мене ж,— говорить К. Маркс,— ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній». Тому матеріалістичній діалектиці органічно чужа будь-яка містика. «У Гегеля,— продовжує К. Маркс,— діалектика стоїть на голові. Треба її поставити на ноги, щоб розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно».

Отже, юний друже, тільки у процесі становлення нашої свідомості на базі вказаної вище «тріади» пізнання формується в нас механізм відповідного, адекватного дійсності, сприйняття її нами. А оскільки цей механізм такий не простий, це дозволяє нам знайти пояснення факту надзвичайної ваги: принципову можливість істинного пізнання світу і в той же час принципову можливість розбіжностей, неточностей, помилок у наших сприйняттях між тим, що нам здається, і тим, що є насправді! І це стосується не тільки сфери оптичних сприйняття, а й будь-яких інших явищ, подій і фактів багатопланової, різнобічної і «багатоповерхової» дійсності...

Про це ще більше, ніж безпосередній наш досвід, говорить нам наука.

Яскраво показав такі її висновки свого часу визначний англійський учений Майкл Фарадей у серії лекцій, прочитаних ним, між іншим, спеціально для школярів з 1826 по 1860 роки у Лондоні, у Королівському інституті.

У коло обов'язків співробітників інституту входило не тільки проведення досліджень, а й популяризація знань. Фарадей у юності був постійним слухачем тутешніх знаменитостей, які вплинули на його рішення присвятити своє життя науці. А коли сам став працювати тут, не забув про власний важкий шлях до висот творчості через самоосвіту (син коваля, Фарадей не закінчив навіть середньої школи), про те, як допомогли йому правильно обрати життєвий шлях дослідники попередніх поколінь. Протягом десятиліть агітував Фарадей хлопчаків за фізику. За цей час він прочитав їм дев'ятнадцять величезних курсів лекцій!

На жаль, тільки дві з них, останні, дійшли до нас — інші просто не записувалися... Ці ж дві записала, випад-

ково потрапивши на них, доросла людина,— Вільям Крукс, котрий потім, до речі, теж став видатним ученим, президентом Королівського наукового товариства...

Так ось, у лекції про історію такої начебто простенької, усім нам відомої речі, як звичайна свічка, у горінні якої, за його переконанням, так чи інакше беруть участь усі закони природи, Фарадей звертав увагу своїх юних слухачів на форми сприйняття людською свідомістю суті фізичних явищ. Учений підкреслював фундаментальну з його погляду думку про те, що «найбільш підходящий для нас предмет — це не той, який кращий від усіх з погляду, а який кращий від усіх на ділі», і що «сильне полум'я, яке ви тільки-но бачили на грудці вати, змоченої спиртом, ніколи не має тієї форми, у якій ми його сприймаємо». Бо, виявляється, насправді те полум'я над ватою (як і полум'я свічки) складається з багатьох його різних форм, які змінюють одна одну з такою швидкістю, що ми їх сприймаємо тільки злитними. Ці складові полум'я, наголошував Фарадей, існують не одночасно, але здаються нам одночасними тому, що ми бачимо швидко зміну цих форм.

А ось ще одна з багатьох ілюзій, до якої причетний уже не тільки зоровий фактор, а й інші ланки нашого «свідомісного ланцюга»,— яскравість полум'я.

Від чого вона залежить? Перший поверховий погляд дає начебто самоочевидну, безсумнівну відповідь: тільки від температури полум'я. Мовляв, чим вища температура полум'я — тим воно і яскравіше. Насправді ж це лише один з факторів, до того ж часто і не вирішальний, хоча й обов'язковий.

І Фарадей на очах у юних своїх слухачів проводить дослід з так званім «друммондовим світлом» — ви-

находом англійського капітана Томаса Друммонда. Запропонована ним пальниця, де водень згорає у кисні, сама по собі дає мало світла. І не тому, що тепла тут мало — навпаки, подібне полум'я має чи не рекордну для теплових хімічних реакцій температуру! — а тому, що у ньому відсутні... тверді часточки, які нагріваються і від цього світяться, що більшість з нас по незнанню своєму і вважає за світло самого полум'я. Знахідка Друммонда, яка добре прислужилася на той час мореплавцям, особливо для світлової сигналізації під час нічного плавання в океані, полягала в тому, що він ввів у таке високотемпературне полум'я... звичайне вапно. Для того, щоб розжаритися, воно вимагає високої температури, та зате дає яскравість, що може позмагатися із сліпучістю вольтової дуги і майже дорівнює яскравості сонячного світла. А став такий світильник надбанням тогочасних мореплавців тільки завдяки тому, що Друммонд зміг розрізнити «здається» і «насправді», зміг побачити, що вирішальною причиною яскравості усякого полум'я часто виявляється не така «самоочевидно-єдина» умова, як його температура, а й дещо інше.

... Уже фарадеївські приклади дають змогу побачити, що часто існує дуже серйозна різниця між тим, що виступає у вигляді форми, і тим, що цією формою виражається! Засвоївши це, ми зрозуміємо і певну неминучість через особливості самої природи відбиття й відображення появи на окремих етапах нашого свідомісного розвитку різниці між «здається» і «насправді».

Але розуміння цієї істини зовсім не дає нам права приходити до того висновку, де перші враження, перший підхід до предметів, подій, явищ дійсності для нашої свідомості начеб зовсім не мають сенсу, начеб геть

беззмістовні. Ні і ще раз ні! Мова тут іде про інше, а саме: тільки про те, що на таких найперших підходах («полум'я має якраз ту форму, у якій ми його сприймаємо», «яскравість полум'я залежить тільки від його температури» тощо) не можна зупинятися, не можна раз назавжди і до кінця задовольнятися ними, вважати їх вичерпними для людського пізнання світу.

Більше того, слід окремо наголосити, що цей спосіб мислення, «духовно-практичного мислення», точніше, ця часткова його здатність, є не тільки першою, але і неминучою, обов'язковою складовою всього арсеналу нашого сприйняттевого озброєння. Треба б тільки пам'ятати, що це — саме складова, а не весь арсенал! І зовсім не випадково класики марксизму-ленінізму багато разів повторювали, що такий «зовнішній» і «поверховий» («метафізичний», «застиглий») спосіб мислення навіть є правомочним і необхідним, але, звичайно, лише у певних галузях і межах, більш-менш широких, зважаючи на характер самого предмета, на характер тих подій і явищ, які відбиваються у нашій свідомості.

Однак істиною є й те, що рано чи пізно, а такий метод мислення досягає тих меж, за якими він стає одностороннім, відірваним від реальності і тому безсило загрузає у нерозв'язних для нього суперечностях. Тому за окремими речами він нездатен побачити їх взаємного сплетіння, за їх теперішнім легко сприйнятним станом — процесів їх виникнення і зникнення, за деревами нездатен побачити лісу...

Яскравою ілюстрацією може тут бути загальновідома проблема, що неминуче постає перед усякою людиною, як тільки вона починає думати про Всесвіт і своє місце у ньому: що навколо чого обертається — Сон-

це навколо Землі чи навпаки? Наші перші сприйняття взаємного руху цих двох об'єктів свідчать, що загадки тут не існує, що відповідь однозначна: Сонце обертається навколо Землі. І такий геоцентричний (від «гео» — Земля) погляд справді практично влаштував людей до Міколая Коперника, Джордано Бруно і Галілео Галілея. Адже його до часу вистачало для повсякденних людських потреб. Однак коли життя змусило переглянути усталений геоцентричний погляд — як же дорого коштував цей «другий переворот» у людській свідомості його першопрохідцям! Джордано Бруно, наприклад, — смерті на інквізиторському вогнищі. Галілео Галілею — моральних мук привселюдного відречення від істини...

Нам тепер, звичайно, навіть смішно перебирати всі «аргументи» геоцентричної системи світу, у якій точкою відліку, центром Всесвіту була наша рідна планета. Але тут треба підкреслити і те, що сучасні точні дані з цього приводу здалися б докоперніківському так званому «здоровому глуздові» не тільки вершиною найзліснішої гріховності й аморальності, а й безнадійним маренням божевільного!

Ось цей стан зовнішнього сприйняття реальності у його зупинці, а не все загалом узятє зовнішнє сприйняття (ми ж і досі, їдучи з міста у місто, не розраховуємо свій шлях на основі міжзоряних сил і зв'язків) Ф. Енгельс і називає презирливо «здоровим глуздом». І додає, що «цей шановний пан у чотирьох стінах свого домашнього вжитку починає переживати дивовижні пригоди, як тільки він наважується вийти на широку дорогу досліджень».

К. Маркс, у свою чергу, називав ту ж форму сприйняття світу не менш зневажливо «ходячою» і ще «так званою громадською думкою», «короткозорістю філістерів», яким він, за

його визнання, «ніколи не робив поступок», чим відверто й пишався. Характерно, що закінчуючи свою передмову до першого видання першого тому «Капіталу», він відкрито проголошує, що його девізом по-старому лишаються слова великого флорентійця Данте: «Прямуй своїм шляхом, і хай люди говорять що завгодно!»

Така ж позиція стосовно цього кола проблем і у В. І. Леніна. Для нього обов'язковим було правило, якому він лишався вірним усе своє життя: з буденними поняттями нічого братися за наукове розв'язання хоч яких проблем.

НЕ ТІЛЬКИ У ФІЗИЧНОМУ СВІТІ

Отже, тільки магічний рентген матеріалістичної діалектики воістину має всепроникну силу. Всюди, де народжується його чарівний промінь, він висвічує навіть найприхованіші від людського ока таємниці. Всюди, а не тільки у фізичному чи навіть безпосередньо духовному світі.

Зокрема, він здатен висвітити найбільші таємниці й планети Економіка, у тому числі й таємниці її широти Марев. Саме про це й говорить таке зауваження К. Маркса, кинуте ним ніби мимохіть, а насправді надзвичайно важливе і принципове для цього гіганта людського духу: «Що речі у своїх проявах часто постають у спотвореному вигляді, визнано начебто у всіх науках, за винятком політичної економії».

А між тим «предмет» політичної економії на ділі зовсім не є таким винятком! І саме тому услід за К. Марксом Ф. Енгельс продовжує: «З економічними, політичними й іншими відображеннями справа стоїть так само, як і з відображеннями в людському оці. Вони проходять крізь

призму і тому уявляються у перевернутому вигляді — вниз головою. Тільки відсутній той нервовий апарат, котрий для нашого уявлення поставив би їх знову на ноги».

Таким справді довершеним «нервовим апаратом» у всіх сферах суспільного життя і в науках, що вивчають їх, є тільки марксизм-ленінізм! Ось чому це вчення слугує для кожного, хто зібрався в подорож на планету Економіка, тим ідеальним і несхибним «дорожнім знаком», який начисто розсіває будь-які оманливі марева.

Уже 70-річним мудрецем, загартованим у безпосередніх бойових сутичках із силами капіталу, Ф. Енгельс писав одному німецькому соціал-демократові, який вирішив для більш глибокого вивчення міжнародних економічних відносин переїхати на постійне місце проживання у Цюрих: «Ви там можете навчитися багато чому в галузі економіки, особливо ж, якщо будете весь час пам'ятати, що Цюрих — це тільки грошовий і спекулятивний ринок третього розряду, і тому всі враження, сприймані там, ослаблені і навіть свідомо фальсифіковані через подвійне й потрійне відображення. Але ви на практиці познайомитеся з усім механізмом і змушені будете стежити за біржовими звітами з Лондона, Нью-Йорка, Парижа, Берліна, Відня і т. д. з перших рук. Тоді світовий ринок відкриється Вам в його відображенні як ринок грошей і цінних паперів... Біржовик бачить рух промисловості й світового ринку тільки в перевернутому відображенні грошового ринку та ринку цінних паперів, через це наслідок стає для нього причиною».

У цих ясних, прозорих словах ми знаходимо не тільки підтвердження переданих вище думок про загальні закономірності відображення навколишнього світу у людській свідомості. Ми ще починаємо розуміти й те, що

процеси відбиття й відображення властиві також і самому оточуючому нас світові — і природному, і суспільному, і відбуваються також у ньому, в тому числі й незалежно від нашої свідомості!

Яскравим підтвердженням правильності останнього міркування може служити перш за все знов-таки фізичний світ. Відомий мільйонам радянських телеглядачів старшого покоління кінорежисер В. Шнейдеров якось розповів про випадок, що мав місце під час його подорожі з групою мандрівників Джунгарською рівниною у 1957 році. Перед учасниками експедиції раптом на весь обрій розкинулось примарне озеро з кущами очерету, хоча насправді перед мандрівниками був тільки суходіл. У зону марева послали автомобілі, і вони прекрасно сумістилися з оманливим пейзажем: немов пливли серед голубих хвиль... Але це був ще не весь фокус! Епізод зняли кінокамерою, і вона добросовісно зафіксувала не тільки це суміщення, але ще й... відображення у неіснуючій воді автомобільної міні-колони! «Чуттєве» і «надчуттєве» органічно злилися в одній реальній і в той же час фантастичній панорамі...

Отак буває часто і в житті, тим більше — в особливо складних його сферах, до яких, поза всяким сумнівом, належить і світ планети Економіка. Реальність немовби «органічно» і «насправді» переплітається тут з фатою морганою, і не тільки уявною, але й справжньою.

І одне з головних завдань думачої людини полягає в тому, щоб поряд з пізнанням і засвоєнням усіх ефектів, властивих відображенню реальності в людській голові, у той же час оволодіти й законами відбиття й відображення, що йдуть у самому людському оточенні — природному і суспільному — незалежно від людини. Бо

тільки людському розумові під силу поставити правильні наголоси у всій, загалом уже взятій, «оптичній круговерті», у тому своєрідному «королівстві відбитих одне в одному дзеркал», причому — часто відбитих багатократно, які властиві, скажімо, капіталізму. Адже завдяки цим своїм специфічним і по-своєму закономірним, неминучим «оптичним ефектам» вказаний суспільний лад більше, ніж будь-який інший, запаморочує свідомість багатьох,— підставляючи замість реальних об'єктів їхні безтілесні образи чи навіть на ділі перевертаючи і самі ці об'єкти, і їх спостерігачів з ніг на голову або повертаючи їх на 180 градусів...

К. Маркс у багатьох своїх працях наводить силу-силенну ілюстрацій, що підтверджують таку «привидну» характеристику капіталізму, в тому числі ілюстрації не тільки суто психологічного, а й безпосередньо-економічного і політичного характеру. Скажімо, в одному з місць першого тому «Капіталу» він говорить саме про таке відбиття-відображення... одних товарів в інших товарах, котре разюче скидається на відображення особистостей одних людей у свідомості і сприйнятті інших людей. Причому стосовно товарів це відображення незалежне тут від людської свідомості і водночас воістину приголомшливе для останньої: «Форми дерева міняються, наприклад, коли з нього роблять стіл. І, одначе, стіл залишається деревом — буденною, чуттєво сприйнятною річчю. Але як тільки він робиться товаром, він перетворюється в чуттєво-надчуттєву річ. Він не тільки стоїть на землі на своїх ногах, але стає перед лицем усіх інших товарів на голову, і ця його дерев'яна довбешка породжує химери, у яких набагато більше дивовижного, ніж якби стіл пустився за власним почином танцювати».

Чим не ота шнейдерівська реальна міні-автоколона, котра не тільки суміщається з неіснуючим озером, а ще й реально відображається у його примарній «пустопорожній воді»!..

Між іншим, наводячи образ танцюючого стола, Маркс натякає цим на цілу епідемію забобонності особливого роду, яка чимось нагадує раптово виниклу на Заході вже у наші дні загальну моду на «літаючі тарілки», «екстрасенсів», «телекінез» тощо,— моду, відгуки якої докотилися й до нас. У Марксові часи про такі дива ще не чули, та зате значного поширення тоді набули так звані спиритичні сеанси, особливо сеанси «столокрутіння», що поширилися по всій Європі після поразки європейських революцій 1848—1849 років. У такий спосіб забобонні люди намагалися викликати «потойбічні сили», «передбачити майбутнє», «почути пораду від геніального покійника — Наполеона» і т. д.

І таку «пошесть забобонності» Маркс прямо пов'язав з настанням епохи європейської реакції.

Цікаво, що ця своєрідна закономірність — прямиий зв'язок з епохами суспільного застою масових «епідемії» марновірства серед усіляких філістерів — незмінно підтверджувалася потім після згаданої зауваги Маркса завжди, коли сили прогресу змушені були з тих чи інших причин переходити до оборони або тимчасово лишати широке й відкрите поле бою. Так, коли в Росії зазнала поразки революція 1905—1907 років, тут теж почав вирувати океан забобонності. Особливо серед буржуазної інтелігенції, що спочатку спроквола примикала до революції у момент її піднесення, але тепер жалкувала про свій «гріх», а також серед фанатичних реакціонерів, які святкували у такий спосіб свою перемогу, не забувши, одначе, про свої жахи в часи револю-

ційного піднесення. Уся ця публіка також взяла тоді на своє озброєння отой спіритизм, сеанси якого проводилися чи не повсюдно — від фешенебельних аристократичних салонів і до окремих приватних квартир дрібних буржуа та їх підголосків. Причому, ця каламутна хвиля частково захопила навіть і революціонерів, у тому числі деяких нестійких більшовиків. Останні дійшли, як відомо, до того, що заходилися створювати щось на зразок «теорії богобудівництва», щоб з її допомогою підняти, мовляв, «споконвіку релігійні маси Росії» на переможну революцію.

І з якою ж пристрастю почав найбезкомпроміснішу боротьбу проти цього явища, ганебного для послідовних, незламних революціонерів Ленін! Він спеціально засів за фундаментальну працю з цих питань — за свою безсмертну книгу «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і в ній наголову розгромив усі без винятку псевдонаукові «теоретичні підвалини» подібної нісенітниці.

Як бачимо, навіть забобони, навіть процеси народження «суспільно-моральних» і «суспільно-політичних» маврів мають... свою діалектику. Але коли це і справді діалектика, то діалектика божевільна... Недарма Ф. Енгельс неодноразово попереджав, що справжнє завдання, гідне людського розуму, — займатися не «конструюванням» «законів», «теорій» і т. п. «з голови», а відкриттям їх у самій дійсності з допомогою голови. Згадай, юний друже: саме в цьому і полягає насамперед принципова різниця між сміхотворно примітивним мальтусівським «законом народонаселення на вічні часи» і історико-матеріалістичною позицією марксизму в цьому питанні стосовно реальних закономірностей народонаселення — як прояву більш широких законів конкретних суспільно-еконо-

мічних формацій. Бо, як нам уже відомо з визначення К. Маркса, матеріалістична діалектика полягає якраз у тому, що ідеальним вона вважає не що інше, як те ж матеріальне, тільки пересаджене у людську голову і перетворене в ній.

Про діалектику сьогодні «із схильністю» до неї пащекує навіть такий безпросвітний невіглас, як американський президент Рейган. Теж, мовляв, не ликом шитий! Але не випадково К. Маркс зазначав, що у своєму раціональному, тобто якраз матеріалістичному, вигляді діалектика «викликає в буржуазії і її доктринерів-ідеологів лише злість і жах, тому що в позитивне розуміння існуючого вона включає у той же час розуміння його заперечення, його необхідної загибелі, кожну здійснену форму вона розглядає у русі, отже також і з її минушого боку вона ні перед чим не схиляється і за самою своєю суттю критична і революційна». А Володимир Ілліч Ленін називає матеріалістичну діалектику «живою душею марксизму». З неперевершеною майстерністю володіє він нею. І про цю рису вождя чудово сказав у своїй поемі «Лонжюмо» (назва містечка недалеко від Парижа, де була влаштована з ініціативи Леніна вища партійна школа для теоретичної підготовки професійних революціонерів-більшовиків у 1911 році) поет Андрій Вознесенський:

Ленин был из породы распиливающих,
Обнажающих суть вещей.

Саме завдяки своєму діалектико-матеріалістичному методу і піднімався з однієї підкореної ним вершини на наступну, ще вищу вершину К. Маркс, і насамперед — у галузі економічної науки, цій головній, найважливішій і найфундаментальнішій складовій творчого доробку всього свого життя.

Ми вже бачили, як цей метод допоміг геніальному вчителю пролетаріату відкрити двоїстість всередині вартісного обмінного акту і його справжній внутрішній зміст, а потім — анатомувати і саму працю, відкривши своєрідний, також двоїстий, її характер. І якщо двоїстий характер взагалі товару побачив уже й Арістотель, то двоїстий характер особливого товару — «робоча сила» — зумів розкрити знов-таки тільки К. Маркс. Це чергове відкриття, окрім усього, теж відразу зняло цілі сувої соціальних фата морган, — насамперед тих, що огортають капіталістичну дійсність, і поставило останню перед людські очі у всій її оголеності, без найменших прикрас — такою, якою вона є насправді.

Давай, юний друже, подивимося, в чому ж полягало це відкриття особливих рис двоїстості товару «робоча сила».

Одна з найсуттєвіших відмінностей товару «робоча сила» у порівнянні з усіма іншими товарами пролягає по лінії вартості. Робоча сила не тільки сама (як і всі інші товари) має вартість, а ще й наділена здатністю створювати нову вартість, чого якраз не можуть робити всі інші товари. Перша риса — наявність власної вартості — споріднює товар «робоча сила» з усіма іншими товарами; друга — здатність створювати нову вартість — відрізняє його від них. Тут і зарита сіль усякого товарного виробництва взагалі і капіталістичного зокрема (бо, крім капіталістичного, історія знає ще й рабовласницьке і феодальне товарне виробництво).

А що таке вартість усякого товару, а отже й товару «робоча сила»? Це витрати абстрактної праці — в даному разі на життєві засоби, які споживає робітник. Адже робоча сила невіддільна від живого організму робітника, і щоб ця робоча сила була у

наявності, необхідно забезпечити існування самого робітника — вчасно постачати йому їжу, одяг тощо. А ці речі чогось коштують, бо в умовах товарного виробництва мають вартість. Сума вартості всіх спожитих робітником життєвих засобів (у середньому розрахунку на день, місяць, рік і т. д.) і становить вартість його робочої сили, яка тут є хоч і особливим, специфічним, а все ж товаром. Отже, оплачується при цьому (у вигляді заробітної плати, призначеної для купівлі робітником життєвих засобів) не праця робітника, а тільки сам товар «робоча сила»! Тобто лише ті життєві засоби, які споживає робітник і які забезпечують його існування. Інакше кажучи, у формі заробітної плати оплачується не те, що вироблено робітником, а те, чого коштує «виробництво» самого робітника! Хоча буденній свідомості і самого робітника, і капіталіста здається, що заробітна плата — це оплата за виконану робітником роботу, оплата «дієздатності» робітника, оплата «вартості його праці»...

Неспростовно доводячи все це, К. Маркс і розвіює цю чергову «фата моргану» капіталістичного способу виробництва — виробництва як зовнішнього для людини багатства, так і самої людини в цьому суспільстві. Тим самим Маркс розвіює ілюзію і про те, що праця нібито має вартість. Ні, доводить Маркс, насправді праця не має вартості, хоч і створює її. Так само, як і сила тяжіння не має «своєї» ваги, хоч і створює вагу.

Усе це здається для буденного погляду, для отого «здорового глузду» капіталістичної епохи, і надзвичайно парадоксальним, і неможливим. Хоча парадоксальності тут нітрохи не більше, ніж у будь-якій іншій справді науково обгрунтованій істині.

Наприклад, хіба не парадокс та ж звичайна вода? Адже це — рідина,

а складається вона, як давно вже встановлено наукою, з газів — з водню й кисню. Хіба це теж не було свого часу парадоксом для «здорового глузду»? Це перший для нього явний парадокс! А другий полягає в тому, що один з газів, який входить до складу води, водень, сам горить, а його «сусід» по воді — кисень — підтримує горіння, хоч у той же час вода, тобто якраз поєднання цих «полум'яних» газів, чудово виконує роль найпоширенішого і сьогодні засобу... гасіння полум'я! Сліпучий світильник Томаса Друммонда з вищеописаної фарадеївської лекції, між іншим, прекрасно використав «полум'яні здібності» обох цих газів, і в той же час їх поєднання у формі води прекрасно виконує обов'язки надійного пожежника... Хіба це теж не парадокс для усякого «істинного здорового глузду»?

Але це ніякі не «чудеса» для послідовної науки. Бо наука, як і геній, є, за пушкінським висловом, «парадоксів друг»! К. Маркс говорить про це так: «Наукові істини завжди парадоксальні, коли судити на основі повсякденного досвіду, котрий вловлює лише оманливу видимість речей».

... Звісно, ота чергова ілюзія «і робітників, і капіталістів» зовсім не випадкова у буржуазному суспільстві. Бо вона змушує товар «робоча сила» у його «потоківому стані», тобто під час роботи, викладати «назовні усі свої внутрішні трудові потенції, робити їх дійсними, реалізовувати їх. Адже здатність до праці — це ще не сама праця, так само як і здатність до перетравлення їжі — ще не саме перетравлення їжі. Тому-то ілюзія «про вартість праці» вірно служить капіталістові аж двічі: вона націлює його на те, щоб наймати не всяку робочу силу, а робочу силу по можливості найвищої кваліфікації, тобто найвищої споживчої вартості, і, крім

того, ця ілюзія дозволяє капіталістові зробити вигляд, що він добропорядний партнер у своїх стосунках з робочою силою, якій, мовляв, він платить гроші сповна — «за здійснену працю».

Але якби праця справді мала вартість і капіталіст справді оплачував її, йому нічого б не лишалося від того, що зроблено робітником, і капіталіст не міг би покласти у свою кишеню додаткову вартість, яка являє собою якраз різницю між вартістю робочої сили і тією вартістю, що її наново створює робоча сила у процесі праці. Так виявляється, що заробітна плата — це особливий, замаскований з допомогою буденної свідомості, вид економічного примусу, яким капіталіст спонукає робітника реалізовувати якісні й кількісні можливості своєї робочої сили, а саме — реалізувати її споживчу вартість.

У той же час в цілому, з погляду загальносуспільних масштабів, капіталіст все ж змушений віддавати робітникові принаймні певний мінімум життєвих благ для підтримання життя робітника у бодай мінімально задовільному стані, — хоч конкретно у кожному випадку капіталіст намагається й тут ошукати робітника, тобто дати йому навіть менше від вказаного мінімуму. Але коли б це капіталістові вдавалося і в суспільному масштабі — він підривав би на ділі життєві основи існування робочої сили і тим насправді підрубав би той сук, на якому фактично сидить. Підривання життєвих основ робочої сили означало б найглибший підрив самих основ виробництва взагалі при всякому суспільному ладі, і капіталізм — не виняток для цієї закономірності. Тому-то тут, за капіталізму, ми маємо ще одну кричущу суперечність всередині цього способу виробництва: суперечність між об'єктивною необхідністю забезпечити бодай мінімаль-

ні умови життя і розвитку робочої сили, продиктовані потребами життя і розвитку суспільства в цілому, хоч це суспільство й буржуазне, і намаганням кожного конкретного капіталіста у кожному конкретному випадку залишити робочу силу взагалі без будь-яких засобів до життя. Так жадібність капіталу, який труситься над кожною копійчиною, обертається розтринькуванням найціннішого суспільного багатства — робочої сили...

Капіталістичний характер ілюзії про «оплату праці за її вартістю» особливо яскраво видно також тоді, коли по-

рівнюєш ставлення робочої сили до праці у двох різних типах товарного виробництва: за рабовласництва і за капіталізму. Праця трудящих в обох цих конкретно-історичних типах суспільства — як раба, так і пролетаря — має ту спільну рису, що поділена на дві частини: необхідну працю, під час якої працюючий забезпечує виготовлення засобів до життя для самого себе (бо хто ж за нього це зробить, крім його самого?), і працю додаткову, яка забезпечує матеріальними засобами існування експлуататорів з їхньою світою. Але оскільки раб



навіть сам не належить собі, то йому здається, що він працює на свого рабовласника і тоді, коли насправді забезпечує своєю працею власне існування. Тому раб намагається уникнути праці й тоді, коли працює на себе. І навпаки, пролетар, будучи особисто вільним (бо економічно він — той же раб!), вважає, що він працює на себе навіть і тоді, коли насправді працює вже на свого хазяїна — капіталіста. І це своєрідно стимулює трудову активність пролетаря, примушує його часто працювати на совість.

З цієї «дрібнички» капітал має чималий зиск. Але разом з тим додатковий поштовх одержують для розвитку і продуктивні сили самої праці, суспільний розвиток праці, суспільний поступ самої робочої сили. Ось ще чому капіталізм виявляється порівняно з попередніми суспільними формаціями, зокрема порівняно з рабовласництвом, безсумнівно прогресивнішим ладом.

Хоча це — не єдина його риса, яка зумовлює собою таку «відносно прогресивність» капіталізму. Вищу прогресивність капіталізму забезпечує й ряд інших рис: зокрема, більша концентрація і спеціалізація виробництва, значно зріліший суспільний характер останнього і т. д. Та все це, однак, не знімає головного в реакційності капіталізму — реакційності вже у порівнянні з наступним суспільним розвитком, для якого нетерпимими стають приватні форми реалізації взагалі суспільних, і в тому числі економічних відносин.

Але продовжимо далі розгляд ще деяких наслідків ілюзії «здорового глузду» щодо «вартості праці» і «оплати за дієздатність з допомогою заробітної плати». Чергова калюжа, у яку плюхається тут цей «шановний пан у чотирьох стінах свого домашнього вжитку» — переплутування по-

нять продуктивності праці і виробітку. Саме ця наївна помилка заважає, наприклад, зрозуміти, що коли при збільшенні абстрактної праці удвоє удвічі більше виробляється й самої продукції, то тут удвічі ж зростає тільки виробіток, а продуктивність праці... лишається на старому рівні, а ніяк не подвоюється.

Щоб ясніше побачити це, розглянемо такий конкретний випадок. Хай, наприклад, для виробництва тонни хліба витрачалося спочатку 8 годин роботи певної інтенсивності (скажімо, інтенсивності, за якої витрачено 2000 кілокалорій живої абстрактної праці пекаря), і хай вартість цієї тонни хліба коштує 80 карбованців. А тепер уявімо собі, що умови виробництва цього хліба змінилися таким чином, що за ті ж 8 годин роботи пекар випік уже не одну, а дві тонни хліба завдяки подвоєнню інтенсивності своєї праці, тобто через те, що витратив при цьому уже не 2000 кілокалорій своєї фізіологічної енергії (або, що одне й те ж, абстрактної праці), а удвічі більше, — 4000 кілокалорій. Тим самим він створює удвічі більшу вартість, але при цьому удвічі зросло й виробництво споживчої вартості (випечено вже дві, а не одну тонну хліба). Виробіток, без сумніву, тут зріс удвоє, але зросла вдвоє й інтенсивність, а разом з тим зросла вдвоє й вартість маси виробленого продукту (бо дві тонни хліба коштують уже відповідно 160, а не 80 карбованців, як було напередодні). Однак питається: чи зросла при цьому продуктивність праці пекаря? Аніяк! Бо вартість одиниці споживчої вартості (тонни хліба) лишилася тут старою — 80 карбованців. Інакше кажучи, виробництво маси продукту тут зросло удвоє не за рахунок зростання продуктивності праці, а за рахунок зростання її інтенсивності. А от якби випекли удвоє більше хліба за

ті ж 8 годин роботи без підвищення інтенсивності праці пекаря, тобто за витрати тих же 2000 кілокалорій його фізіологічної енергії, ми б тоді і справді підвищили продуктивність праці удвоє і самі за рахунок неї одержали б удвічі більшу кількість хліба. Отже, один і той же кінцевий результат — збільшення маси вироблюваного продукту — можна одержати за рахунок різних чинників процесу праці: за рахунок збільшення «потужності» абстрактної праці і за рахунок збільшення «потужності» праці конкретної. Таким чином, зростання продуктивності праці завжди передбачає зменшення вартості одиниці даної споживчої вартості. Виробіток же передбачає тільки зростання чи падіння кількості споживчих вартостей — без врахування затрат абстрактної праці на одиницю споживчої вартості.

Отже, ця чергова ілюзія вказаного «шановного пана», що також впливає з «фата моргани» про «вартість праці» і «оплату вартості праці», полягає в тому, що вона штовхає «здоровий глузд» до переплутування кількісного і якісного результатів виробничого процесу, і процесу праці в тому числі. Адже «здоровий глузд» нездатен побачити, що продуктивність праці належить не «праці взагалі», а тим більше ніяк не праці абстрактній, а тільки праці конкретній! Ця ілюзія і заважає часто людям усвідомити ту об'єктивну економічну закономірність, що продуктивність праці прямо пропорціональна споживчій вартості створених працею товарів і обернено пропорціональна вартості цих товарів, і що вартість через те є величиною, обернено пропорціональною продуктивності.

Але «здоровий глузд», збитий з пантелику могутніми маревами капіталістичної епохи, все це сприймає у «перевернутому» вигляді і саме

тому й прагне до зростання і навіть «самозростання» вартості, причому — до безмежного її зростання і «самозростання». А отже — й до безмежного... зниження продуктивності суспільного виробництва.

... Звичайно, конкретна боротьба капіталістів між собою на капіталістичному ринку, коли вона має місце, частково перешкоджає тенденції гонити за зростанням вартості, примушуючи капіталістів по можливості знижувати «собівартість» продуктованих у самому виробництві товарів і навіть знижувати ринкову ціну товарів (за одночасного бажання тих же капіталістів якомога більше підвищувати ціну, а значить і вартість, тих же товарів на ринку в ім'я збільшення своїх прибутків). Так в умовах дії конкуренції капіталісти змушені переслідувати прямо протилежні цілі, що заперечують одна одну.

Коли ж капіталізм доростає до стадії монополістичного, то й ця перешкода до безмежного зростання вартості — конкуренція — перестає поступово діяти, оскільки монополія водночас і у виробництві, і на ринку усуває конкуренцію. Тому в міру перемоги над конкуренцією монополістична капіталістична економіка вже прямо, без перешкод, котиться у провалля відвертого зниження продуктивності суспільного виробництва. Чим більше прибутків мають монополії, тим значніший крах для суспільства в цілому.

Такий міраж капіталістичного виробництва зуміли до певної межі розвінчати вже й перші представники самої... буржуазної політичної економії. Адже вони, незважаючи на свою безперечну буржуазність, спочатку намагалися бути вірними послідовно науковим принципам, а не просто безоглядно прислужуватися капіталові. Це й зрозуміло: вони жили в часи, коли буржуазний розвиток мав

ще яскраво виражений прогресивний характер.

Один з таких перших буржуазних економістів, Адам Сміт, яким так зачитувався Євгеній Онегін, досить коротко і яскраво спростовував цю ілюзію «здорового глузду»,— зокрема, ілюзію про прибуток як «абсолютне свідчення економічного процвітання». З цього приводу Сміт говорить, що метою, яку ставить перед собою капіталіст у всіх своїх планах і діях, «є прибуток. Норма ж прибутку не зростає... разом із зростанням суспільного добробуту і не падає разом із занепадом суспільства. Навпаки, ця норма природним чином низька у багатих країнах і висока у бідних, і ніде вона не буває такою високою, як у тих країнах, котрі найшвидше котяться до повного свого розорення». І клас людей, які прагнуть до збільшення норми прибутку, Сміт тут характеризує як такий, чиї інтереси ніколи не будуть цілком збігатися з інтересами суспільства.

Не до кінця ясне, звичайно, визначення, та все ж досить красномовне!

А в чому ж полягала б повна ясність?

Перш за все в тому, що прибуток — це різниця між ціною виробництва продукту (ціною виробництва взагалі повної маси продуктів) і ціною, за якою ці продукти реалізуються на ринку (ми тут маємо на увазі, звичайно, саме капіталістичні умови). Але з вказаного відношення випливає, що тоді цю різницю можна одержати двома різними шляхами.

Перший шлях — за тієї ж «ціни виробництва» якомога вище підняти «ціну реалізації», тобто ринкову ціну товарів. Легко побачити, що цей шлях прямо веде до так званої інфляції, тобто до знецінення «самої вартості» (у формі знецінення її матеріального носія — грошей). Але капіталіст ніколи й найменшим чином не гребує

такою можливістю, коли вона з'являється; навпаки, він завжди намагається повністю скористатися нею. І в цьому випадку зростання прибутку капіталіста прямо означає падіння продуктивної сили виробництва, бо, як ми знаємо, величини вартості і продуктивності знаходяться в обернено пропорціональному зв'язку.

Другий же шлях теж бере на озброєння «ножиці» між ціною виробництва і ціною реалізації, але у протилежному їм, таких «ножиць», прояві. Цей другий шлях досягає максимальної різниці між ціною виробництва і ціною реалізації тоді, коли обставини не дозволяють збільшувати ринкові ціни на товари, і коли виходом є, отже, тільки зниження ціни виробництва. При незмінній ринковій ціні прибуток виявиться тим вищим, чим нижчою буде ціна виробництва. І отут зростання прибутку означатиме й зростання продуктивності, а не зниження її, як у попередньому випадку.

Отже, прибутковість виробництва далеко не завжди може служити доказом його продуктивності! Це — висновок, який ніколи не здатен досягнути ніякий «здоровий глузд»!

Капіталісту, звичайно, все одно, яким шляхом досягти прибутковості свого виробництва. Головне для нього — прибуток в цілому, «прибуток як такий», прибуток за всяку ціну. І раз цей економічний фактор, а не фактор продуктивності, введено в щоденний вжиток економічної практики, то капіталіст, оскільки його добробут залежить від прибутку в цілому, на всю силу використовує всі важелі зростання прибутку, в тому числі, зрозуміло, й ті, які ведуть... до зниження продуктивності.

Така прибутковість неприйнятна для соціалізму. Ось чому, зокрема, останнім часом Центральне Статистичне Управління при Раді Міністрів СРСР

у своїх звітах про виконання нашою промисловістю планів враховує не весь прибуток, одержаний підприємствами і галузями, а тільки той прибуток, який одержано за рахунок зниження собівартості на виробництві. Бо для соціалістичної економіки тільки таке врахування «прибутку» (прибутку в лапках саме тому, що це не повний прибуток!) має сенс, оскільки таке виробництво прямою своєю метою має якраз підвищення продуктивної сили суспільного виробництва.

З другого боку, неважко зрозуміти, що не всяке пониження вартості «самої по собі» означає підвищення продуктивності. Тільки тоді, коли вартість береться у зв'язку із споживчою вартістю, а не «сама по собі», це твердження і справді має сенс, і більше того, неспростовне. Інакше зниження вартості може означати й зниження продуктивності на ту ж величину.

Справді, якщо при зменшенні вартості ще більше зменшується розмір (величина, маса або якість) споживчої вартості, ми матимемо випадок, коли зниження вартості і продуктивності стають уже в прямо пропорціональну, а не обернено пропорціональну, залежність. Так, якщо б ми вивели новий сорт одноросткового буряка, який (за тієї ж врожайності у центнерах коренів з гектара, що і попередній сорт) дозволив би удвічі зменшити затрати праці буряководів на центнер врожаю,— ми б мали тут дворазове зниження вартості в розрахунку на центнер врожаю, але тільки коренів, а не цукру. При збереженні попереднього процентного вмісту цукру в коренях це й справді означало б підвищення продуктивності праці буряководів удвічі. Але коли б новий, начеб врожайніший, сорт був учетверо біднішим на цукор від попереднього сорту,

зменшення вартості тонни вирощених коренів привело б до збільшення вартості самого цукру, заради якого й вирощуються корені. І, таким чином, у підсумку ми мали б подвійне зниження продуктивності праці.

... Отже, юний друже, ми досить виразно, я думаю, побачили, які небезпеки чатують на кожного, хто довірився б численним «фата морганам» капіталістичної епохи.

ЕФЕКТИ БУМЕРАНГА

Користуючись нашим перебуванням на широті Марев планети Економіка, хотілося б, юний друже, звернути особливу увагу на те, що отой «здоровий глузд» навіть і в тих тупиках, у які він сам себе заганяє чи дозволяє заганяти себе обставинам, не обмежується одними лиш словами чи теоретичними міркуваннями, не лишається бездіяльним.

Це ясно можна побачити, незважаючи на всі чаклунства тутешньої сестри короля Артура, уже й з того, як поводить себе отой «здоровий глузд» в умовах буржуазного суспільства стосовно прибутку. Деяке світло на цей бік справи пролив для нас уже й Адам Сміт, сказавши (правда, не до кінця точно), що зростання норми прибутку — далеко не рідня зростанню суспільного багатства.

Але наш «шановний пан у чотирьох стінах свого домашнього капіталістичного вжитку» не просто проголошує прибуток економічним, суспільним, моральним і чи аж не естетичним ідеалом для всіх без винятку часів і епох; він не тільки вважає всякого, хто хоча б наважиться піддати сумніву ці його проповіді, безнадійним дурнем, а то й небезпечним злочинцем... Він ще й розвиває воістину лихоманкову енергію у своїй гонитві за прибутком, за вартістю, і

не просто за вартістю, а за зростаючою і «самозростаючою» вартістю. Він перетворює цю гонитву у відчайдушну і безумну пристрасть. Бо той «шановний пан» — тільки перелиття в «олюднену» свідомість і волю капіталіста «душі» Капіталу...

І якщо гроші, на думку французького журналіста середини XIX століття Марі Ож'є, народжуються з кривавою плямою на одній щоці, то, за висловом К. Маркса, новонароджений капітал вичавлює кров і багно через усі свої пори, з голови до п'ят. А англійський профспілковий діяч, сучасник Ож'є і Маркса, Т. Дж. Даннінг так характеризує цю «душу» «здорового глузду» капіталістичної епохи: «Капітал уникає галасу і сварки і відзначається боязкою натурою. Це правда, але це ще не вся правда. Капітал боїться відсутності прибутку або надто маленького прибутку, як природа боїться пустоти. Але коли у наявності є достатній прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 процентів (прибутку — А. П.), і капітал згоден на будь-яке застосування, при 20 процентах він стає похваленим, при 50 процентах явно готовий злати собі шию, при 100 процентах паплюжить усі людські закони, при 300 процентах немає такого злочину, на який він не ризикнув би, хоча б і під страхом шибениці».

З огляду на наведену характеристику ти, юний друже, можеш уже й самостійно визначити, у якому конкретно з описаних тільки що моральних, психологічних і юридичних станів знаходиться зараз, скажімо, капітал військово-промислового комплексу Сполучених Штатів Америки, коли взяти до уваги, що навіть за офіційною сучасною американською фінансовою статистикою прибутки у галузях, де панує цей комплекс ще небачених в історії люджерів, становить не менше 70 процентів. А норма

прибутку окремих фірм цього комплексу сягає 500 процентів!..

І конкретні політичні прислужники і ставленики цього «шановного пана» на диво точно відповідають вже й особистими рисами характерові свого «патрона». Бо починають вони свою кар'єру, як правило, такими собі... тихими, скромненькими, навіть чи не по-дівочому сором'язливими, істотами. А закінчують її відвертими сатрапами, які вкрай зарвалися і навіть втратили всяку людську подобу!

Збереглися документальні кінокадри, які зафіксували перший прихід головного фашистського бандита Адольфа Гітлера у резиденцію канцлера Німеччини після того, як німецька буржуазія піднесла колишньому єфрейтору кайзерівської армії канцлерський пост буквально на блюдечку з голубим бережком. Супроводжуючі показують на цих кадрах новоспеченому диктаторові канцлерське крісло, а він упирається, ніяковіє... У всій його куцій фігурі — вираз сором'язливості: що ви, мовляв, це вже занадто, я такого й не бажав, я сам не вірю у подібне диво і не заслужив такої честі... А секунд кілька перегодя він таки вмощується у цьому кріслі і раптом цупко, намертво хапається за його бокові поручні.

... Народи, особливо Європи і Радянського Союзу, потім вочевидь упевнилися у «сором'язливості» цього пройдисвіта, цього цепного пса імперіалізму і людожера, коли світ захльоснула хвиля розв'язаної ним небаченої доти бійні і коли ту ж Європу покрила густа сітка гігантських концентраційних таборів — цих фабрик смерті, подібних до яких не знала жодна епоха людської історії.

І майже крок у крок повторюється сьогодні така ж лінія у політичній і водночас особистій біографії нинішніх представників правлячих кіл Сполучених Штатів Америки.

Нинішній президент США Рональд Рейган вважається каліфорнійцем, а саме цей американський штат і є столицею військово-промислового комплексу США, який загібає зараз небачені прибутки.

Західнонімецький журнал «Шпігель» навів з початком передвиборної кампанії 1984 року, у якій Рейган подавав заявку на переобрання себе президентом США на другий чотирирічний строк, такий факт. «Рішучий поворот у його політичному житті,— свідчить «Шпігель» у статті





з досить характерним заголовком «Портрет правого екстреміста»,— стався 27 жовтня 1964 року. У цей день він виступив у Лос-Анджелесі по телебаченню, агітуючи за кандидата на пост президента Баррі Голдуотера, який збирався кинути атомну бомбу на В'єтнам».

Цікаво познайомитися з деякими важливими фактами «біографії» американської ядерної смерті з самого її початку...

Якщо наказ скинути перші атомні бомби на японські міста Хіросіму й Нагасакі дав у перших числах серпня 1945 року тодішній президент США

Гаррі Трумен,— той самий, який потім бавився у себе вдома у Канзас-Сіті обплавленим ядерними вибухами камінням,— то тодішній старший лейтенант американської армії Рональд Рейган дав наказ своєму підлеглому лейтенанту військово-повітряних сил США Герберту Суссану відправитися у ці японські міста, щоб зняти там на кіноплівку наслідки жахливого бомбардування. Рейган тоді був одним з керівників кіностудії у каліфорнійському місті Сільвер-сіті, де готував учбові фільми для військово-повітряних сил США.

Що ж стосується Суссана, то наприкінці 70-х років у нього виявили захворювання на лімфому,— різновид раку, який вразив багатьох людей, що побували на місці атомних бомбардувань. І не задля красного слівця, напевне, один з американських газетних оглядачів наприкінці 1983 року, після початку розміщення американських «Першінгів-2» і крилатих ракет у Західній Європі, писав, що мілітаризм сьогодні — це ракова пухлина в організмі США, яка загрожує перетворитися на ракову пухлину всього людства, всієї нашої планети.

...І все ж хоч якою скаженою стає часом лихоманкова діяльність отого «шановного пана у чотирьох стінах свого домашнього буржуазного вжитку» — горезвісного «здорового глузду» епохи капіталізму і особливо епохи імперіалізму,— врешті вона неминуче обертається... проти нього самого! Це знов-таки може засвідчити і кінематограф,— навіть коли б ми стали продовжувати тему того ж таки міста у центрі США, батьківщини Трумена,— Канзас-сіті, і його причетності до атомних божевіль нашого часу. Американська телекомпанія Ей-Бі-Сі у ті ж дні початку розміщення американської крилатої смерті у Західній Європі показала фільм «Наступ-

ного дня». За його сюжетом нова ядерна трагедія і тепер, в середині 80-х років, зародилася тут, у Канзас-сіті: на СРСР з місцевої військово-морської бази стартували балістичні ракети «Мінітмен» з ядерними боеголовками.

Удар у відповідь неминучий, і над Канзас-сіті піднімається фатальний атомний гриб.

«Наступного дня» — на щастя, фільм-фантазія, а не документальна стрічка типу тієї, яка була знята Гербертом Суссаном. Та в ньому багато правди, у тому числі й суто документальної, до якої, між іншим, слід би віднести й ту, що кінцевим наслідком діяльності усякого «добропорядного здорового глузду» завжди є своєрідний ефект, який з повним правом можна назвати ефектом бумеранга. Бумеранг — зброя австралійських аборигенів — має, як відомо, ту властивість, що може повернутися до того, хто її кинув, і при цьому, коли невдаха вчасно не ухилиться від такого своєрідного власного ж удару, уразити і його самого.

Справді, уявимо собі відомого вже нам з попередньої розповіді дорослого пацієнта, в якого тільки що зняли з очей пов'язку після операції видалення вродженої катаракти. У дивному він знаходиться стані! Ноги його стоять на долівці, він відчуває її ними, але щоб підняти з долівки потрібний йому предмет, руки його, які поки що довіряють першому «перевороту» зображення в тільки що прозрілих очах, тягнуться... до стелі. Ну що ж, така вже доля усякого «здорового глузду». Сам процес його прагнення у напрямку ним же самим вибраної мети веде... до зворотних цій меті результатів, до результатів, які повернуті, так би мовити, «навпаки» — на 180 градусів зліва направо або перевернуті з ніг на голову! І якими б «найдобрішими», «найпорядні-

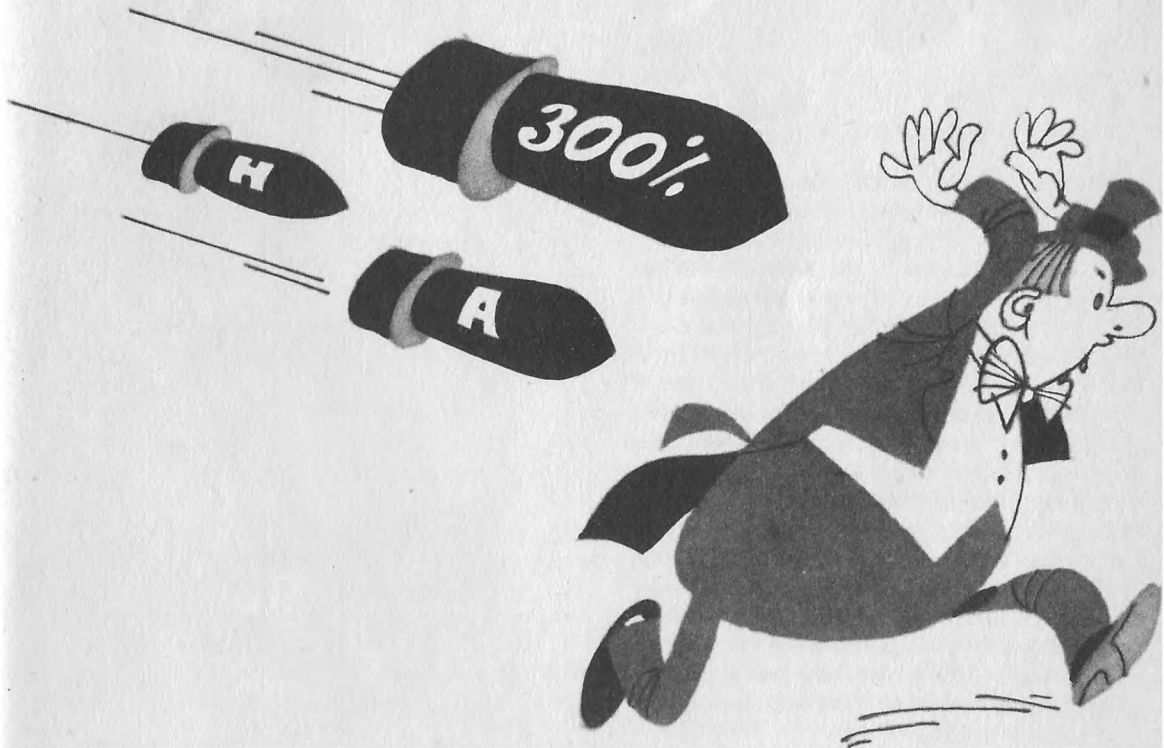
шими» не здавалися б означеному «шановному панові» його наміри, вони обертаються проти нього самого і проти його намірів, і з тим жорстокішими наслідками, чим енергійніше він діє...

Цю величезної ваги істину знали вже й кращі попередники марксизму. Великий французький соціаліст-утопіст Шарль Фур'є ґрунтовно показав, що саме завдяки пануванню «здорового глузду» в епоху цивілізації, під якою Фур'є розумів патріархат, рабовласництво, феодалізм і капіталізм, людство на цьому відрізку свого розвитку завжди лишалося у зачарованому колі непереборних для нього суперечностей. І що якраз через це вона, цивілізація, завжди досягала

результатів, протилежних тим, до яких, щиро чи нещиро, прагнула. Так, наприклад, для Фур'є вже було аксіомою, що «у цивілізації бідність породжується самим багатством».

Мимоволі пригадується популярний в Австралії анекдот. У ньому розповідається, що одному австралійцеві подарували на день народження новий бумеранг. І от, намагаючись позбутися старого, іменинник... з'їхав з глузду. Бо куди б він не кидав старого бумеранга — той неминуче повертався назад!

А ось у яких словах ту ж фактично оцінку тому ж фактично «здоровому глуздові» дав Льюїс Генрі Морган, американський історик і етнограф, який через 40 років після Маркса,





незалежно від нього, на ґрунті давньої, а не сучасної історії людства прийшов до історичного матеріалізму: «З настанням цивілізації багатство зробилось непереборною силою, що протистоїть народам. Розум стоїть безсилий і збентежений перед своїм власним творінням. Але все ж настане час, коли людський розум зміцніє для панування над багатством... Інтереси суспільства безумовно вище інтересів окремих людей, і між ними слід створити правильні гармонійні відносини. Гола гонитва за багатством не є кінцевим призначенням людства, якщо тільки прогрес залишиться законом для майбутнього, яким він був для минулого».



І написано ці слова ще задовго до появи атомних страховищ! Недолуга ків типу Гіллера, Трумена і Рейгана — понад століття тому!

Численні конкретні ілюстрації морганівського висновку про багатство епохи цивілізації, тобто епохи товарно виробництва, дав Ф. Енгельс у ряді своїх праць ще за кілька років до знайомства з працями Л. Г. Морган. Наприклад, у своїй великій статті «Про роль праці у перетворенні мавпи в людину».

Навіть «здоровому глуздові», говорять тут соратник Маркса, іноді доступно досягнення тих реалістів, які він ставить перед собою у вигляді мети. Але на цьому рубежі хід справ об'єктивно ніколи не зупиняється, бо у природі нічого не робиться від-



особлено, і раз щось відбулося, то цим самим покладається початок і наступним взаємодіям одержаного результату з іншими елементами і складовими природи. От цього останнього моменту і нездатен врахувати «здоровий глузд». Звідси закономірно й виходить, що кожен перший наслідок його дій, який має для «здорового глузду» значення перемоги, далі обертається для нього наслідками, які врешті знищують значення подібної «перемоги» і навіть можуть відкинути рух назад за межу, з якої починав діяти наш «шановний пан»...

Скажімо, ряду народів Малої Азії, які свого часу заходилися викорчувувати оточуючі їх ліси, щоб у такий спосіб розширити площі під орну землю і тим організувати більш прогресивне, більш продуктивне землеробство, і не снилося, що саме цим заходом вони покладали початок нинішньому запустеленню своїх країн. Тому що вони не знали: знищуючи ліси, вони знищують і центри накопичення і збереження вологи у ґрунті. А розповсюджувачі картоплі у Європі не знали, що разом з нею вони поширюють тут і таку хворобу, як золотуха. І тим більше вони не знали, сприяючи своїм ентузіазмом встановленню панування однієї цієї і справді високоврожайної культури у європейському землеробстві, що стануть, хоч і мимовільними, співавторами страшної трагедії, яка пронеслася над континентом у 1847 році. Тоді масове захворювання картоплі призвело до її катастрофічного неврожаю, а оскільки інші культури, на які неврожай не поширився, займали відносно мізерні площі, то почався масовий голод... В Ірландії, наприклад, він звів у могилу мільйон чоловік, а ще два мільйони вимушені були рятуватися від голодної смерті еміграцією в Америку,— туди, звідки була завезена картопля. Прихід цієї культури в Ір-

ландію сприяв збільшенню її населення на два мільйони чоловік, а потім, як бачимо, цей наслідок був не просто ліквідований, а ще й ліквідований, так би мовити, з «мінусовим балансом» у мільйон чоловік...

Ще до трагічніших результатів призводить обмеженість «здорового глузду», коли мова заходить уже не просто про технологічні його прорахунки (як було в описаних тільки що випадках з лісами і картоплею), а про безпосередньо суспільні сфери. Адже якщо так непросто усвідомлювати вже й необхідні масштаби закономірних і неминучих ланцюгів подій у суто природних областях людської діяльності, то усвідомити закони суспільні ще важче і складніше. Тут всюди необхідно враховувати для прийнятного задоволення людських інтересів наступні наслідки не тільки другого і третього порядків, а і десятого і навіть сотого порядків! Інакше поразки для людства і людяності — ця своєрідна помста природи за нерозумне свавілля людей над нею і над своєю власною природою — стають неминучими. Усі нинішні «модні» балачки про «об'єктивність» екологічних, енергетичних, демографічних і тому подібних криз мають під собою насправді саме цей безперечний факт; обмеженість з тих чи тих причин якраз «здорового глузду». Недарма ж К. Маркс попереджав, що цивілізація, не освячена знанням, залишає після себе... пустелю!

... І все ж людство з ходом історії все ґрунтовніше усвідомлює не тільки найближчі, а й усе віддаленіші наслідки своєї сьогоденної господарської і суспільної діяльності і тим одержує можливість — але, не забудьмо, тільки можливість! — підпорядкувати своєму пануванню і ці найдаліші наслідки. Бо для того, щоб така можливість стала дійсністю, а не лишилася назавжди «у думці», потріб-

но щось більше, аніж усвідомлення усього вказаного ланцюга подій. Самі по собі, через одне тільки усвідомлення, вони ніколи не можуть бути на ділі підпорядковані людині — якщо вона не застосовує силу, керувану, звичайно, розумом. Надії ж на «автоматичні закономірності» тут, як і скрізь, марні — бо «розум сам по собі», без свого реального застосування, без дії, всупереч найкрасивішим фразам про його «всесилля», фактично нічого не вартий...

Не розуміти цього, за вичерпною ленінською характеристикою, означає ставати на філістерську, міщансько-ідеалістичну, а не пролетарськи-матеріалістичну точку зору. Той, хто цього не розуміє, говорить Володимир Ілліч, — той не розуміє, що «природним спадкоємцем» історичної естафети людства буде не той, хто «грає роль» у «чийй завгодно свідомості», а той, хто на ділі переможе у боротьбі! Не «всенародна свідомість» «сама по собі» визначає результати боротьби, далі веде Ленін, а сила тих чи інших класів і елементів суспільства, що стають вирішальними саме завдяки своїй дієздатності! Судити інакше — означає судити не по-марксистськи, а «по-ледрю-рол-ленівськи» (був колись такий «демократ-філістер» — Ледрю-Роллен).

Ось чому для розв'язання проблеми панування і над найдальшими наслідками суспільних дій, попереджав Ф. Енгельс, крім простого свідомісного врахування їх (якого мало, хоч воно і обов'язкове!), необхідний також і повний переворот у самому способі виробництва, який існував досі, на протязі цивілізації, включаю-

чи і її останню фазу — капіталізм, а з переворотом у цій основі необхідний і переворот у всьому суспільному ладі. Тільки тоді людське суспільство в цілому буде мати у своєму арсеналі, на противагу арсеналові сестри короля Артура, засоби забезпечення єднання людства з природою і єднання людей з людьми. Тільки тоді людство буде здатне, говорить Ф. Енгельс, грати роль хазяїна своєї власної долі, а не бути безпомічною іграшкою в руках свавільних, руйнівних, стихійних сил, що діють незалежно від людської свідомості.

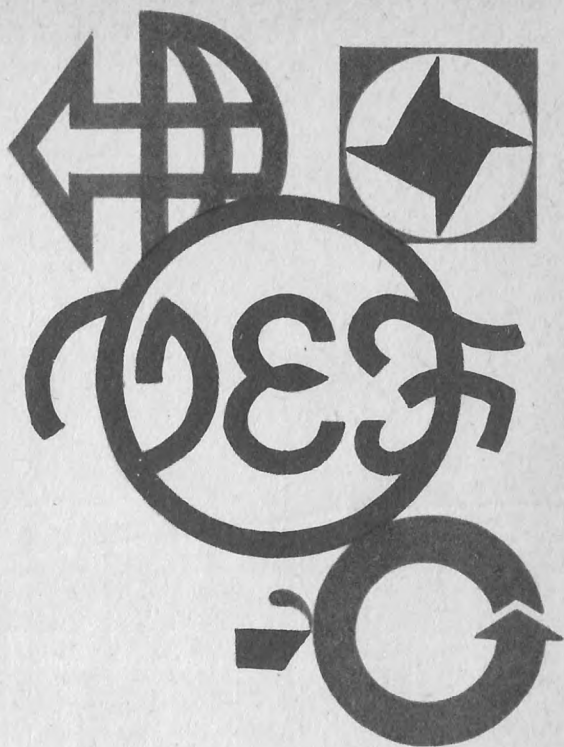
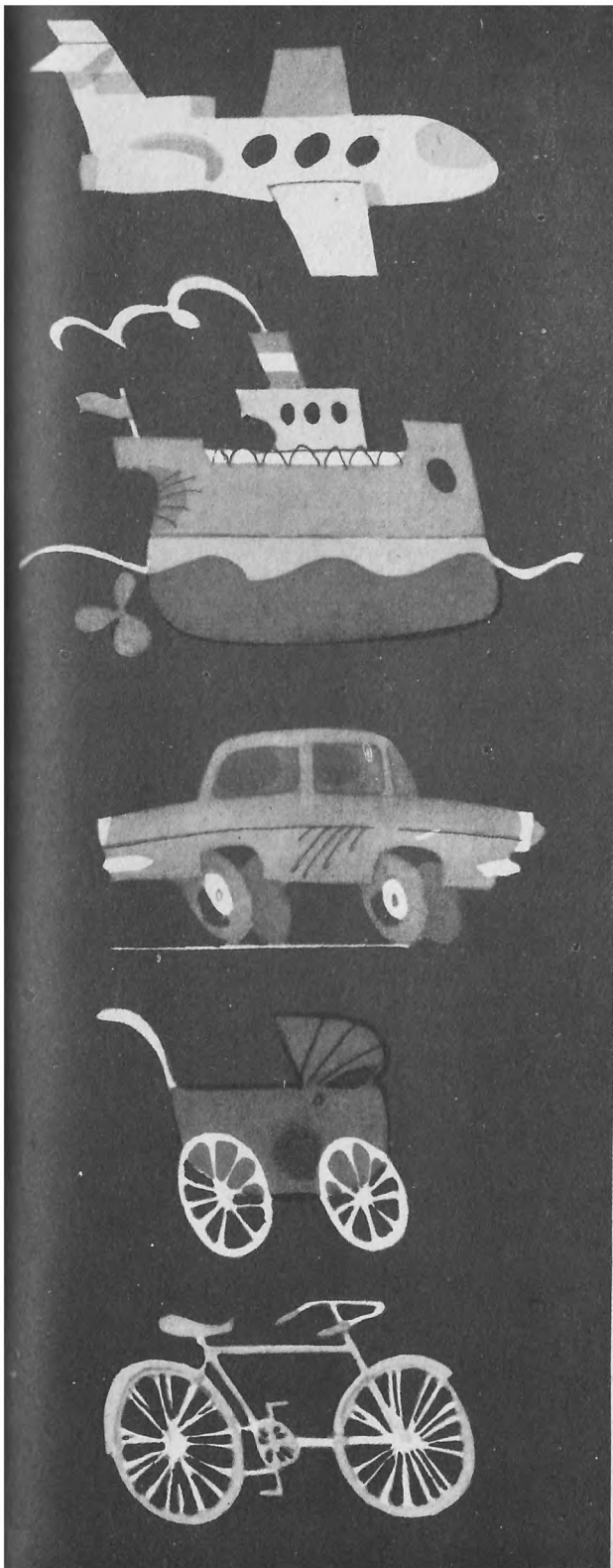
Такий епохальний переворот уперше в історії на ділі розпочала під проводом Леніна, під проводом партії більшовиків країна Великого Жовтня. Її приклад зараз наслідують уже десятки країн на обох півкулях планети Земля, які вибрали для себе шлях соціалізму і комунізму. А це — шлях, який з порога відкидає геть принципи приватновласницького господарства, тобто такої економічної основи суспільного життя, де кожен воює проти кожного, всі — проти кожного, кожен — проти всіх, всі — проти всіх і врешті навіть кожен як приватна особа... воює проти самого ж себе як сина людського роду, як представника воістину людського суспільства.

... Про переваги соціалістичного способу виробництва над буржуазними принципами господарювання особливо переконливо свідчить такий великий район планети Економіка, як її континент Якості. Він і стане наступною адресою нашого знайомства із світом незвичайної планети.

Прямуймо ж тепер на цей континент!



О В А Р О З Н А В С Т Р



4

**ЩО ТАКЕ
ДОБРЕ?**



«КОСМІЧНИЙ ПИЛ» ДЛЯ МАЛЕЧІ

Давно вже відома ця неспростовна істина: сили приватного інтересу, що дістають найбільшу свободу за буржуазного ладу,— то пекельні сили. Пронизуючи всі без винятку сфери цього суспільства, вони діють навіть там, де, здавалося б, це зовсім неможливо через очевидну їх антигуманність і протиприродність.

1979 року, який рішенням ООН був проголошений Міжнародним роком дитини, найбільші світові інформаційні агентства відразу після святкування Нового року передали з Парижа жахливе повідомлення. Сотні маленьких парижан отруїлися, значна частина на смерть, шоколадом «Космічний пил». Виготовила його одна американська фірма, яка налагодила жваву торгівлю цим товаром в Європі, зокрема й у Парижі.

Втім, не так уже й важливо, де це було. Подібне могло статися скрізь, де володарює зиск, де кожен — і виробник, і споживач — «сам по собі».

Дикунськими видаються такі факти в очах радянської людини. Тим більше, що мова в даному разі йшла не тільки про здоров'я, але й про саме життя дитвори. Адже у нашій країні давно стало непорушним правилом: ретельно досліджувати будь-який харчовий продукт, та що там продукт — будь-який предмет людського споживання. Тим паче — дитячого. Жоден новий товар, жоден продукт, призначений для людей, не піде в нас у виробництво і на продаж, якщо попередньо не пройде всебічних і прискіпливих випробувань.

А от «Космічний пил», навіть після масового отруєння дитвори, за свідченнями інформаційних агентств, лишвся на торговельних полицях...

Може бути, легковірна людина (а

такі, на жаль, ще знаходяться), наслухавшись пліток та базікань про казкові принади в світі «приватної ініціативи» взагалі, про «фантастичну довершеність» його товарів зокрема — адже це чи не один з найголовніших нині коньків буржуазної пропаганди — і цього разу засумнівається в тому, що насправді стан справ там прямо протилежний? Мовляв, отой «Космічний пил» скорше від усього — виняток... А оскільки правил без винятків не буває і від випадковостей ніхто не застрахований, то навіщо робити з окремого випадку такі широкі висновки?

Тоді давайте послухаємо самих американців. Причому, з приводу буденних масових, а не випадкових, обставин, що повсякчас оточують їх навіть у власній домівці — у самій їхній країні.

Ці обставини не дають їм на ділі і найменшого приводу піддаватися ілюзіям. Хоча такі ілюзії щомиті намагаються втовкмачити у їхні голови торговельна реклама монополій, розповсюджені масовими тиражами «результати соціологічних досліджень» безпринципних професорів-псевдонауковців, і ще, більше того, — безупинні базікання відвертих ідеологічних і політичних прислужників буржуазії.

Та всупереч їм правда залишається правдою. Скажімо, не так давно журнал «Юнайтед стейтс ньюс енд уорлд ріпорт» — видання, до речі, аж ніяк не прогресивне — сповістив: американські споживачі повернули у магазини, як недоброякісні, 28 процентів придбаних у крамницях одягу й взуття, 13 процентів — побутових приладів, 12 процентів — продуктів харчування.

А широковідома у цій країні соціологічна служба Л. Харріса склала за результатами масового опитування своєрідну таблицю. Ні, опитані розпо-

відали не про оцінку якості придбаних товарів — вони поділилися із соціологами почуттями... страху перед цими товарами.

Найжахливішими виявилися знову ж таки товари для дітей! У тому числі іграшки. Величезна більшість американського суспільства — 83 проценти населення США! — констатувала, що жарти з цими зовні милими у більшості випадків речами погані... Гострі кути, об які можна поранитись, отруйні речовини в матеріалах, з яких виготовлено іграшки, легкозаймистість тощо — усього й не перелічиш.

Більшість громадян цієї країни з острахом ставлять на колеса своїх машин автопокришки, бо вони на всій швидкості у найнебезпечніші моменти руху раптом лопаються. 64 процентам споживачів вселяють жах мануфактурні вироби, у тому числі, між іншим, дитячий одяг і фіранки, 48 процентам — консерви і телеапаратура...

Зовсім недавно у газетах різних країн світу було опубліковано визнання міністерства транспорту США про те, що одна з найбільших автомобільних корпорацій Сполучених Штатів «Дженерал моторс» вимушена була прийняти від споживачів 172 тисячі автомобілів своєї марки випуску одного року. В них після продажу виявили небезпечні дефекти рульового управління. Про хімічні ж засоби й аерозолі для боротьби з комахами, нагрівальні прилади й печі, дезинфікуючі засоби, електроінструменти та багато інших товарів, що їх потоком випускають у США усілякі «дженерал», «оф лімітед» чи «корпорейшн» для рядового споживача, годі й казати!

Все це не що інше, як... терор. Тільки особливої форми — товарний терор. І за буржуазних порядків він неминуче набирає масового характеру. Про його масштаби у США може розповісти, зокрема, така суспільна

ситуація у цій країні. Загальновідомий індивідуалізм американців, породжений ідеологією, психологією і мораллю приватновласницьких цінностей (цей індивідуалізм переріс тут мало не у рису національного характеру), привів їх до не менш горезвісної соціальної і політичної пасивності. Ось чому не слід дивуватися з приводу того, наприклад, що тільки третина дорослого населення країни бере участь у різного роду суспільних рухах, включаючи і найбільш масовий у США рух — профспілковий. І от у зв'язку з цим — таке порівняння: за даними соціологічної служби Л. Харріса, 66 процентів опитаних у 70-х роках американських громадян висловили думку, що відчувають потребу в об'єднанні своїх зусиль для захисту себе як споживачів. А 32 проценти навіть виявили бажання активно брати участь у подібному русі.

Отож не дивно, що у цій капіталістичній країні з'являється все більше товариств споживачів — хоча це у більшості випадків мало допомагає...

... Ні, само собою, «економіка приватної ініціативи» теж може продукувати (і часто справді продукує!) досить добротні, часом навіть рекордно добротні життєві засоби та й інші товари для виробничого споживання. Це — не секрет, і ніхто не збирається цього заперечувати. Більше того, уже в період свого народження і становлення капіталістичне виробництво показало, на що воно здатне у цій сфері, особливо у порівнянні з попередніми суспільними системами — рабовласництвом і феодалізмом. Але якраз тоді ж воно вперше й «відкрилося» тією своєю стороною турботи про «добротність товарів», яка неминуче давала про себе знати, тільки-но мова торкалася вибору: для кого продукувати даний товар — для «обраного» чи «масового» споживача.

І тут повною мірою відбилася класова сутність капіталістичного виробництва загалом, способу життя людей у цій суспільній формації. Виявилось, що серцевина буржуазного милування добротністю товарів полягає лиш у тому, щоб ублажити багатія... І ні на йоту більше!

Адже багатій, як писав ще майже півтора століття тому Ф. Енгельс, може платити високі ціни у великих магазинах, власники яких дорожать своїм добрим іменем і найбільше зашкодили б самим собі, якби стали продавати нікудишні товари. У такому разі заможна публіка, тобто найбільш вигідна для них клієнтура, відсахнулася б від них і подалася б до інших торговців. Окрім того, людина з туго набитою грішми кишенею дуже розбірлива в їжі, у виборі одягу й взуття, і завдяки своєму тренуванню, витонченому смакові досить легко виявляє обман. Але з бідним покупцем, який кожну копійку рахує і який уже звик у своєму повсякденні до вживання навіть покидьків,— з таким покупцем можна не панькатися. До того ж їх сила-силенна, і якщо навіть знайдеться якийсь розумник серед них — більшість все одно нікуди подітися!

Ось тоді й втирається у сало якомога більше солі — щоб збільшити вагу продукту, а відтак «добути зайву чесну копійку», продавши таким чином сіль по ціні... сала! Шматок старого масла обмазується зверху свіжим і продається по ціні свіжого. Портвейн просто фабрикують з барвників, спирту і найрізноманітнішої гидоти. Таким чином в самій тільки Англії випивають, за статистикою, більше портвейну, аніж його могли б дати усі разом узяті виноградники Португалії. До какао домішують товчену глину, котру розтирають з баранячим салом, щоб вона краще змішувалася із справжнім какао і т. д.

Коли аналіз Енгельса через півтора

десятиріччя продовжив відомий французький хімік Шевальє, то вже у себе на батьківщині він зіштовхнувся з кричущими фактами. У статті з цього приводу вчений перераховує понад 600 узятих ним для дослідження видів продуктів і показує, що для кожного з них існує 10, 20, 30 і навіть більше способів підробок! Для цукру він назвав шість способів фальсифікації, для коров'ячого масла — 10, для солі — 12, для солока — 19, для хліба — 20, для борошна — 24, для шоколаду — 28, для кофе — 32 і т. д.

Так само існують численні способи підробки і промислових товарів — прядива, матерії, речей домашнього вжитку тощо. Навіть милосердному господу богу, тобто його зображенням на іконах, не вдалося уникнути такої ж долі... І Шевальє при цьому додає, що через обмежений розмір публікації він наводить у ній ще не всі способи продуктового шахрайства, відомі йому, і що він, зрозуміло, не може знати усіх без винятку таких способів.

Пізніше, ще майже через півтора десятиріччя після французького хіміка, Маркс, наводячи в «Капіталі» дані, одержані Енгельсом, а потім і Шевальє, саркастично зауважує: англійцеві, який знається на біблії, ще з дитячих літ добре відомо, що покликання людини, якщо вона милістю божею не капіталіст, не лендлорд і не власник синекури (тепленького службового містечка з високою платнею), — добувати хліб свій у поті чола свого... Але той самий англієць усе-таки не знає того, що він щодня повинен з'їдати у своєму хлібі ще й певну кількість не тільки свого, а й чужого поту — поту пекаря, і поту не простого, а з домішками... гною, павутиння, мертвих тарганів, гнилих німецьких дріжджів, кам'яного борошна, піску, мила тощо — не кажучи вже про вапно, поташ і таке інше,

не менш приємне з мінеральних до-
давок...

Цей висновок К. Маркса актуальний і сьогодні. І якщо автор «Капіталу» всього через якийсь десятиліття після французького хіміка констатував у своїй геніальній праці, що підробка товарів від часів Шевальє і у Франції, і в Англії «досягла небаченого прогресу», то цей «прогрес», якому у наші дні слугують за капіталістичних умов на Заході навіть найвищі наукові і технологічні досягнення ядерної і космічної доби, нині зробив ще «значніші успіхи»... І чи варто дивуватися, що навіть на зовнішній ринку, де дуже велика конкуренція різних національних капіталів і втрата престижу особливо загрожує збитками майстрам товарних фальсифіка-





цій,— що навіть за цих умов все одно на міжнародний капіталістичний ринок проривається продукція типу «Космічного пилу»!

Ось тут і захований ключ від загадки, чому прості американці беззахисні перед махінаціями ділків. Надії рядового споживача на те, що від такого розбою серед білого дня його захистить влада, уряд,— практично нема... Один із свіжих прикладів, що неспростовно доводить це,— похмура історія з ліками під назвою «дарвон».

Громадськість Сполучених Штатів забила на сполох з приводу цього замітника аспірину ще у листопаді 1978 року. З петицією про необхідність заборонити виробництво і продаж дарвону, котрий відрізняється від

аспірину хіба що значнішою токсичністю та вдесятеро більшою для покупця ціною, звернулася тоді до уряду країни громадська організація «Група обстеження здоров'я». Звернення, природно, лишилося без наслідків. Усе ж питання знову було піднято у лютому 1979 року. Воно стало об'єктом обговорення в одній із сенатських комісій конгресу США. Фахівці і свідки на фактах неспростовно довели, що дарвон щороку відправляє з «вільного світу» на «той світ» близько чотирьох тисяч американців. А про кількість жертв, які зазнали побічної шкідливої дії дарвону на собі, навіть і сказати важко... І що ж? «Вільна демократична бабаканина» знову закінчилася нічим. Фармацевтична ж фірма «Ліллі енд компані», яка заробила на цій отруті півмільярда доларів, тим часом продовжувала випускати дарвон і, звичайно, одержувати надприбутки. І дитині тут ясно, що навіть незначної частини цього величезного доходу фірми досить для того, щоб підкупити державних чиновників і конгресменів — тих «народних обранців» капіталу, від яких залежало, дозволити й надалі виробництво й реалізацію дарвону чи заборонити його.

... Досить символічно, що один з відомих американських соціологів і економістів У. Ростоу у своїй горезвісній класифікації стадій суспільного розвитку після стадії «масового споживання», котру він розглядав раніше як вершину всього історичного прогресу (а сучасний капіталізм, за У. Ростоу, начебто уже досяг цієї вершини), змушений був потім ввести ще одну стадію — стадію «пошуку якості». Змушений! Бо дедалі очевиднішою ставала цілковита невідповідність буржуазній дійсності намальованої ним картини «матеріального всесуспільного благоденствія» за капіталістичного ладу.

Однак і цього разу «новітньому» захисникові «свободи підприємництва» у кращому разі можна хіба що поспівчувати. Пнувся чоловік — ні мало ні багато — знайти «заміник» історичному матеріалізму, себто марксизмові-ленінізму, навіть більше того, пнувся «спростувати» історичний матеріалізм, — а знову привселюдно ляпнувся у калюжу, повторивши звичайну долю своїх численних попередників. Отже, продовжував лізти у генії, у «найновітніші генії», — а ще один зайвий раз перед усім світом розвінчав себе як непоправний нездара.

Ну що ж, по заслуді. За безнадійну, не кажучи вже про те, що далеко не вдячну і зовсім не за благородну взявся він працю! Свобода торгівлі, як відзначав ще К. Маркс, а разом з нею і «свобода підприємництва», по суті означає свободу виробництва і збуту підроблених, фальсифікованих товарів.

У давнину були такі собі філософи софісти — майстри переливання у словесних суперечках з пустого в порожнє. Такого ж гатунку софістику вже не тільки на словах, а й... на ділі бере на своє озброєння буржуазія. Не лише в ідеології, а і в реальному матеріальному виробництві, тобто в самій економіці вона всіма силами намагається подати біле за чорне і навпаки, наочно демонструючи перед усім світом ілюзорність усього існуючого у світі капіталу. Але й такого роду витонченій софістиці з чорного kota, як говорить, білого не зробити.

... Не один тільки У. Ростоу у таборі буржуазних «фахівців» кинувся сьогодні «на пошуки якості». У цього американського соціолога й економіста ціла зграя «братів по нещастю» як у власній країні, так і в інших країнах капіталізму. Кожен з цих псевдовчених панів намагається предста-

вити справу так, ніби розробляє в економіці зовсім новий, оригінальний, неповторний шлях.

Аналогічно намагаються подати себе і представники буржуазного крила міжнародної неурядової і некомерційної організації вчених, суспільних діячів і «ділових людей» більш ніж 30 країн світу — так званого Римського клубу. Вони пропонують поняття вже не якості товарів, а «якості життя» — цей вінегрет, мішанину з клаптів найрізноманітніших, зовсім неоднозначних і неоднопорядкових ідей і визначень. Безумовно, що на таку наживку найшвидше можуть клюнути надто некомпетентні, довірливі і нестійкі люди. Їх таким прийомом легше збити з пантелику.

«Масштабність» і «універсальність» такого підходу — оманлива і підступна, бо розв'язати проблеми якості ці горе-фахівці беруться на буржуазній ідеологічній основі.

МЕСЬЄ ФРОНТАР ФІЛОСОФСТВУЄ...

Досить показовою тут є, наприклад, позиція генерального директора Французької асоціації стандартів Р. Фронтара.

«Що таке якість?» — ставить він запитання. І ніби відповідає на нього: якість у своєму об'єктивному існуванні повинна бути прийнята «як така». І до того ж усіма, хто має що сказати про неї...

Звичайно, вислів не назвеш ясним та прозорим. На перший погляд може здатися, що месьє Фронтар має на увазі лиш одну-єдину проблему: що таке якість? Насправді ж він звалив в одну купу відразу кілька концепцій, а саме: 1) що таке якість?; 2) як визначати її?; 3) хто має що сказати про неї?; 4) наскільки залежить вона

«від прийняття» її «кожним»?; 5) чи одна вона на всі часи — тобто, кажучи словами самого Р. Фронтара, чи може вона бути прийнята «як така»?

Отже, уже з перших моментів розплутування цього фронтарівського «клубка» неважко побачити, що автор, поставивши одне запитання, під виглядом відповіді на нього висуває нові чи відповідає на зовсім інші. Отакого калібру «наука» знаходиться сьогодні на озброєнні сучасних буржуазних фахівців з питань суспільствознавства взагалі і економічних питань зокрема.

Та розгляньмо все-таки хоча б частину цієї псевдонауки. Ось одне з фронтарівських положень: «якість повинна бути прийнята всіма, хто має що сказати про неї». Чим не мудрість? І на перший погляд, цілком прийнятна! Чому? Та просто тому, що вона немовби зрівнює кожного з нас із спеціалістами. Адже кожен з нас і справді завжди може що сказати про якість, наприклад, одягу чи інших речей, якими ми користуємося... І коли вже відомий фахівець дає нам право судити — гріх, як то кажуть, зневажати таку можливість.

Але те, що у побуті, у повсякденні для переважної більшості здається беззаперечною істиною, яка й досить особливих начебто не потребує, — з наукової точки зору досить-таки часто виявляється помилковим, оманливим. Це ми добре вже бачили на широті Марев... Отож сьогодні умудрені досвідом фахівці, що працюють у природничих галузях, змушені постійно враховувати зазначену «невідповідність» і навіть оцінювати науковий рівень кожного свого колеги здатністю до такого врахування.

Але ще не завжди такий підхід суворо дотримується у суспільствознавстві, особливо в економіці.

Чому?

Певний вплив справляє, звичайно, поширений погляд на суспільні науки

взагалі і на систему економічних наук зокрема як на «неточні» галузі знання. Чимало важить і сама карколомна складність суспільних, і в тому числі економічних, закономірностей і явищ.

Та справа не тільки у названих факторах. Головна суть у тому, що в суспільстві, де ще є поділ на класи, а тим більше — на протилежні, ворожі один одному класи, над людьми стоять класові інтереси і взагалі суспільні симпатії і антипатії, які й заважають їм «безсторонньо» сприймати і оцінювати хід подій. Бо жити у суспільстві і бути вільним від суспільства нікому не дано! Але, незважаючи на це, момент «безсторонності» для пізнання істини іноді, в чому ми вже не раз пересвідчувалися під час нашої експедиції, стає вкрай обов'язковим.

Прогресивні класи і їх ідеологічні представники стоять, як правило, ближче до такої істинності. І навпаки, що реакційніший клас, то він міцніше намагається ухопитися за давно звичне, яке здається йому непорушним на всі часи, непідвладним рухові і розвиткові, змінам і перетворенням.

Зрозуміло, велику роль тут відіграє і рівень освіченості. Та вся біда в тому, що для представників реакції неможливо оволодіти високою освіченістю: щоб засвоїти її, їм необхідно було б відмовитися від власних класових інтересів, а отже — покинути табір реакції. До речі, історія знає приклади, коли освічені люди, будучи вихідцями з реакційних верств населення, саме завдяки своїй освіченості переходили на бік сил прогресу. Взагалі практичне суспільне життя далеко не завжди «розставляє» конкретних людей на фронті суспільної боротьби у повній відповідності з їхнім формальним статусом як «вихідців».

Усе сказане наочно видно на прикладі проблем якості. І справді, з буденної точки зору фронтарівське

визначення якості здається очевидним і незаперечним: «якісним слід вважати все те, що нам подобається». Але з буденними поняттями, ще раз повторимося, нічого братися за наукове визначення і розв'язання проблем. І дійсно, якби хтось наполягав сьогодні на «принципі буденності», скажімо, в астрономії — при розв'язанні тієї ж проблеми взаємної залежності руху Сонця й Землі, то такого «розумника» просто-напросто б виставили без зайвих розмов за двері. А хіба для сучасної економіки фронтарівська позиція не таке ж безглуздя, якщо порівняти її із справді науковим поглядом? Паризькій дитворі, що отруїлася «Космічним пилом», цей американський шоколад, мабуть, і справді подобався, бо був, напевно ж, смачним. Однак це не перешкодило вказаним ласощам стати причиною смерті багатьох малюків... То чи якісним був той шоколад?

З фронтарівського погляду — начебто... так. Із справді наукового — аж ніяк!

А такий науковий погляд на дану проблему давно вже встановлено саме економічним вченням марксизму-ленінізму. З позиції цього вчення «філософія якості», проповідувана месью Фронтаром, органічно виражає в ідеології лінію практичної приватної економіки. Оскільки кожне виробництво, усякий його вид, будучи тут приватним, за формою і справді відокремлене від усіх інших, — то «приватними», тобто відокремленими від суспільства, видаються, на перший погляд, і ... смаки споживачів. Приватна економіка, говорить К. Маркс, створює в буржуазному суспільстві ілюзію, начебто кожен споживач «природно» володіє всеохоплюючими, універсальними знаннями корисних властивостей усіх без винятку товарів, які пропонує йому ринок.

Отже, буржуазне виробництво і

споживання мають тут на увазі те, чого насправді ніколи не може бути,— людей, які повинні знати геть усе без найменшого винятку!..

Кожному ясно, що такі люди — плід хворої фантазії. Адже окрема людина і справді може знати багато, іноді навіть дуже багато, але вона ніколи не стане «надлюдиною», тобто «всезнаючою» в ідеальному розумінні слова.

Однак приватна економіка не може не створювати подібних ілюзій якраз завдяки приватній власності на умови виробництва, а звідси — і на продукти такого виробництва. Будучи розбитою ніби на незліченні скалки, зовні незалежні одна від одної, така економіка і окремих людей полишає на самих себе, у тому числі не тільки виробників, а й споживачів. Хоча насправді усі тут уже залежать від усіх. І що робити за такої ситуації, скажімо, споживачам, принаймні для початку, як не захищатися, хоча б уявно, примарною власною «величчю всезнайства», справжня ціна якої — крайня безпомічність, безпорадність і беззахисність?

Насправді ж суддею корисних властивостей кожного товару може бути не «всезнаючий споживач», а тільки спеціальна наука, котра називається товарознавством.

Ми вже вели мову про стихійно виникаючі у буржуазному суспільстві товариства споживачів. Ці товариства не можуть там не народжуватися як протидія товарному теророві, що його все більше застосовують на ринку проти споживачів монополії. І застосовують тим нещадніше й безжалісніше, чим більш монополістичною стає економіка: адже тут все меншою виявляється конкуренція, яка колись, за часів молодого капіталізму, все ж слугувала певним засобом, що деякою мірою гальмував фальсифікацію товарів.

Гляньмо, яку зброю намагаються виставляти проти «софістичації» продуктів споживання споживчі товариства у нинішньому буржуазному суспільстві. Члени цих товариств наймають, наприклад, на свої членські внески фахівців з різних галузей знань — від біохіміків і лікарів до юристів і педагогів. Останні мають професійно визначати всебічні властивості товарів, і не тільки лікарських, як це було у наведеному вище прикладі з дарвоном, а й багатьох інших: скажімо, побутової електротехнічної апаратури, меблів, навіть дитячих іграшок. І про свої висновки вони повинні інформувати споживачів на противагу перебільшеній, а то й відверто брехливій, рекламі монополій. Вони намагаються відстоювати інтереси споживачів навіть в урядових, державних, політичних інстанціях. Хоча, яка насправді ефективність таких кроків, можна добре побачити вже й на прикладі з дарвоном, і з тієї статистики, що її дала згадувана вище служба американського соціолога Л. Харріса.

Такі ніби стихійні форми контрзаходів споживачів спрямовані врешті-решт не тільки проти монополістичного виробництва, але й проти ...власних поверхневих, ілюзорних смаків, породжених самою суттю приватних відносин у фактично багатому в чому суспільній уже економіці. А суть ця, як ми раніше вже визначили, полягає у непримиренній суперечності між приватною формою привласнення умов виробництва і всеусуспільненим уже в наші часи його характером.

Що ж, практичне життя неминує і незалежно від ілюзій вчить узагальнювати, вчить вмінню розпізнавати всю підступність зовні ніби «демократичних» і «невинних» концепцій типу фронтарівського твердження про те, що «якісне все те, що кожному з нас подобається».

Звичайно, послідовна наука не має права з порога відкидати, ігнорувати й особисті (суб'єктивні, як ще їх називають) уявлення про якість. Однак, яким чином? Поясненням умов, які їх сформували, а не раболіпським схиланням перед останніми і не сліпим потуранням їм. Тому серед методів визначення якості й сьогодні є ряд суб'єктивних, наприклад, органолептичних, заснованих на фіксації тих чи інших властивостей продуктів і товарів нашими відчуттями і навіть смаками. Та і в такому разі беруться смаки і відчуття не перших-ліпших перехожих, а людей, котрі професійно їх розвинули — так званих товарознавців-експертів, і до того ж не одиників, а цілих їх груп.

Подібним чином визначається, наприклад, якість цукерок, художній рівень оформлення корпусів наручних годинників тощо. Однак інстинктивно, приблизно відчувати свої потреби і точно усвідомлювати їх — не одне й те ж. І ототожнювати фахівців-експертів з будь-ким, «хто може сказати про якість», — принаймні недоречний жарт.

І зовсім не дивно, що позиція Р. Фронтара, який живе в оточенні буржуазного повсякдення і наскрізь просякнутий ним, і його «теорія якості» — то позиція й «теорія» не тільки буржуазного фахівця, але й буржуазного ідеолога! Тут ще раз бачиш істинність відомої ленінської формули: ідеологія й політика — концентроване вираження економіки.

СИНТЕЗ ВІЧНОСТІ Й МИТІ

Але Р. Фронтар і більшість його колег на Заході «жартом» не обмежуються. В їхніх концепціях є для надто довірливих, як ми бачили, і така пастка: «Якість у своєму об'єктивному

існуванні має бути прийнята як така».

На перший погляд теж може здатися: думка начебто глибока і не без ґрунту під собою. І все ж зачекаймо хвилику! І, не поспішаючи, спокійно поміркуймо... Отут і доведеться нам пригадати, якщо доводилося цікавитися історією проблеми якості, — десь щось подібне ми вже чули!

Справді, і цей «оригінальний момент оригінальної філософії» — тільки переспів давньої, затхлої «мудрості». «Мудрості», яку свого часу на всіх перехрестях проповідував англійський вульгарний соціолог Ієремія Бентам. Правда, той же зміст він укладав у дещо іншу словесну «упаковку»: виголошував «універсальний принцип корисності» — на всі часи і для всіх місцевостей. Але що це, як не та сама «якість у своєму об'єктивному існуванні як така»?

Насправді ж те, що корисно, наприклад, для собаки, може бути вкрай шкідливим для зайця, якого вона заганяє під час полювання. Отже, бентамівська, а відтак і фронтарівська, концепція — у кращому разі виплід безпідставної фантазії. Щоб вирішити, що корисно для собаки, ми повинні спочатку дослідити собачу природу. Сама ж ця природа не може бути сконструйована з «принципу корисності», якою б універсальністю ми його не наділяли. Адже вона, собача природа, є результатом історичного розвитку цього біологічного виду, і не більше того.

Ще складніше стоять тут справи з людиною. Адже вона має ніби подвійну соціальну природу: не тільки загальноісторичну, а і конкретноісторичну. До загальноісторичного в ній належить, наприклад, біологічна основа. Вчені довели: навіть мозок людини біологічно перестав еволюціонувати принаймні ще понад 25 тисячоліть тому. Але, будучи за біоло-

гічною природою надскладною варіаційною системою з практично необмеженими можливостями, він продовжує свою еволюцію, однак уже не як суто біологічний орган, а як орган індивідуального соціуму.

Те саме можна побачити і на прикладі харчування людини. Останнім часом, наприклад, ми їмо все менше й менше хліба: споживаємо його в середньому 300—400 грамів на добу, тоді як ще 50—70 років тому хлібний добовий раціон становив на душу населення у нашій країні один кілограм. Чому? Невже тому, що за такий короткий час мав місце суттєвий «стрибок» у нашій біологічній природі?

Ні, в принциповому плані тут усе лишилося, як і було. Просто саме життя нині трансформувалося — у зв'язку з величезними соціальними змінами. Важка фізична праця вимагала колись надто значних витрат енергії. Отут і виручав хліб. Адже половина його ваги — вуглеводи, тобто «швидке паливо», яке відразу після засвоєння може згоряти в «біологічній топці». До того ж у кілограмі «класичного» хліба 100 грамів білків — протосу (від грецького «перший», «найголовніший», оскільки він і справді є основою життя). Ці 100 грамів колись навіть з надлишком покривали потребу працюючого в рослинних білках. Отож названу хлібну норму можна як на ті часи вважати близькою до науково обгрунтованої.

Сьогоднішньому ж операторові доїльного комплексу, наладчику автоматів на заводі, кранівникові, службовцю тощо зовсім не треба їсти стільки хліба — саме через надмірну кількість у ньому вуглеводів, яких і без того чимало в інших продуктах: цукрі, картоплі і т. д. Адже зайві вуглеводи неабияк загрожують організмові: не будучи вчасно спалені, вони трансформуються в жири, призводять до ожиріння, атеросклерозу

тощо. І механізм біологічного самозахисту якраз і зумовив ніби стихійне зменшення хлібної порції. Хоча набуті колись звички й тепер подекуди діють у вигляді смаків: багато хто з нас ще продовжує надмірно вживати хліб, цукор та інші подібні продукти.

Однак що ж при цьому сталося з білковою складовою їжі сучасної людини (тут особливо треба наголосити: величина білкового раціону на відміну від вуглеводного практично мало залежить від типу життєдіяльності)? Ця складова зменшилася разом з розмірами добового нашого хлібного окрайця до ...30—40 грамів. Можна надолужити такий дефіцит більшим вживанням іншої багатой на білок їжі — м'яса, молока, яєць... Однак і тоді не все буде гаразд: медицина твердить, що раціональне таке харчування, коли близько половини білків становлять рослинні, а серед останніх найцінніші — хлібні.

Вихід тут такий: якщо нині співвідношення білків та вуглеводів у хлібі становить один до шести, то треба зробити його іншим — один до чотирьох. Це — вимога, яку вчені вже ставлять і практично, скажімо, до хліба космонавтів. Його роблять з великим, до 40 процентів від загальної ваги, вмістом білка: запечатані у поліетиленові гнізда «заряди» по десять крихітних паляничок, по чотири з половиною грами кожна. Це — грами, без яких не підкорити космічних висот, навіть якщо будуть найдосконаліші ракети.

Але й найліпші рецепти не можна реалізувати без високої якості борошна, багатого на білок, а останнє можна змолоти лише із зерна з високим вмістом протосу — так званого цінного і сильного зерна. Ось чому у Продовольчій програмі СРСР до 1990 року поставлено завдання: «Добитися сталого зростання валових зборів високоякісного зерна пшениці твердих і

сильних сортів у господарствах Казахстанської РСР, Північного Кавказу, Поволжя, степових районів Уралу і Сибіру, південних районів Української РСР». Історично нова суспільність характеризується необхідністю не тільки задовольняти існуючі потреби, але й «виробляти» нові, точніше, якщо йти за ленінською термінологією,— підвищувати самі потреби!

І приклад з хлібом — лиш один з тих, що показують, як загальнолюдська природа «переливається» у конкретну історичну добу неповторно-своєрідними формами. Адже загальне виявляє себе тільки через конкретне. «Вічність закохується у мить!» — так висловлювали цю думку давньогрецькі мислителі. Ось чому, аналізуючи бентамівську «мудрість», Маркс (знов-таки у тому ж «Капіталі») з нищівним сарказмом констатував: якщо ми хочемо застосувати справді науково обгрунтований принцип корисності до людини, хочемо за ним «оцінювати всякі людські дії, рухи, стосунки і т. д., то ми повинні знати, яка людська природа взагалі і як вона модифікується в кожную історично дану епоху. Але для Бентама цих питань не існує. З найбільш наївною тупістю він ототожнює сучасного філістера — і до того ж, зокрема, англійського філістера — з нормальною людиною взагалі. Все, що корисно цій різновидності нормальної людини і її світові, сприймається за корисне само по собі.

Таким мотлохом цей пронирливий пан... наповнив гори книжок. Якби я мав сміливість мого друга Г. Гейне, я назвав би пана Ієремію генієм буржуазної глупоти».

От наскільки, виявляється, ширші й глибші за «смаковий» та «універсальний на всі часи» підходи до проблеми якості науково обгрунтовані її підвалини.

У П'ЯТИКУТНОМУ КОНТУРІ

Відомий природодослідник Анрі Фарб якось сказав: «Історія... прославляє битви, в яких ми вмираємо, і уникає говорити про зорані поля, якими ми живемо; вона знає імена королів і всіх їхніх нащадків, але нічого не знає про походження пшениці... От безумство роду людського!»

На щастя, не весь людський рід відзначається отим безумством. І один з доказів — те, що нині родовід пшениці нам уже відомий. Цей, без перебільшення, подвиг у науці звершив наш співвітчизник — академік Микола Іванович Вавилов.

І все ж афоризм Фабра і досі не застарів. Справа не тільки в тому, що й донині лишається актуальним отой антимілітаристський пафос, яким сповнений наведений вислів. Справа ще й у тому, що фабрівська мудрість примушує замислитися над справді універсальною роллю у загальнолюдській, у тому числі й політичній, історії саме матеріального, економічного фактора,— зокрема, того ж таки хліба.

Навіть після Марксового «Капіталу», який, за ленінською характеристикою, являє собою справжній Монблан фактів економічного розвитку людства, Фрідріх Енгельс в одному з приватних листів зазначав: «...адже економічна історія ще в пелюшках!»

І щоб економічна історія «вийшла з пелюшок», треба за видимістю вміти побачити сутність, за формою — зміст, за спокоєм — рух... Візьмемо для прикладу добре відому емблему — наш радянський державний Знак якості. Чи всі ми знаємо, як розшифровується символіка в його зображенні? А вона ж насичена великим ідейним змістом! Бо кожна епоха, кожне суспільство брали на озброєння певну, «свою» виробничу емблематику, яка відповідала їх

природі, їх суті, образно і водночас стисло «віддзеркалюючись» у цих начеб формальних знаках.

Тим справедливіша ця істина до нашого почесного п'ятикутника. Адже він знаменує собою особливий, сучасний нам, щабель руху соціалістичного виробництва і в той же час сам має свою власну історію.

Перші її сторінки можна віднести до 1965 року. Саме тоді була прийнята постанова, що ввела єдину для всієї країни систему державної атестації промислової продукції. Пізніше цю продукцію атестували за рівнем якості по трьох категоріях: другій, першій і вищій. Остання і дістала право відзначення п'ятикутним символом.

А сам цей символ народився тільки навесні 1967 року, у рік піввікового ювілею Радянської влади. Першою продукцією, яка була ним відзначена, стали так звані асинхронні електродвигуни Московського заводу імені Володимира Ілліча.

Ті незвичайні електродвигуни стали результатом унікального експерименту. Вперше у світовій економіці відразу для всієї країни, та ще такої величезної, як СРСР, для всіх практично її галузей, в кінці 40-х — на початку 50-х років було запроваджено одну серію таких двигунів. Усього якихось два десятки первинних елементів давали можливість одержати всередині серії сотні тисяч модифікацій двигуна — від величезних, потужністю у сотні кіловат, до манюсінських — потужністю всього у вати; від тих, що призначалися для роботи в тропіках, до тих, які мали працювати в умовах Крайньої Півночі... Подібна уніфікація продукції, а точніше — небачений ніде раніше ступінь усупільнення її виробництва, дали можливість усього на кількох заводах країни випускати мільйони найрізноманітніших двигунів! Так десяток

цифр телефонного диска дає змогу у разі потреби зв'язуватися з мільйонами абонементів.

Експеримент відбив у собі недосяжні для капіталістичного типу виробництва докорінні переваги соціалістичної системи господарювання. Ось чому символічно, що саме ця продукція першою була удостоєна нової емблеми, до того ж у день народження В. І. Леніна, 22 квітня.

Однак з чого ж починалася сама історія створення Знака?

Майже відразу після святкової ялинки, на початку січня 1967 року, газети «Советская культура» і «Советская торговля» надрукували на своїх сторінках умови відкритого всесоюзного конкурсу на краще зображення нового символу. Строк подання проектів — менше місяця. І все ж у конкурсну комісію встигла надійти сила-силенна проектів. По-перше, тому, що робота над створенням Знака якості почалася у відповідних наукових і директивних установах вже давно, і вимоги до проектів, викладені в оголошенні про конкурс, були чітко сформульовані. А по-друге, ясна річ, тому, що дуже багато радянських людей найрізноманітніших спеціальностей, а не тільки художники, поставилися до створення нового символу як до кровної своєї справи.

Врешті конкурсна комісія відібрала для розгляду понад 200 проектів.

Немало довелося попрацювати й інженерам, психологам, історикам, юристам, представникам багатьох інших професій, перш ніж з'явилось зображення, добре відоме тепер мільйонам і мільйонам людей не тільки у нашій країні, а й далеко за її межами. По суті ця робота — широке й глибоке дослідження, виконане за всіма правилами проведення складних комплексних наукових програм: з оглядом і аналізом кращого

вітчизняного й зарубіжного досвіду, розробкою загальнотеоретичних питань, встановленням комплексу методичних вимог тощо.

Справді, яким повинно було бути зображення Знака якості промислової продукції СРСР? Як мали відбитися в ньому ідеї постійного підвищення споживчих властивостей продукції, що мала позначатися цим символом? Що являють собою з економічного, соціального, морального і т. д. боку ці ідеї? Як зробити символ простим і водночас змістовним, таким, щоб він запам'ятовувався буквально з першого погляду і в той же час мав свій неповторний образ?

Тут справа ще й у тім, що емблеми для позначення власності на продукцію чи її виробничої приналежності вже давно. Про це свідчать, зокрема, археологічні знахідки найстародавніх пам'яток Єгипту й Вавилону.

У Давній Русі подібні знаки мали назву «п'ятен», «знамен», «міток», «рубевжів», «клейм», «тавра» тощо. Офіційне законодавство щодо користування ними вперше було введене «Руською правдою» Ярослава Мудрого (XI століття). Тут детально перераховувалися покарання за псування «знамен» — знаків власності, якими мітили коней, дерева, придатні для лісового бджільництва, тощо.

В архангельських селян кожен хазяїн позначав свої речі особливими знаками: «сороча лапа», «вороняча лапа» і т. д. І коли син продовжував жити одним господарством з батьком, він і далі користувався тими ж мітками, а якщо відділявся — обирав собі новий символ.

З розвитком феодалізму свої марки впроваджував кожен цех. На цеховому таврі пекарів був зображений бублик, ковалів — підкова і ковадло... Зокрема цех львівських золотих справ майстрів мав досить складний сим-

вол: святий Єлігій з чашею і молотком у руках, перед ним інструменти цеху і трохи нижче — герб Львова. А потім дедалі ширшого вжитку почала набирати символіка окремих підприємств. Так, на виробі уральського Верх-Ісетського заводу ставилося зображення соболя. До речі, цю фірмову марку добре тоді знали не тільки в нас на батьківщині, а й за рубежем. Іспанці й американці, наприклад, віддавали перевагу зброї, виготовленій саме на цьому підприємстві.

У вивчення цього шару історії вагомий внесок внесли археологи, в тому числі й радянські. Так, кілька праць на дану тему опублікував старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Віктор Семенович Драчук.

...При нанесенні подібних емблем на виробі завжди уважно стежили, щоб фірмовий знак не ставився на неякісну продукцію. Отже, такі позначки вже тоді відігравали роль своєрідних «Знаків якості». Бо така емблема мала створювати у споживача уявлення про добротність продукції, на якій стоїть одна і та ж позначка. Отже, вже тут знак виконував ніби подвійну функцію. Фактор конкуренції ще лишав у його змісті чималий простір для приватновласницького мотиву виробника. Але водночас символи вже перестали бути носіями тільки приватновласницької ідеї! Оскільки спрямовані вони були тепер на «чужих», на «дальніх», інших людей, які відігравали вже роль споживачів, то тут «прокльовувався» і ... загально-носуспільний економічний зміст. Так відбилася тут істина основної суперечності капіталізму — між суспільним характером виробництва у цій формації і приватною формою привласнення. От якою непростою мовою заговорила врешті-решт промислова символіка...

У наш час виробнича емблемати-

ка стала настільки масовою, що ми вже не можемо уявити собі легкового автомобіля Волзького автозаводу без зображення швидкокрилого човна з вітрилом на радіаторі машини, а етикеток на трикотажних виробах фабрики «Киянка» — без обличчя дівчини у вінку.

Така промислова, а не графська, не королівська, не царська і взагалі не політична «геральдика», тобто не герби, не прапори, не вензели і т. п., має на своєму рахунку довжелезний список різноманітних емблем. І не тільки у вигляді малюнків чи написів, виявляється. Так, одна з французьких фірм зареєструвала як власну товарну емблему... запах продукovanого нею одягу! Є й так звані просторові товарні знаки, наприклад, особлива форма упакування товару (пляшка, баночка, коробочка, ящик). І навіть світлові й звукові...

Скажімо, емблемою Ленінградської студії художніх фільмів є зображення знаменитого пам'ятника Петру I у місті на Неві, взятого у перехрестя прожекторних променів. А українську республіканську інформаційно-розважальну радіoproграму «Промінь» ми впізнаємо за її позивними — стилізованим програвшем фрагмента відомої пісні про Київ — «Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є».

Але все це символи окремих підприємств чи виробництв. Що ж до загальнонаціональної промислової емблематики, то вона у різних країнах почала вживатися лише у нашому столітті, тобто відколи процеси «мимовільного» усупільнення виробництва в надрах самої капіталістичної формації вже досягли певної висоти. В результаті ці символи, хоча до певної межі й умовно, вже можна називати національними знаками якості.

У Німеччині, наприклад, подібна емблема з'явилася у 1932 році, а в

Англиї і у Франції — у 1938 році. Нині ж загальнонаціональні знаки з такою функцією — позначення ними товарів, що мають найвищу для даної країни якість, — вживаються вже більш ніж у 30 державах. І з цією своєрідною «промисловою геральдикой» сьогодні уже вкрай необхідно бути обізнаним всім, хто професійно причетний до виробництва продукції, товарознавства і торгівлі товарами. Хоча й рядовому, масовому споживачу мати такі знання, напевно, теж не завадить.

Так-от, наш радянський Знак якості — і це було обумовлено із самого початку його розробки — мав бути несхожим на жоден товарний знак світу. Серед причин, які вимагали такого підходу, були й міркування патентної чистоти його зображення. Адже у міжнародній торгівлі ця патентна чистота теж дає нині великі вигоди, оскільки свідчить, що власність на даний товарний Знак захищена юридично.

Як же уявляли собі передусім ідейний зміст майбутнього радянського державного Знака якості принаймні основні групи авторів, що надіслали свої проекти на конкурс?

На перший погляд такий зміст здається простим і ясним, бо може бути виражений поняттям «якість», «радянське», «відмінна». Саме так і зрозуміла поставлене завдання більшість учасників конкурсу. Графічною формою вираження цих понять багато хто обрав букву «К» (від «качество»), «О» (від «отличное»), «В» (від «высшее») або різні їх сполучення, наприклад «ВК» («высшее качество»).

Певний сенс у такому підході справді був. Адже у міжнародній практиці поняття «якість» виражається словом «qualit» (англійською мовою — «якість»). Але й недоліки такого підходу були теж очевидні. Наприклад, зображення Знака тільки з росій-

ською буквою «К» на зарубіжному ринку було б просто незрозумілим для багатьох іноземних споживачів. З погляду на це ряд учасників конкурсу зробив головним носієм ідейного змісту зображення «q» або «Q» — першої букви англійського слова «якість» (від цієї букви, між іншим, волею автора «Туманності Андромеди» одержав свою назву і чудо-прилад Рен Боза — його ку-установка). Але неважко зрозуміти, що в такому разі символ втратив би ознаки нашої, «російської» приналежності.

Чимало авторів проектів узяло за основу зображення поняття прогресу, невпинного зростання, стрімкого піднесення тощо. Вони намагалися передати свою думку з допомогою стріл, графіків із зростаючою лінією, ракет і супутників, що злітають у височінь... На деяких знаках були зображені п'я-

тикутні зірки, емблема серпа і молота, аббревіатура «СРСР» — те, що означало б радянську приналежність символу.

Але й ці пропозиції не задовольнили журі конкурсу. Чому? Через брак у цих образах спеціальних і характерних саме для соціалістичної, загальносуспільної економіки ідейних рис.

До таких рис, зокрема, безумовно треба було віднести метрологію і стандартизацію. Адже вони — могутні знаряддя усупільнення виробництва, його перетворення на одну-єдину величезну «всесуспільну фабрику».

Обидва ці знаряддя виникають, звичайно, ще задовго до соціалізму. Але уже й тоді вони свідчать про те, що економіка (навіть за приватної власності на умови виробництва взагалі і його засоби й продукти зокрема)



починає набирати суспільного характеру. Бо й за капіталізму різні приватні виробництва, щоб успішно, продуктивно співробітничати, змушені доходити єдиних у всьому суспільстві систем вимірювання ваги, часу, простору, енергії тощо (метрологія). А потім змушені, хоч, як то кажуть, і проти своєї волі, неохоче, йти ще далі: запроваджувати спільні стандарти, навіть цілі окремі їх системи... Ясна річ, приватна форма власності на умови виробництва всіляко тут «пручається», встає на шляху такого розвитку,— однак і при ній уже згаданий процес починає діяти з силою і природного, і суспільного і економічного закону.

За соціалізму всі «греблі» на зазначеному шляху вже знесено: для суспільного виробництва це його власний, рідний процес, де форма збігається із змістом. Тут у єдиному народному господарстві дружно починають співробітничати десятки і сотні галузей, десятки і сотні тисяч трудових колективів і груп, мільйони людей у найвіддаленіших місцевостях з різними природними умовами. І от, подібно до диригента, метрологія і стандартизація гармонізують технічну діяльність усієї економіки, упорядковують відносини і організаційні стосунки між різними частинами і поверхами єдиного економічного цілого, у тому числі погоджують між собою вимоги до якості різних продуктів на різних щаблях їх виробництва, упорядковують і самі показники якості.

Ось чому одна група учасників конкурсу зробила у своїх проектах основною саме цю ідею. Різні скоби, мікрометри, шкали вагів, вимірювальних електроприладів тощо, які охоплюють букву «К», земну кулю і т. д.,— таким був тут типовий підхід до розв'язання поставленого завдання. Однак і ці проекти врешті-решт не можна було визнати задовіль-

ними. Почасти — через явну «затехніченість» засобів зображення і слабку художню цінність, почасти — через перебільшену «фіксацію», «нерухомість», «застиглість» у передачі ідеї якості.

Були й інші, навіть особливо «екзотичні», пропозиції. Так, частина учасників конкурсу зупинилася на алегоричних образах: «золотих руках» людини праці; на курці, що знесла золоте яєчко,— символі достатку й багатства; на оці, що випромінює світло (причому зіниця була виконана у формі квітки),— уособленні еталона краси і гармонії тощо. Була й серія проектів, що передавала досягнення радянської науки і техніки: символічне зображення атома, виходу людини в космос і т. д.

Але, незважаючи на всю привабливість таких художньо-ідейних рішень, і вони не могли задовольнити журі з тих чи інших міркувань. Наприклад, кілька надісланих на конкурс графічних зображень у символічній формі передавали ідею схвалення і водночас «золотих рук» людини праці,— обриси руки з великим пальцем, піднятим угору. Однак такий знак міг би бути символом якості виробів ремісницьких часів, тобто епохи панування ручної праці, епохи двохсот–трьохсотрічної давнини. До того ж пропонувався жест у численних випадках просто збивав би з пантелику: на будівельних і розвантажувальних роботах він уже давно прийнятий як знак команди про піднімання чи опускання вантажу (де великий палець зображують повернутим догори чи донизу)...

Зрештою комісія відібрала тільки сім проектів, над якими далі працювала спеціально призначена авторська група.

За основу було взято проект під девізом «Цілеспрямованість», автором якого виявилася москвичка

Л. С. Стрижевська. Вона запропонувала п'ятикутник у вигляді обрамляючого контура з дещо опуклими сторонами. Всередині нього було вміщено букву «К», повернуту на 90 градусів проти її звичайного положення у тексті, і технічним символом класу чистоти поверхні над цією буквою — замальованим трикутником з вершиною, спрямованою вгору. Цей проєкт і розвинула далі призначена авторська група.

Що ж виражає народжений таким чином радянський державний Знак якості?

Ось яку відповідь дав на це керівник групи Валентин Іванович Гуков (він же й керівник розробки однойменного державного стандарту на зображення — «ГОСТ 1.9—67»):

— Зміст, закладений в остаточне зображення Знака якості, відбиває кілька ідей. В основу зображення прийнята ідея «якість», виражена буквою «К», що повернута за годинниковою стрілкою на 90 градусів. Ця буква зображена стилізовано, без порушення впізнання букви, якщо дивитися зліва... Таке зображення букви «К» дозволяє зв'язати ідею якості з ідеєю стандартизації: горизонтальне положення букви «К» створює одночасно образ вагів, збалансованих на вістрі опори. Цей ідейний мотив «співвимірювання» переважає у формі знака. Він виражає головне завдання стандартизації — встановлення найкращої відповідності між вимогами споживача і можливостями виробництва, гармонізацію народного господарства в цілому.

Нижня частина вагів зображена у формі вимірюючого циркуля. Чаша вагів збалансована на вершину циркуля, образно виражаючи думку: від співвимірювання — до встановлення відповідності. Художнє рішення елементів центральної частини Знака якості спрямоване на те, щоб створи-

ти зорове уявлення про піднесеність. Нижній стрілоподібний елемент має чіткий мотив — «спрямованість угору», немовби намагаючись ще вище підняти пластину, яка балансує на вістрі цієї стріли. Таким чином асоціативно виражається ідея атестації якості — безперервне підвищення якості промислової продукції.

При аналізі композиції державного Знака якості звертає на себе увагу лаконізм вирішення його форми, використання принципу суміщення зображальних елементів, тобто свого роду уніфікація простору при збереженні бажаних уявлень і асоціацій, що відповідають поставленим ідейно-змістовим вимогам.

Над центральним елементом Знака виялом розташоване слово «СРСР», що виражає державну приналежність Знака якості, посилює враження від усього Знака.

У поєднанні з п'ятикутним контуром слово «СРСР», розміщене у верхній частині Знака, створює стійке асоціативне уявлення про шоломи радянських космонавтів, про досягнення радянських чемпіонів і т. д.

Контуром Знака є п'ятикутник з опуклими дугами граней, котрі асоціюються із зображенням п'ятикутної зірки — елемента Герба СРСР, а також з радянським вимпелом, доставленим на поверхню Місяця, що знаменує одне з блискучих досягнень радянської науки й техніки. Зображення гармонійне. Його елементи взаємозв'язані чітким пропорційним строем, що упорядковує зорове зображення в цілому. Знак незалежний від оточуючого фону (завдяки контуру). Це дає можливість ставити Знак на найрізноманітніших виробках, включаючи внесення його в товаро-супроводжуючу документацію і т. п.

Композиція Знака ґрунтується на використанні контрастних компонентів, взаємозв'язок яких підсилює ви-

разність, цілісність і погодженість зображення... Збільшення товщини контуру Знака, наприклад, послабило б зорове враження від центрального ядра, зменшення ж товщини — зробило б центральне ядро залежним від навколишнього оточення.

Знак сучасний не тільки з погляду закладених у нього ідей, але й своєю декоративною виразністю. Форма Знака відбиває сучасні стилістичні напрями — динамічність і пластичність. Динаміка зображення Знака викликає уявлення про стрімкість розвитку сучасної науки і техніки, а пластика — бажання надати промисловим виробам пластичність, приязанню людині.

Зображення державного Знака якості ще у проектному виконанні було піддане експертизі у Комітеті у справах відкриттів і винаходів при Раді Міністрів СРСР. Перегляд зареєстрованих в СРСР товарних знаків довів, що державний Знак якості не схожий на інші товарні знаки. Рідкісним зображальним елементом виявився п'ятикутник, що слугує контурним обрамленням Знака якості. Не зареєстровано знаків або їх елементів, схожих і на центральне ядро Знака якості — букву «К» у горизонтальному положенні. Усе це робить державний Знак якості, як говорять фахівці, чистим з погляду юридичного захисту його форми.

За наймініатюрнішого розміру Знака, який дорівнює 2,5 мм, розмір окремих його елементів перевищує мінімально допустимий — 0,23 мм, а розмір найменших деталей (товщина контуру п'ятикутника і букв — 0,1 мм) у два-чотири рази перевищує мінімально допустимий для зорового виявлення розмір предмета (відповідний мінімальному кутівому розміру 1—2 хвилини).

Державний стандарт на зображення Знака якості «ГОСТ 1.9—67» встано-

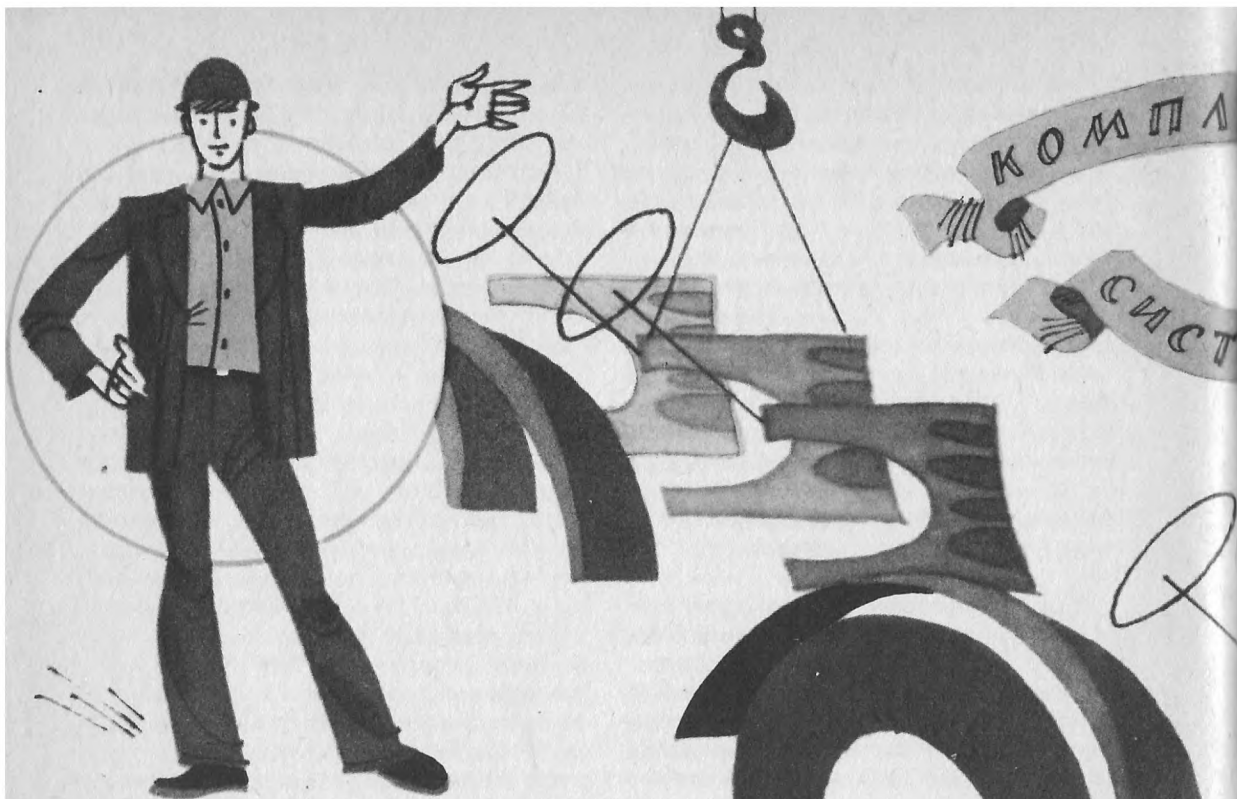
вив спочатку 12, а тепер передбачає 17 розмірів зображення — за висотою від 400 до 2,5 міліметра.

Почесний п'ятикутник ставиться на продукцію не на весь час її випуску, а залежно від її виду на певний обмежений строк — від одного до трьох років. Потім даний виріб має бути переатестований. Якщо будуть підстави, він знову може бути відзначений Знаком якості. За такою продукцією по всій країні стежать місцеві територіальні (міські, обласні, зональні і республіканські) органи Держстандарту СРСР. І якщо виявиться, що та чи інша річ, позначена емблемою, випускається з порушенням вимог, поставлених стандартом «ГОСТ 1.9—67», вона втрачить право мати цю емблему.

Знак якості ставиться не на всяку продукцію особистого споживання чи промислового призначення. Ним не можуть бути відзначені, наприклад, ліки, медичне устаткування, одинична чи дрібносерійна продукція, виробни навчальних підприємств і цехів, а також вироби, виготовлені з відходів виробництва, тара, продукція, що не пройшла промислової переробки, парфуми й косметичні товари тощо.

Серед перших виробів вітчизняної промисловості, слідом за згаданими вже асинхронними електродвигунами всесоюзної серії Московського заводу імені Володимира Ілліча, державним Знаком якості були відзначені у дослідному порядку вітчизняні парові турбіни і стаціонарні дизельні двигуни, металорізальні верстати і потужні автосамоскиди, телевізори і електробритви тощо. У дослідній атестації Знаком якості брало участь 65 підприємств дев'ятнадцяти союзних і союзно-республіканських міністерств.

Знак якості, виступаючи повпредом вітчизняної промисловості, несе в собі не тільки глибоку економічну симво-



ліку, але й великий ідейний заряд. Його зображення тепер відоме всьому світові. І кожен виробничник, кожен трудовий колектив, кожна галузь нашого народного господарства мають всіляко берегти авторитет цієї почесної емблеми.

НА КРИЛАХ ПОШУКУ

Важко знайти сьогодні людину, байдужу до проблем якості. Навіть для дітей вона — одна з найцікавіших. Пам'ятаєте, як влучно сказано про це у відомому вірші Володимира Маяковського:

Син до тата підійшов,
І пита слухняне:
— Добре — означає що,
І що таке — погано?



Безневинне начебто запитаннячко, ба навіть, здавалося б, наївне... Але перед увагою дорослих раптово розверзається вся його невимовно бездонна суть... І мудре батьківське чуття зненацька зупиняється на усвідомленні того, що «запитаннячко» з тих, над якими відчайдушно билися у всі без винятку часи і наймудріші з мудрих...

Справді, що ж воно таке — «добре»?

Дорослий персонаж вірша Маяковського, відповідаючи своєму синові, зумів, — принаймні в обсязі, доступному й малюкові, — дохідливо і точно визначити це. Хоча батькові й довелося тут мати справу з досить широкими, навіть філософсько-моральними сферами прояву добра.

Ну що ж: такому батькові можна тільки позаздрити. Адже коли ми на-

віль обмежимося лиш економікою, де розглядаються здебільшого незрівнянно конкретніші, предметні, матеріальні прояви доброго, які фігурують тут під поняттям «якість», то й тоді дати однозначну відповідь буде зовсім не легко... Недарма сучасні довідники і енциклопедії засвідчують: нині існує понад два десятки тільки найбільш вживаних визначень якості, і більшість з них до того ж суперечить одне одному!

Серцевина проблеми полягає у процесах соціального характеру. Прогрес виробництва йде через чимдуж детальний поділ праці. Виробничні операції за формою стають щодалі відособленішими, чому й виростає небезпека втрати на кожній конкретній ділянці виробництва кінцевої мети його. А на противагу цій тенденції народжуються нові й нові засоби, що забезпечують нерозривність виробництва, повертають йому його цілісність, наново цементують його. Ці засоби врешті-решт випереджають стихійний поділ праці, ставлячи на його місце усвідомлений суспільно розподіл праці.

Завдяки саме такому підходу й виникли у нас численні системи управління якістю: в промисловості — саратовська, львівська, ровенська, дніпропетровська і т. д., у будівництві — вінницький метод тощо. Кожна просувала вперед, власне, один справді універсальний принцип: виходила з того, що якість у значенні виробничої мети — категорія споживача. Адже бавовняну нитку не можна одержати, не споживаючи під час її виробництва бавовну з потрібними властивостями, а тканину не можна виткати, не споживаючи нитки певної якості.

Які ж «фактори цементації» по всіх виробничих ланцюгах стали безперечними для усупільненої економіки?

Перший з них — метрологія (їй зо-

всім недавно виповнилося тільки 100 років!). Одні й ті ж одиниці виміру часу, простору, маси, енергії тощо стали завдяки метрології загальним законом для всіх без винятку виробничих галузей і ділянок. Будучи начеб тільки чисто технічним засобом, метрологія насправді стала інструментом виробничого спілкування і усупільнення. Грунтуючись на ньому, саратовці, наприклад, розробили систему бездефектної здачі продукції з першого пред'явлення буквально після кожної виробничої операції.

Наступний щабель — стандарти. Соціалістична власність на засоби виробництва вперше дала змогу запровадити в масову господарську практику загальнодержавні, галузеві й міжгалузеві стандарти. Йдучи по цьому ж шляху, львів'яни взяли на озброєння внутрішні стандарти підприємств.

Але процеси подальшого фактичного усупільнення пронизують нині і нематеріальні сфери діяльності. Отже, і в них постає, хоч і в характерних формах, проблема посилення боротьби за якість. Найбільшої складності вона набуває там, де тісно переплітаються між собою як виробничі, так і особисті споживання. А до таких сфер належить, безумовно, торгівля.

На Чернігівщині, наприклад, розробили й впровадили систему комплексної раціоналізації торгівлі.

Перше запитання, яке тут поставили перед собою чернігівці, було таке: де починається і де закінчується прилавок сучасного магазину? «При вході в торговельний зал і при виході з нього», — може здатися вичерпною відповіддю. Але очевидність та оманлива. Оскільки для покупця, як і для продавця, важливим є не стільки сам прилавок, як те, що на ньому виставлено. Виконання ж цих вимог починається сьогодні далеко за межами торговельного залу.

І чернігівці включили в свою систему вивчення не тільки попиту населення, а й фізичних, натуральних його потреб. Водночас була взята до уваги і така складна сторона справи, як облік грошових доходів населення області і прилеглих територій. Ми ж бо живемо саме при соціалізмі, коли продовжує діяти, хоча й у певних рамках, закон вартості!

От вам і «чиста практика»! Глибока теоретична розробка «чернігівського комплексу» зажадала ретельного вивчення фундаментальної сторони справи. Наші товарознавці в інших регіонах ще не знали такого навантаження, яке випало на долю їх чернігівських колег. Адже експеримент на поліській землі став першою такою спробою у країні.

Плацдарм для пошуків тут настільки широкий, що він охоплює оптимізацію зв'язків торгівлі з промисловим і сільськогосподарським виробництвом, найважливіші фактори діяльності оптових і роздрібних організацій, методи обслуговування покупців, зростання технічної оснащеності магазинів, складів тощо. Про те, які плоди дали вже перші кроки перебудови роботи, стисло можуть розповісти такі дані.

Асортимент пропонуваної покупцеві продукції широкого вжитку тільки за перший рік поновився в області наполовину. Товарообіг збільшився більш ніж на чверть. При цьому на роботу додатково було взято лише 37 чоловік, тоді як у минулому таке зростання роздрібної торгівлі зажадало б збільшення персоналу на півтори тисячі чоловік. Останнє стало можливим, зокрема, завдяки новій технології руху товарного потоку. Вона ґрунтується на широкому засто-

суванні так званої тари-устаткування, спільної для всієї торгівлі і підприємств, що її обслуговують, а також автомобілів із спеціальними бортами на гідроприводі. Відпала потреба у перевалці, перенесенні, перевантаженні, в операціях викладання на прилавки більшої частини товарів.

Чітко діє тепер в Чернігові й інформаційна служба торгівлі. Дві станції оперативного зв'язку забезпечують прямий контакт із 150 абонентами — промисловими підприємствами, оптовими базами, транспортними організаціями, магазинами і навіть слідкують за надходженням пропозицій і зауважень покупців, вжиттям заходів.

Поштовхом до цих змін став товарознавчий підхід. І хоч як далеко стоять на перший погляд від нього зовсім наче несхожі між собою речі — розподіл місцевого населення за віком, статтю і навіть типами життєдіяльності (переважно фізична, переважно розумова праця тощо); тара для транспортування товарів; організація роботи безпосередньо в торговельних залах; реконструкція промислових підприємств, що виробляють товари для торгівлі,— усі ці елементи і ще довга низка інших складають єдиний ланцюг, який і є об'єктом сьогоденної турботи про якість.

...Ні, зовсім не наївним — без перебільшення героїчним бачиться оте «запитаннячко» маляти із вірша поета. Бо воно — воістину з числа ВІЧНИХ! Його як ніколи прямо й доросло ставить саме наш час. І ставить у межах всієї економіки розвинутого соціалізму.

Економіки, мета якої — благо і щастя людини, розквіт її величі у всіх сферах життя.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Ось і закінчилася, юний друже, запланована серія наших досліджень планети Економіка. Подорож на вістрі чарівного променя Думки виявилася не такою собі легенькою прогулянкою задля однієї лише розваги. Під час знайомства з окремими місцевостями цієї незвичайної планети тобі немало довелося попрацювати і власною головою. Ті з мандрівників, хто не злякався цього, повернулися з походу, сподіваємося, не без трофеїв, отже — не без почуття, що зусилля не були марними.

Звичайно, під час цієї мандрівки ми не могли охопити всю планету Економіка. Наприклад, тільки з орбіти спостерігали екватор Усупільнення,

лише побіжно познайомилися з меридіаном Сім'ї, тільки почули про назви незвичайних півкуль планети — півкуль Споживчого Товариства і Виробничого Споживання...

Не будемо перелічувати всього, чого нам не вдалося дослідити на планеті Економіка. Усвідомимо, що «білих плям» для нас тут ще немало. А коли є таке усвідомлення — буде й бажання докласти всіх зусиль, щоб освоїти їх, розшифрованими нанести на штурманську карту свого власного життя — життя свідомого будівника Комунізму. Як говорив стосовно таких випадків Володимир Ілліч Ленін, якщо я знаю мало, я доможуся того, щоб знати більше.

Щасливих тобі, друже, експедицій на планету Економіка.

Автор



З М І С Т

1. ПЕРЕД СТАРТОМ

На вістрі чарівного променя	9
Ні, вони не вундеркінди!	14
Коли вирушати?	20
Замість мікроскопа	24

2. РОЗВІДКА З ОРБИТИ

Прискорення, що захоплюють дух	35
Про лікарів, попів і... «економічну чуму»	42
Аристотелівське диво — хремастика	56
Ядра з золотою полудою	67

3. СЕРЕД ПУСТЕЛЬНИХ МАРЕВ І ОАЗ

З арсеналу сестри короля Артура	87
Від «здається» до «насправді»	91
Не тільки у фізичному світі	94
Ефекти бумеранга	104

4. ЩО ТАКЕ ДОБРЕ?

«Космічний пил» для малечі	117
Месьє Фронтар філософствує...	123
Синтез вічності й миті	126
У п'ятикутному контурі	128
На крилах пошуку	136
Замість післямови	140

Провозін А. Г.

П78 Експедиції на планету Економіка:
Нариси. Для серед. шк. віку / Ху-
дож. Ю. Ю. Жолудев.— К.: Веселка,
1985.— 141 с., іл.

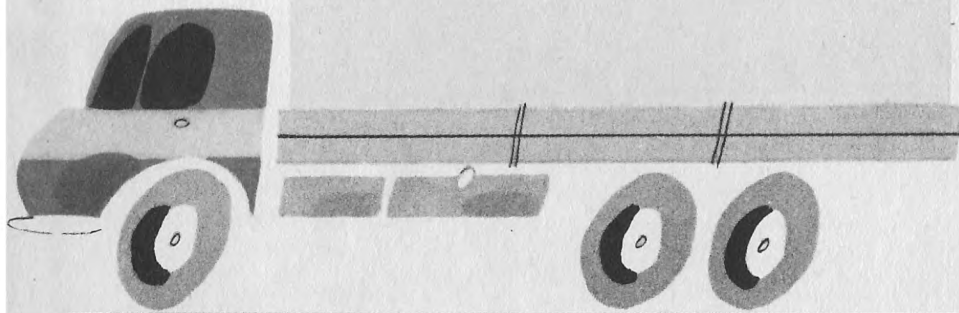
Книга про історію економічних вчень, формування
в підростаючого покоління сучасного економічного
мислення.

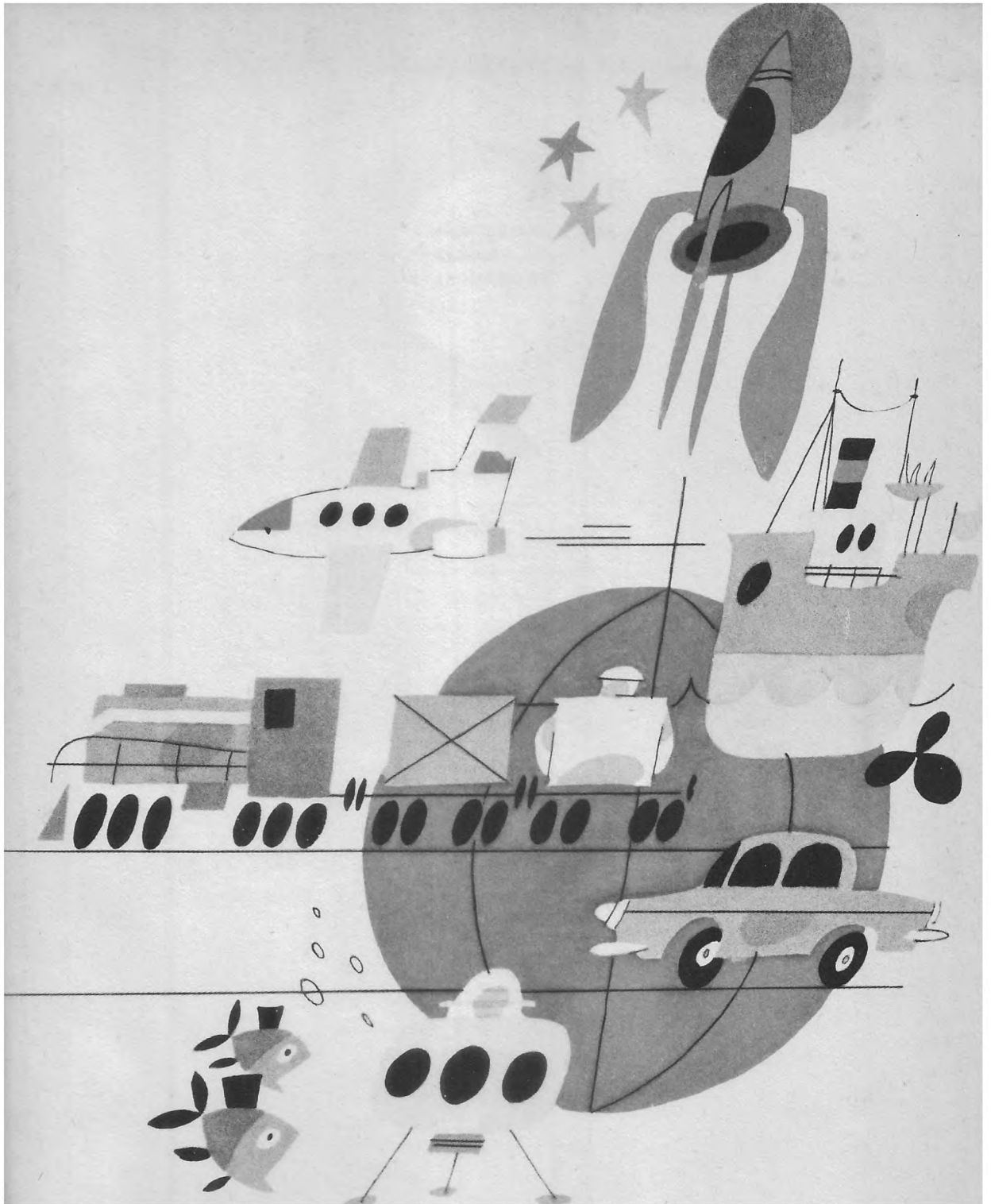
4802010000—205

П 14.85.

М206(04)—85

65





Альберт Георгиевич Провозин



О черки

(На українськом языке)

Для среднего школьного возраста

Художник
Юрий Ефимович Жолудев

Киев «Вэсэлка»

Редактор О. П. Ємченко
Художній редактор Є. О. Ільницький
Технічний редактор Ф. Н. Резник
Коректори
І. Ю. Павлоцька, В. В. Богаєвський

ІБ № 3197

Здано на виробництво 16.10.84.
Підписано до друку 26.07.85. БФ 18923.
Формат 70×90/16. Папір офсетний № 1.
Гарнітура журнальна рубл. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 10,53. Умовн. фарб.-відб. 21,94.
Обл.-вид. арк. 12,29. Тираж 30 000 пр.
Зам. 1811-4. Ціна 60 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.
Діапозитиви тексту виготовлені
на Головному підприємстві РВО «Поліграфкнига».

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів-5, Зелена, 20.



НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ



ЕХСНЕРУМІ

НА ПІРАМІ

ЕТІ

ЕНОМІ

60 к.

